सम्भाषण-शब्दकोषः

संस्कृतगङ्गा

सम्भाषण-शब्दकोषः

सर्वज्ञभूषणः

संस्कृतगङ्गा
दारागञ्जः, प्रयागः

☞ **I S B N : 978-81-932244-6-5**

☞ **प्रकाशक**

संस्कृतगङ्गा (पञ्जीकृत)
59, मोरी, दारागञ्ज, इलाहाबाद
(कोतवाली दारागञ्ज के आगे, गङ्गाकिनारे, संकटमोचन छोटे हनुमान् मन्दिर के पास)
कार्यालय - 7800138404, 9839852033
email-Sanskritganga@gmail.com
बेवसाइट - www.Sanskritganga.org

☞ **मुख्यवितरक**

राजू पुस्तक केन्द्र
अल्लापुर, इलाहाबाद (उत्तर प्रदेश)
मो० 9453460552

☞ © सर्वाधिकार सुरक्षित प्रकाशकाधीन

☞ प्रथमसंस्करण - जनवरी-2014
द्वितीय संस्करण - फरवरी -2016
तृतीय संशोधित एवं परिवर्धित संस्करण - जनवरी -2018

☞ **मूल्य –** ` **110 /-** (एक सौ दस रुपये मात्र)

☞ **विधिक चेतावनी–**

- लेखक की लिखित अनुमति के बिना इस पुस्तक की कोई भी सामग्री किसी भी माध्यम से प्रकाशित या उपयोग करने की अनुमति नहीं होगी,
- इस पुस्तक को प्रकाशित करने में प्रकाशक द्वारा पूर्ण सावधानी बरती गयी है, फिर भी किसी भी त्रुटि के लिए प्रकाशक,लेखक एवं सम्पादक जिम्मेवार नहीं होंगे।
- किसी भी परिवाद के लिए न्यायिक क्षेत्र केवल इलाहाबाद ही होगा।

समर्पणम्

पूज्यगुरुवर्याय

प्रो. ललितकुमारत्रिपाठिने

व्याकरणविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

गङ्गानाथझापरिसरः, आजादोद्यानम्, प्रयागः

येषां प्रेरणया

संस्कृतगङ्गायाः अनेकधाराः

प्रस्फुटिताः प्रवहमानाः च.....।

–सर्वज्ञभूषणः

प्राक्कथनम्

प्रिय संस्कृतबन्धो!

नमः संस्कृताय।

'भाष्यते इति भाषा' इति व्युत्पत्त्या यया भाष्यते सा भाषा; अतः 'संस्कृतम्' भाषा, यतोहि संस्कृतेन अस्माभिः सम्भाष्यते।

संस्कृतसम्भाषणाय आवश्यकाः भवन्ति शब्दाः, शब्दज्ञानाय अपेक्षितः भवति शब्दकोषः। 'शब्दकोषः' तादृशः यत्र सम्भाषणोपयोगिशब्दानां संग्रहः स्यात्, अतः एतस्मिन् पुण्यकर्मणि गुर्वाज्ञया अस्माभिः प्रवृत्तम्।

दैनन्दिन-सम्भाषणाय नित्यव्यवहारोपयोगि-सामान्यशब्दाः आवश्यकाः भवन्ति। यथा–**बन्धुबान्धवानां नाम, शरीराङ्गानां नाम, फलानां नाम, शाकानां नाम, गृहोपयोगिवस्तूनां नाम, भोज्यपदार्थानां नाम** इत्यादयः। अतः एतादृशव्यावहारिकशब्दानां संग्रहः एतस्मिन् सम्भाषणकोषे कृतम्।

यदि अहर्निशं सर्वदा सङ्कल्पपूर्वकं संस्कृतेन एव सम्भाषणीयं तर्हि कदाचित् क्रोधादिसमये गालिशब्दानाम् अपि आवश्यकता अस्माभिः बहुधा अनुभूयते एव; अतः अत्र गालिपदानाम् अपि सङ्कलनं कृतम्। भर्तृहरिणा अपि उक्तम्–

''ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो,
वयमपि तदभावाद् गालिदानेऽसमर्थाः'' –भर्तृ. 3/133

एवमेव सम्भाषणोपयोगि**क्रियापदानाम्, अव्ययपदानां, पर्यायवाचि-विलोम-अनेकार्थकशब्दानामपि** सङ्कलनम् अत्र कृतम्। मन्ये संस्कृतगङ्गाप्रयासेन निर्मितः एषः ''सम्भाषणशब्दकोषः'' सर्वोपयोगी स्यात्। शब्दकोषे सङ्कलितानां शब्दानां यदि वयं सम्यक् अभ्यासं कुर्मः तर्हि निश्चयेन संस्कृतसम्भाषणे समर्थाः भवेम। उक्तं च-

युवा वृद्धोऽतिवृद्धो वा व्याधितो दुर्बलोऽपि वा।
अभ्यासात् सिद्धिमाप्नोति सर्वकार्येष्वतन्द्रितः।।
अभ्यासेन क्रियाः सर्वा अभ्यासात् सकलाः कलाः।
अभ्यासात् ध्यानमौनादि किमभ्यासस्य दुष्करम् ।।

कदाचित् लिङ्गादिनिर्धारणे उत नूतनशब्दरचनासु कुतश्चित् बुद्धिस्खलनं भवेत् एव तदर्थं क्षन्तव्योऽयं जनः। 'आगामिसंस्करणे संशोधयामः' इति प्रतिजानीते।

परिष्काराय भवतां परामर्शः अपेक्षितः। कोषेऽस्मिन् कृतकार्यकर्तॄन् सर्वान् संस्कृतगङ्गा सकार्तज्ञ्यं स्मरति।

संस्कृतगङ्गा, दारागञ्जः, प्रयागः — ***सर्वज्ञभूषणः***
अक्टूबर, 2017

कृतज्ञता-ज्ञापनम्

* **अम्बिकेश प्रताप सिंह-** (उपसचिव), संस्कृतगङ्गा, दारागञ्ज, प्रयाग
* **मनीष कुमार गोस्वामी,** (शिक्षक), संस्कृतगङ्गा, दारागञ्ज, प्रयाग
* **धनञ्जयशास्त्री 'जातवेदाः'** – (कुलाचार्यः) आर्यसमाज, हरीनगर, नयी दिल्ली
* **सर्वेश कुमार मिश्र-** (सम्भाषण-शिक्षक) संवादशाला, काशी, (उ.प्र.)
* **विशुद्धानन्द ब्रह्मचारी-**ज्योतिषपीठ, बदरिकाश्रम, हिमालय
* **डॉ0 राघव कुमार झा-** (असिस्टेण्ट प्रोफेसर) संस्कृतविभाग
  राधे हरि राजकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय काशीपुर, ऊधमसिंह नगर, उत्तराखण्ड
* **श्वेता द्विवेदी-** (संस्कृत शिक्षिका) रोहिणी, नयी दिल्ली
* **डॉ0 कुन्दन कुमार-** (संस्कृत शिक्षक)
  राजकीय बाल उ0मा0 विद्यालय, ढाका, नयी दिल्ली।
* **राजकुमार गुप्ता,** 'राजू पुस्तक केन्द्र' – अल्लापुर, इलाहाबाद
* **अम्बर केसरवानी** (कम्प्यूटर ऑपरेटर) संस्कृतगङ्गा दारागंज, इलाहाबाद

सङ्केताक्षर-सूची

पुँ.	–	पुँल्लिङ्गम्
स्त्री.	–	स्त्रीलिङ्गम्
नपुं0	–	नपुंसकलिङ्गम्
अव्य0	–	अव्ययम्
वि.	–	विशेषणम्
त्रिलि.	–	पुँ., स्त्री., नपुं. (तीनों लिङ्गों में)
एक0	–	एकवचनम्
द्विव0	–	द्विवचनम्
बहु.	–	बहुवचनम्

❑❑

शब्दकोष-सूची

	पेज
1. बन्धुबान्धवानां नामानि	9
2. शरीराङ्गानां नामानि	12
3. रोगाणां नामानि	16
4. फलानां नामानि	19
5. पुष्पाणां नामानि	22
6. शाकानां नामानि	23
7. वृक्षाणां नामानि	25
8. औषधीनां नामानि	27
9. उपस्कराणां नामानि	30
10. पशूनां नामानि	31
11. पक्षीणां नामानि	33
12. कीटानां नामानि	35
13. पशुपक्ष्यादीनां ध्वनयः	36
14. खाद्यपदार्थानां नामानि	37
15. मिष्टान्नानां नामानि	40
16. अन्नानां नामानि	42
17. रसाणां नामानि	43
18. वस्त्राणां नामानि	43
19. आभूषणानां नामानि	46
20. शृङ्गाराणां नामानि	48
21. गृहोपयोगिवस्तूनां नामानि	49
22. पात्राणां नामानि	54
23. धातूनां नामानि	56
24. वाद्ययन्त्राणां नामानि	57
25. यानानां नामानि	59
26. विद्यालयवर्गाणां नामानि	60
27. लेखनोपयोगि-वस्तूनां नामानि	63
28. क्रीडाणां नामानि	64
29. पत्रालयवस्तूनां नामानि	66
30. अस्त्रशस्त्राणां नामानि	67
31. वर्णानां नामानि	70
32. आकाशीयवस्तूनां नामानि	70
33. ग्राम्यनगरीयवस्तूनां नामानि	72
34. कृषिवस्तूनां नामानि	76
35. जलाशयानां नामानि	77
36. व्यवसायिकानां नामानि	78
37. पर्वतीयानां नामानि	84
38. विविध-आंग्लशब्दाः	85
39. अव्ययशब्दसंग्रहः	101
40. व्यावहारिक-धातुसंग्रहः	117
41. विलोमशब्दाः	143
42. अनेकार्थकशब्दाः	160
43. पर्यायवाचिशब्दाः	184
44. वाक्यांशानां कृते एकशब्दः	203
45. संस्कृतगालिः	204

❑❑

1. बन्धुबान्धवानां नामानि (बन्धु–बान्धवों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अतिथि	–	अतिथिः, अभ्यागतः (पुँ.)
पिता	–	पिता/जनकः/तातः (पुँ.)
अम्मा	–	अम्बा/माता/जननी (स्त्री.)
भाई	–	भ्राता (पुँ.)
बड़ा भाई	–	अग्रजः (पुँ.)
छोटा भाई	–	अनुजः (पुँ.)
सगा भाई	–	सहोदरः (पुँ.)
चचेरा भाई	–	पितृव्यपुत्रः/पितृव्यजः (पुँ.)
ममेरा भाई	–	मातुलपुत्रः/मातुलेयः (पुँ.)
फुफेरा भाई	–	पैतृष्वस्रीयः/पैतृष्वसेयः (पुँ.)
मौसेरा भाई	–	मातृष्वस्रीयः/मातृष्वसेयः (पुँ.)
सौतेला भाई	–	विमातृजः (पुँ.)
बहिन	–	भगिनी/स्वसा/सोदर्या (स्त्री.)
बड़ी बहिन (दीदी)	–	अत्तिका/अग्रजा (स्त्री.)
छोटी बहिन	–	अनुजा (स्त्री.)
सगी बहिन	–	सहोदरा (स्त्री.)
पति	–	पतिः/भर्ता/वरः (पुँ.)
पत्नी	–	अर्धाङ्गिनी/पत्नी/भार्या/ जाया (स्त्री.)
चाचा	–	पितृव्यः/तातकः (पुँ.)
चाची	–	पितृव्या,पितृव्याणी, पितृव्यपत्नी (स्त्री.)
बड़े पापा	–	प्रतातः,ज्येष्ठतातः (पुँ.)
बड़ी अम्मा	–	ज्येष्ठाम्बा,अम्बाला,प्राम्बा (स्त्री.)
मामा	–	मातुलः (पुँ.)
मामी	–	मातुली,मातुलानी (स्त्री.)
फूफा	–	पितृष्वसृपतिः (पुँ.)
बुआ (फुफू)	–	पितृष्वसा (स्त्री.)
मौसा	–	मातृष्वसृपतिः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
मौसी	–	मातृष्वसा (स्त्री.)
भौजी	–	भ्रातृजाया/प्रजावती/भामिनी (स्त्री.)
साला	–	श्यालः (पुँ.)
साला-पुत्र	–	श्यालजः (पुँ.)
सरहज	–	श्यालिनी/श्यालपत्नी (स्त्री.)
साली	–	श्याली/श्यालिका (स्त्री.)
साढू	–	श्यालिपतिः, सढोकः (पुँ.)
बहनोई	–	आवुत्तः/भगिनीपतिः (पुँ.)
देवर	–	देवरः, देवा (पुँ.)
देवरानी	–	याता (स्त्री.)
जेठ	–	ज्येष्ठः, पत्यग्रजः (पुँ.)
जेठानी	–	ज्येष्ठा (स्त्री.)
ननद	–	ननान्दा (स्त्री.)
नन्दोई	–	ननान्दृपतिः (पुँ.)
समधी	–	सम्बन्धी (पुँ.)
समधिन	–	सम्बन्धिनी (स्त्री.)
सास	–	श्वश्रूः (स्त्री.)
ससुर	–	श्वसुरः (पुँ.)
दामाद	–	जामाता (पुँ.)
पतोहू	–	पुत्रवधूः, स्नुषा (स्त्री.)
बेटा	–	पुत्रः,तनयः, सुतः, आत्मजः (पुँ.)
सगा बेटा	–	औरसः,उरस्यः (पुँ.)
बेटी	–	पुत्री, तनया,सुता,आत्मजा (स्त्री.)
धेवता (नाना का नाती)	–	दौहित्रः/नप्ता (पुँ.)
धेवती (नाना की नातिन)	–	दौहित्री/नप्त्री (स्त्री.)
पोता	–	पौत्रः (पुँ.)
पोती	–	पौत्री (स्त्री.)
परपोता	–	प्रपौत्रः (पुँ.)
परपोती	–	प्रपौत्री (स्त्री.)
भतीजा	–	भ्रातृव्यः/भ्रातृजः/ भ्रात्रीयः (पुँ.)
भतीजी	–	भ्रातृसुता/भ्रातृव्या/भ्रातृजा (स्त्री.)
भानजा	–	भागिनेयः/स्वस्रीयः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
भानजी	–	भागिनेयी/स्वस्रीया (स्त्री.)
बाबा (दादा)	–	पितामहः (पुँ.)
दाई (दादी)	–	पितामही (स्त्री.)
परदादा	–	प्रपितामहः (पुँ.)
परदादी	–	प्रपितामही (स्त्री.)
नाना	–	मातामहः (पुँ.)
नानी	–	मातामही (स्त्री.)
परनाना	–	प्रमातामहः (पुँ.)
परनानी	–	प्रमातामही (स्त्री.)
यार (प्रेमी)	–	जारः/उपपतिः/प्रेमी (पुँ.)
प्रेमिका	–	प्रेमिका/उपपत्नी (स्त्री.)
दोस्त	–	सखा/मित्रम् (नपुं.)/वयस्यः/ सुहृद् (वि.) / सार्थी (पुँ.)
सहेली	–	आलिः/वयस्या/सखी/सहचरी (स्त्री.)
मालिक	–	स्वामी (पुँ.)
नौकर	–	भृत्यः/सेवकः/परिचारकः (पुँ.)
नौकरानी	–	भृत्या/सेविका/परिचारिका (स्त्री.)
आदमी	–	मनुष्यः,नरः, मानवः (पुँ.)
मर्द	–	पुरुषः (पुँ.)
मादा	–	मातृजातीया (वि.)
महिला	–	महिला, ललना, नारी, स्त्री (स्त्री.)
औरत	–	महिला (स्त्री.)
जवान स्त्री	–	युवती/युवतिः (स्त्री.)
कामेच्छु स्त्री	–	कामुकी (स्त्री.)
प्रेमी से मिलने वाली स्त्री	–	अभिसारिका (स्त्री.)
जिसका पति मर गया हो	–	विधवा, मृतभर्तृका (स्त्री.)
जिसका पति जीवित हो	–	सधवा, सनाथा, सौभाग्यवती (स्त्री.)
जिसकी पत्नी मर गयी हो	–	विधुरः (पुँ.)
जिसकी पत्नी जीवित हो	–	सपत्नीकः (पुँ.)
स्वयं पति को चुनने वाली	–	स्वयंवरा (स्त्री.)
सुहागिन स्त्री	–	सौभाग्यवती स्त्री (स्त्री.)
पतिव्रता स्त्री	–	पतिव्रता/साध्वी/ सच्चरित्रा (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
वेश्या	–	वेश्या/गणिका/ पण्याङ्गना (स्त्री.)
कुँवारी कन्या का पुत्र	–	कानीनः (पुँ.)
खानदानी	–	सगोत्रः (पुँ.)
पति-पत्नी	–	दम्पती (पुँ., द्विव0)
रिश्तेदार / सम्बन्धी	–	ज्ञातिः, बन्धुः (पुँ.)
घनिष्ठ	–	अन्तरङ्गः, निकटतकः (पुँ.)
दुलारा	–	प्रियः (वि.), दुर्लालितः (पुँ.)

❑❑

2. शरीराङ्गानां नामानि (शरीर अङ्गों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अंग	–	अङ्गम् (नपुं.), अवयवः, प्रतीकः (पुँ.)
अँजली	–	अञ्जलिः (स्त्री.)
अण्डकोष	–	वृषणः, मुष्कः (पुँ.)
अस्थिपञ्जर	–	कङ्कालः (पुँ.)
आँख	–	नेत्रम्,लोचनम्, नयनम्, चक्षुः (नपुं.)
आँत	–	अन्त्रम् (नपुं.)
आँसू	–	अश्रु, अस्रम्, नेत्रवाष्पम् (नपुं.)
आँख का कीचड़	–	इषिका, दूषिका (स्त्री.), अक्षिमलम् (नपुं.)
आँख की पुतली	–	कनीनिका, तारका (स्त्री.)/नेत्रगोलकम् (नपुं.)
आँख का कोना	–	अपाङ्गः (पुँ.)
अँगुली	–	अङ्गुलिः, करशाखा (स्त्री.)
अंगूठा	–	अङ्गुष्ठः (पुँ.)
अँगूठे के पास की अँगुली	–	तर्जनी, प्रदेशिनी (स्त्री.)
इन्द्रिय	–	करणम्, इन्द्रियम् (नपुं.)
ओठ	–	ओष्ठः (पुँ.)
एड़ी	-	पार्ष्णिः (पु./स्त्री.), एडुकम् (नपुं.)
कंठ	–	कण्ठः (पुँ.)
कन्धा	–	स्कन्धः, अंसः (पुँ.)
कन्धे की हड्डी	–	जत्रु (नपुं.)
कमर	–	कटिः, श्रोणिः (स्त्री.)
कंकाल	–	कङ्कालः (पुँ.)
कनपटी	–	हनुः (पुँ.)/हनू (स्त्री.), गण्डस्थलः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
कलाई	–	मणिबन्धः (पुँ.), कलाचिका (स्त्री.)
कलेजा	–	वृक्कम्/अग्रमांसम्, हृद् (नपुं.), बुक्कः (पुँ.)
काँख	–	कक्षान्तरम् / कक्षः, बाहुमूलम् (नपुं.)
कान	–	कर्णः (पुँ.), श्रोत्रम् , श्रवणम् (नपुं.)
कान का पर्दा	–	वेष्टनम् (नपुं.)/कर्णशष्कुली (स्त्री.)
कान का मैल	–	कर्णकिट्टम् (नपुं.)
कूला	–	कटिप्रोक्षः, कटिप्रोथः (पुँ.)
कूबड़	–	कुब्जः (पुँ.)
कोहनी	–	कफोणिः (स्त्री.)/कूर्परः (पुँ.)
खाल	–	त्वच् (स्त्री.)
खून	–	रक्तम्/रुधिरम्/शोणितम् (नपुं.)
खोपड़ी	–	कपालः, खपरः (पुँ.), मस्तकम् (नपुं.)
गर्दन	–	ग्रीवा (स्त्री.)/शिरोधरः (पुँ.)
गला	–	कण्ठः/गलः (पुँ.)
गंजा	–	खल्वाटः (पुँ.)
गंजी	–	खल्वाटा (स्त्री.)
ग्रन्थि (गाँठ)	–	ग्रन्थिः (स्त्री.)
गाल	–	कपोलः, गण्डः (पुँ.)
गुदा	–	गुदम्/मलद्वारम्/ अपानम् (नपुं.)
गुर्दा	–	वृक्कः (पुँ.)
गोद	–	क्रोडम् (नपुं.)/अङ्कः/ उत्सङ्गः (पुँ.)
घुटना	–	जानु (नपुं.)
घुटने के ऊपर का हिस्सा	–	सक्थि (नपुं.)
घुंघराले बाल	–	अलकः/चूर्णकुन्तलः (पुँ.)
चपत (झापड़)	–	चपेटः (पुँ.), चर्पटिका (स्त्री.)
चरण (पैर)	–	चरणः (पुँ.)
चर्बी	–	मेदः (पुँ.)/वसा (स्त्री.)/वपा (स्त्री.)
चिकोटी	–	नखक्षतम् (नपुं.)
चुटकी	–	छोटिका, अङ्गुलिध्वनिः (स्त्री.)
चुल्लू	–	चुलूकः (पुँ.)
चूतड़	–	नितम्बः (पुँ.)/स्फिक् (स्त्री.)
चोटी	–	शिखा, चूडा (स्त्री.)
छाती	–	वक्षस्थलम् (नपुं.), वक्षः, उरः (पुँ.)
छोटी अँगुली के पास की अँगुली	–	अनामिका (स्त्री.)
जटा	–	जटा, सटा (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
जबड़ा	–	सृक्कणी (नपुं.)
जाँघ	–	जङ्घा (स्त्री.)/ऊरुः (पुँ.), जघनम् (नपुं.)
जिगर	–	यकृतम्/कालेयम् (नपुं.)
जीभ	–	जिह्वा/रसना (स्त्री.)
जुल्फ	–	काकपक्षः/शिखण्डकः (पुँ.)
जूड़ा	–	वेणिः (स्त्री.)
टुड्डी	–	चिबुकम्/हनुः (नपुं.)
टेढ़ी भौं	–	भृकुटिः (स्त्री.)
टुड्डी के बीच का गड्ढा	–	आसिकम् (नपुं.)
तलवा	–	तलः (पुँ.), पादतलम् (नपुं.)
ताली	–	करतलध्वनिः (पुँ.)/तालः (पुँ.)
तालु	–	तालु/काकुदम् (नपुं.)
त्यौरी	–	मस्तकावलिः, मस्तकरेखा (स्त्री.)
तोंद	–	तुन्दम् (नपुं.)
तोंद के बीच छिद्र	–	नाभिः (स्त्री.)
थप्पड़	–	चपेटा (स्त्री.)/चर्पटः (पुँ.)
थूक (खखार)	–	निष्ठ्यूतिः (स्त्री.)/निष्ठ्यूतम् (नपुं.)
दाढ़	–	दंष्ट्रा (स्त्री.)
दाढ़ी	–	श्मश्रु (नपुं.)/दाढिका (स्त्री.)/ कूर्चम् (नपुं.)
दाँत	–	दन्तः, रदनः,दशनः (पुँ.)
दिल	–	हृदयम् (नपुं.)
दिमाग	–	मस्तिष्कम् (नपुं.)
दिमागी	–	मानसिकः/बौद्धिकः (पुँ.)
नरम	–	मृदु (वि.), कोमलम् (नपुं.)
नस	–	रक्तवाहिनी, शिरा, स्नायुः, धमनी (स्त्री.)
नाखून	–	नखः, करजः(पुँ.),नखम् (नपुं.)
नाक	–	नासिका (स्त्री.), घ्राणम् (नपुं.)
नाक के छेद	–	नासारन्ध्रम्/नासिक्यम् (नपुं.)
नाड़ी	–	स्नायुः (पुँ.), नाडी, नाडिः, धमनी (स्त्री.)
नीचे का ओष्ठ	–	अधरः/अधरोष्ठः (पुँ.)
नेत्र	–	नेत्रम् (नपुं.)
पंजड़ी	–	पर्शुका (स्त्री.)
पंजा	–	पञ्चाङ्गुलम् (नपुं.)
पलक	–	नेत्ररोमन्/पक्ष्म (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
पसली की हड्डी	–	पार्श्वास्थि (नपुं.)
पसीना	–	स्रवणम् (नपुं.)/स्वेदः, प्रस्वेदः (पुँ.)
पिण्डली	–	पीठिका (स्त्री.)
पीठ	–	पृष्ठम् (नपुं.), पृष्ठदेशः (पुँ.)
पेट	–	उदरम्, जठरम् (नपुं.)
पैर	–	पादः/चरणः/अङ्घ्रिः (पुँ.)
पैर का टखना	–	गुल्फः (पुँ.)
प्लीहा	–	गुल्मः (पुँ.)
फेफड़ा	–	फुफ्फुसम् (नपुं.)
बस्ति	–	मूत्रपुटम् (नपुं.)
बाल	–	केशः/कचः (पुँ.), शिरोरुहः (वि.)
बाँह	–	बाहुः (पुँ.)/भुजा (स्त्री.), भुजः (पुँ.)
बीच की अँगुली	–	मध्यमा (स्त्री.)
बुद्धि	–	बुद्धिः, प्रज्ञा, मनीषा, धीः (स्त्री.)
भौंह	–	भ्रूः (स्त्री.)
भौंह का मध्य भाग	–	कूर्चम् (नपुं.)
भुजा	–	बाहुः (पुँ.)
मल	–	मलम् (नपुं.)/विष्ठा (स्त्री.), पुरीषम् (नपुं.)
मन	–	मनः,चित्तम् , स्वान्तम्, मानसम् (नपुं.)
मसूड़ा	–	काकुदम् , दन्तमूलम् (नपुं.)
माथा	–	ललाटम् , मस्तकम्
माँग	–	सीमन्तः (पुँ.)
माँस	–	मांसम्/पिशितम्/ आमिषम् (नपुं.)
माँसपेशी	–	मांसपेशिका (स्त्री.)
मुख	–	मुखम्,आननम्, वक्त्रम् (नपुं.)
मुट्ठी	–	मुष्टिका/मुष्टिः (स्त्री.)
मूँछ	–	मुच्छः/गुम्फः (पुँ.)/गण्डलोमन् (नपुं.)
मूत्राशय	–	वस्तिः (पु., स्त्री.)
मूत्र	–	मूत्रम् (नपुं.)/प्रस्रावः (पुँ.)
योनि	–	योनिः (स्त्री.)/भगः (पुँ.)
रज	–	रजः (नपुं.)
रीढ़	–	कशेरुका (स्त्री.), पृष्ठास्थि (नपुं.)
रोएं	–	रोमः (पुँ.)
लार	–	लाला (स्त्री.), स्यन्दिनी (स्त्री.)
लिंग	–	लिङ्गम् (नपुं.), शिशनः, मेढ्रः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
वीर्य	–	वीर्यम् /शुक्रम् (नपुं.)
शरीर	–	गात्रम्,शरीरम् (नपुं.), देहः, कायः (पुँ.)
शरीर का तिल	–	क्लोमन् (नपुं.)
सफेद बाल	–	पलितम् (नपुं.),श्वेतकचः (पुँ.)
सबसे छोटी अँगुली	–	कनिष्ठिका (स्त्री.)
सिर	–	मस्तकः (पुँ.), शीर्षम्, शिरः (नपुं.)
स्तन	–	पयोधरः, स्तनः,उरोजः (पुँ.)
स्तन का अग्रभाग	–	चूचुकम्, कुचाग्रम् (नपुं.), कुचः (पुँ.)
स्त्रियों की जाँघ	–	जघनम् (स्त्री.)
हड्डियों का ढाँचा	–	अस्थिपञ्जरः (पुँ.)
हड्डी	–	अस्थि, कीकसम् (नपुं.)
हड्डी के अन्दर की चर्बी	–	मज्जा (स्त्री.)
हथेली	–	करतलम् (नपुं.),प्रहस्तः (पुँ.)
हाथ	–	हस्तः/करः (पुँ.)
हृदय	–	हृदयम् (नपुं.)

❑❑

3. रोगाणां नामानि (रोगों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
आँख का आना	–	अक्षिपीडा (स्त्री.)
अर्धकपारी	–	अर्धशिरोवेदना (स्त्री.)/अर्धविभेदकः/ सूर्यावर्तः (पुँ.)
आँव	–	आमातिसारः (पुँ.)
अजीर्ण (कब्ज)	–	अजीर्णम् (नपुं.)
अन्धा	–	अन्धः (पुँ.)
अल्पदृष्टि	–	अल्पदृष्टिः (स्त्री.)
अम्लपित्त	–	अम्लपित्तम् (नपुं.)
आँसू	–	अश्रु (नपुं.)
इन्फ्लुएञ्जा	–	शीतज्वरः (पुँ.)
उलटी (करना)	–	वमनम् (नपुं.), वमथुः (पुँ.), छर्दिका (स्त्री.)
कफ (बलगम)	–	कफः (पुँ.)
कब्ज	–	कोष्ठबद्धता (स्त्री.)
कखोरी	–	कुक्षिः/कक्षा (स्त्री.)
कोढ़	–	कुष्ठः(पुँ.)/कुष्ठम्/मण्डलकम् (नपुं.)
कमजोरी	–	कृशता/दुर्बलता/ क्षीणता (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
कान का दर्द	–	कर्णरोगः, कर्णशूलः (पुँ.), कर्णव्यथा (स्त्री.)
कैंसर	–	कर्कटार्बुदम्, विषव्रणम् (नपुं.), विद्रधिः (पुँ.)
कालाज्वर	–	कृष्णाज्वरः (पुँ.)
काना	–	काणः (पुँ.)
कानी	–	काणी (स्त्री.)
कुबड़ा	–	कुब्जः (पुँ.)
कीड़ा	–	कृमिः (पुँ.)
क्षयरोग (टी0वी0)	–	क्षयः (पुँ.)/यक्ष्मन् (पुँ.)
खाँसी	–	कासः (पुँ.)
खुजली	–	कण्डूः/खर्जूः/कण्डूया (स्त्री.)
खसरा	–	पामा (पुँ.)
खूनखराब	–	रक्तविकारः (पुँ.)
गठिया	–	वातरोगः, ग्रन्थिवातः, आमवातः (पुँ.)
गर्भपात	–	गर्भपातः (पुँ.)
गोला (तिल्ली)	–	गुल्मः (पुँ.)
गूँगा	–	मूकः (पुँ.)
गंजा	–	खल्वाटः (पुँ.)
गाँठ	–	ग्रन्थिः (स्त्री.)
घाव	–	व्रणः/क्षतः (पुँ.)/क्षतम् (नपुं.)
घेघा	–	गलगण्डः (पुँ.)
घायल	–	परिखतः (पुँ.)
चक्कर आना	–	भ्रमिः (स्त्री.)
चेचक	–	शीतला (स्त्री.)
चोट	–	घातः (पुँ.)/व्रणम् (नपुं.)
छींक	–	छिक्का (स्त्री.)
छोटी चेचक	–	मसूरिका (स्त्री.)
जँभाई	–	जृम्भः (पुँ.)/जृम्भणम् (नपुं.)
जलोदर	–	जलोदरः (पुँ.)
जहरबात	–	विषाक्तम् (नपुं.)
जुकाम	–	पीनसः/प्रतिश्यायः (पुँ.)
टायफायड	–	सन्निपातज्वरः (पुँ.)
टी.बी.	–	राजयक्ष्मा (पुँ.)
डायबिटीज	–	मधुमेहः (पुँ.)
डकार	–	उद्गिरणम् (नपुं.)
तिजारी	–	त्र्याह्निकः (पुँ.)
थनैल	–	स्तनपाकः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
दमा	–	श्वासरोगः (पुँ.)
दस्त	–	अतिसारः (पुँ.)
दाद	–	दद्रुः (पुँ.)
दर्द	–	पीडा/व्यथा/वेदना (स्त्री.)
दाँत का दर्द	–	दन्तव्यथा (स्त्री.), दन्तशूलम् (नपुं.)
धातुरोग	–	धातुक्षीणता (स्त्री.)/धातुरोगः (पुँ.)
नामर्द	–	नपुंसकः, कातरः (वि.)
नामर्दी	–	ध्वजभङ्गः (पुँ.)
निर्मल	–	निर्मलम् (वि.), मलहीनं, स्वच्छम् (नपुं.)
निमोनिया	–	प्रलापज्वरः (पुँ.)
नींद न आना	–	अनिद्रा (स्त्री.)
पागलपन	–	प्रमादः/उन्मादः/विक्षिप्तः (पुँ.)
पीलिया	–	पाण्डुरोगः, पीतरोगः (पुँ.)
पेचिस (संग्रहणी)	–	प्रवाहिका/ग्रहणी (स्त्री.)
पथरी	–	मूत्रकृच्छ्रम् (नपुं.)/अश्मरी (स्त्री.)
प्रदर	–	प्रदरः (पुँ.)
पेट की पीड़ा	–	उदरवेदना (स्त्री.)
प्लीहा (तिल्ली)	–	प्लीहा (स्त्री.)
प्यास	–	पिपासा (स्त्री.)
प्लेग	–	महामारी (स्त्री.)
पसीना	–	स्वेदः (पुँ.)
पीप	–	पूयः (पुँ.)
फफोला	–	उच्छालकः (पुँ.)
फीलपॉव (हाथीपॉव)	–	पादवल्मीकम्/श्लीपदम् (नपुं.)
फुन्सी	–	पिटिका (स्त्री.)/क्षुद्रपिटकः (पुँ.)
फोड़ा	–	स्फोटः, पिटकः, गण्डः (पुँ.)
बवासीर	–	अर्शः (नपुं.)
बहुमूत्र	–	मूत्रातिसारः (पुँ.)
बिवाई	–	पादस्फोटः (पुँ.)/विपादिका (स्त्री.)
बीमारी	–	रोगः, व्याधिः (पुँ.)
बुखार	–	ज्वरः (पुँ.)
बदहजमी	–	अजीर्णम् (नपुं.)
ब्लड प्रेशर	–	रक्तचापः (पुँ.)
भगन्दर	–	भगन्दरः (पुँ.)
भूख	–	बुभुक्षा (स्त्री.)
मलमूत्रबंद	–	विबन्धः/आनाहः (पुँ.)
मोतियाबिन्द	–	मुक्ताबिन्दुः (पुँ.)
मलेरिया	–	विषमज्वरः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
मूर्च्छा	–	मूर्च्छा (स्त्री.)/मोहः (पुँ.)
मुँह का पकना	–	मुखपाकः (पुँ.)
मिर्गी	–	अपस्मारः (पुँ.)/वातव्याधिः (पुँ.)
मोतीझाला (मोतीझरा)	–	मन्थरज्वरः (पुँ.)
मरीज	–	रुग्णः (पुँ.)
रोग (बीमारी)	–	रोगः (पुँ.)
लकवा	–	पक्षाघातः (पुँ.)
लार	–	लालन्तिका (स्त्री.)
लीवर की खराबी	–	यकृत्विकृतिः (स्त्री.)
लू लगना	–	आतपः (पुँ.)
शूल	–	उदरशूलम् (नपुं.)
शरीर की पीड़ा	–	शिरोवेदना (स्त्री.)
सर्दी	–	शैत्यम् (नपुं.)
सुजाक (गर्मी)	–	उष्णवातः (पुँ.)
सूजन	–	शोधः/शोफः (पुँ.)
स्वप्नदोष	–	स्वप्नदोषः (पुँ.)
हकलाना	–	अस्पष्टवक्ता, स्खलितभाषकः (वि.)
हकलाहट	–	गदगदभाषणम्, हकलानम् (नपुं.)
हैजा	–	विसूचिका (स्त्री.)
हिचकी	–	हिक्का (स्त्री.)
हाइड्रोसील	–	आन्त्रजलम् (नपुं.)
हार्निया	–	अण्डवृद्धिः (स्त्री.)

❑❑

4. फलानां नामानि (फलों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अनार	–	दाडिमम् (नपुं.)
अखरोट	–	अक्षोटम् (नपुं.), अक्षोटकः (पुँ.)
अमरूद	–	आम्रलम्/ दृढबीजम्/पेरुफलम्/बीजपूरम् (नपुं.)
अमचूर	–	आम्रचूर्णम् (नपुं.)
अंगूर	–	द्राक्षाफलम् (नपुं.),मृद्वीका, स्वाद्वी (स्त्री.)
अमावट	–	आम्रातकम् (नपुं.)
अञ्जीर	–	अञ्जीरम् (नपुं.)
आम	–	आम्रम् (नपुं.),रसालः (पुँ.)
आलू बुखारा	–	आरुकम् (नपुं.)
आड़ू	–	आर्द्रालुः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
आँवला	–	आमलकम् (नपुं.), आमलकी (स्त्री.), धात्रीफलम् (नपुं.)
इमली	–	अम्लिका, तिन्त्रिणी, चिञ्चा (स्त्री.)
इलायची	–	एला (स्त्री.)
कच्चा फल	–	शलाटुः (पुँ.)
कटहल	–	पनसम् (नपुं.)
कमरख	–	कर्मरक्षम्/कर्मरङ्गम् (नपुं.)
कसेरू	–	कसेरुः (पुँ.)
ककरी	–	कर्कटी (स्त्री.)
ककरी (फूटी)	–	मधुकर्कटी (स्त्री.)
करौंदा	–	करमर्दः/करञ्जः (पुँ.)
काजू	–	काजवम् (नपुं.)
काफल (कटहली)	–	श्रीपर्णिका (स्त्री.)
केला	–	कदलीफलम्, रम्भाफलम् (नपुं.)
कैथा	–	कपित्थम् (नपुं.)
किशमिश	–	शुष्कद्राक्षा, मृद्वीका (स्त्री.)
कचनार	–	कोविदारम् (नपुं.)
कदम्ब	–	कदम्बम्/नीपफलम् (नपुं.)
कलमी आम	–	राजाम्रम् (नपुं.)
खरबूजा	–	खर्बूजम्, दशाङ्गुलम् (नपुं.)
खजूर	–	खर्जूरम् (नपुं.)
खाजा	–	मधुशीर्षः (पुँ.)
खिन्नी (खिरनी)	–	शीरिकाफलम्/क्षिरिका, राजन्या (स्त्री.)
खीरा	–	त्रपुषम्/उर्वासकम् (नपुं.)
खुमानी	–	क्षुमानी (स्त्री.)
गूलर	–	उदुम्बरम् (नपुं.)
गाजर	–	गृञ्जनम् (नपुं.), दीर्घपत्रकः (पुँ.)
गन्ना	–	इक्षुः, रसालः (पुँ.)
चकोतरा	–	मधुजम्बीरम् (नपुं.)
चिरौंजी	–	प्रियालम् (नपुं.)
चीकू	–	चीकुफलम् (नपुं.)
छुहारा	–	शुष्कखर्जूरम्/क्षुधाहरम् (नपुं.)
जामुन	–	जम्बूफलम्, जम्बुः (नपुं.)
तरबूज	–	कालिन्दम्/कलिङ्गम्/तारबूजम्/कृष्णबीजम् (नपुं.)
नारियल	–	नारिकेलम् (नपुं.)
नाशपाती	–	अमृतफलम्, रुचिफलम्, अमृताह्वम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
नारंगी (संतरा)	–	नारङ्गम् (नपुं.)
निमकौड़ी	–	निम्बफलम् (नपुं.)
नीबू	–	जम्बीरम्/निम्बुकम् (नपुं.)
पाकडफल	–	प्लाक्षम् (नपुं.)/पर्कटी (स्त्री.)
पीपलफल	–	आश्वत्थम्/पिप्पलम् (नपुं.)
पिस्ता	–	पिस्तम्, अंकोलम्, चारुफलम् (नपुं.)
पीलू	–	पीलुफलम् (नपुं.)
पपीता	–	पपीतम् (नपुं.)/मधुकर्कटी (स्त्री.)
पोस्तादाना	–	पौष्टिकम् (नपुं.)
फल	–	फलम् (नपुं.)
फालसा (ताडफल)	–	परुषफलम्/पुन्नागम् (नपुं.)
फूट	–	स्फुटी (स्त्री.)
बेर	–	बदरीफलम्, कर्कन्धुः (नपुं.)
बेल	–	बिल्वफलम्, श्रीफलम् (नपुं.)
बड़हल	–	लकुचम् (नपुं.)
बादाम	–	वादामम्, वातादम् (नपुं.)
भटकटैया	–	बार्हतम् (नपुं.)
महुआ	–	मधूकफलम्/मधूकम् (नपुं.)
मकोय	–	स्वर्णक्षीरी (नपुं.)
मखाना	–	मखान्नम् (नपुं.)
मुनक्का	–	मधुरिका (स्त्री.)
मुसम्बी	–	मातुलुङ्गः
मूँगफली	–	कलायः (पुँ.)
मेवा	–	शुष्कफलम् (नपुं.)
लौंग	–	लवङ्गम् (नपुं.)
लीची	–	लीचिका (स्त्री.)
लसोड़ा	–	शेलुफलम् (नपुं.)
शरीफा	–	सीताफलम्, शिंशफलम् (नपुं.)
सेव	–	सेवफलम् (नपुं.)
सहतूत	–	तूलम् (नपुं.)
सुपारी	–	पूगीफलम् (नपुं.)
सिंघाड़ा	–	शृङ्गाटकम् (नपुं.)
हर्र	–	हरीतकी (स्त्री.)
हिंगोट का फल	–	ऐङ्गुदम् (नपुं.)

❑❑

5. पुष्पाणां नामानि (फूलों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अङ्कुर	–	प्रवालः (पुँ.)
अधखिली कली	–	कुड्मलः (पुँ.)
अशोक	–	अशोकः (पुँ.)
कमल	–	कमलम्/पङ्कजम्/कुवलयम् (नपुं.)
कचनार	–	काञ्चनारः/कोविदारः (पुँ.)
कली	–	कोरका/कलिका (स्त्री.)/कुड्मलम् (नपुं.)
कनेर	–	कर्णिकारः/करवीरः/शतप्रासः (पुँ.)
कुई	–	कल्हारम् (नपुं.)
कुन्दपुष्प	–	कुन्दः/कुन्दम् (नपुं.)
कुमुदिनी	–	कुमुद्वती (स्त्री.)
केवड़ा	–	केतकी (स्त्री.), केतकम्, (नपुं.)
कोपल	–	किसलयः (पुँ.)/किसलयम् (नपुं.)
गमला	–	द्रोणपुष्पम् (नपुं.), गोमला (स्त्री.)
गुड़हल	–	जपापुष्पम् (नपुं.)
गुलदस्ता	–	स्तबकः (पुँ.)
गुलमेंहदी	–	प्रावृट्पुष्पम् (नपुं.)
गुलाब	–	पाटलः (वि.)/स्थलपद्मम् (नपुं.)/शतपत्री/पुष्पराजः (पुँ.)
गेंदा	–	गन्धपुष्पम् (नपुं.)
चम्पा	–	चाम्पेयः/नागकेसरः/चम्पकः (पुँ.)/हेमपुष्पम् (नपुं.)
चमेली	–	मालतीपुष्पम् (नपुं.), सुमना (स्त्री.)
छुई-मुई	–	लज्जालुः (पुँ.)
जपाकुसुम	–	जपापुष्पम् (नपुं.)
जूही	–	हेमपुष्पिका/यूथिका (स्त्री.)/पुष्पगन्धा (पु.)
टेसू	–	शिरीषपुष्पम् (नपुं.)
दुपहरिया	–	बन्धूकः (पुँ.)
नरगिस	–	नरगिशा (पुँ.)
नीलकमल	–	नीलकमलम्/इन्दीवरम् (नपुं.)
नेवारी	–	नवमालिका (स्त्री.)
पद्मसमूह	–	नलिनी (स्त्री.)
पत्ती	–	पत्रकम्, पर्णकम् (नपुं.)
पराग	–	परागः, मकरन्दः (पुँ.), पुष्पधूलिः (स्त्री.)
पुष्प का रस	–	पुष्पजम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
पुष्प की पंखुड़ी	–	पक्ष्मन् (नपुं.)
फूल	–	प्रसूनम्, पुष्पम्, कुसुमम् (नपुं.)
मौलसरी	–	बकुलः/ मुकुलः (पुँ.)/मौलश्रीः (स्त्री.)
रात की रानी	–	रात्रिगन्धा/रजनीगन्धा (स्त्री.)
लालकमल	–	रक्तकमलम्/कोकनदम् (नपुं.)
बेला	–	मल्लिका, भूपदी (स्त्री.)
श्वेतकमल	–	पुण्डरीकम्/कुमुदम् (नपुं.)
स्थलकमलिनी	–	पद्मा (स्त्री.)
हरसिंगार	–	शेफालिका (स्त्री.)
सूरजमुखी	–	सेवन्तिका (स्त्री.)/सूर्यकान्तिः (स्त्री.)

❑❑

6. शाकानां नामानि (शाक–सब्जियों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अरुई	–	आलुकी (स्त्री.)
आलू	–	आलुकम् (नपुं.)
अदरख	–	आर्द्रकम् (नपुं.)
कटहल	–	पनसम् (नपुं.)
कद्दू	–	तुम्बीफलम्, काशीफलम्, कूष्माण्डम् (नपुं.)
कमरख	–	कर्मरङ्गम् (नपुं.)
करैला	–	कटिल्लः (पुँ.), कारवेल्लम्, कटिल्लम् (नपुं.)
कुम्हड़ा	–	कुष्माण्डम् (नपुं.), पीतफला (स्त्री.)
कुन्दरु	–	कुन्दरुः, बुद्धिनाशकः (पुँ.)
गोभी	–	गोजिह्वा (स्त्री.)
घिया	–	काशीफलम् (नपुं.)
छेवड़ा	–	महाकोशातकी (स्त्री.)
चुकन्दर	–	कन्दभेदः (पुँ.), चुकन्दरी (स्त्री.)
चौराई	–	अल्पमारिषः, मेघनादः, तण्डुलीयः (पुँ.)
टमाटर	–	रक्ताङ्गः (पुँ.)/वार्तकी (स्त्री.)
टिण्डा	–	टिण्डिशः, रोमशफलः (पुँ.)
डंठल	–	वृन्तम् (नपुं.)
तरोई (तोरई)	–	कोशातकी, जालिनी (स्त्री.)
धनिया	–	वितुन्नकम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
परवल	–	पटोलः (पुँ.)/पटोलकम्/कुलकम् (नपुं.)
पालक	–	पालक्या, पालकी (स्त्री.)
पोई	–	पोतकी (स्त्री.)
प्याज	–	पलाण्डुः, सुकन्दकः (पुँ.)
पुदीना	–	अजगन्धः, पुदिनः, व्यञ्जनः (पुँ.)
पत्तागोभी	–	हरितगोभी, पत्रगोभी, मुकुलगोभी (स्त्री.)
फूलगोभी	–	पुष्पशाकम् (नपुं.), गोजिह्वा (स्त्री.)
बण्डा	–	पिण्डालुः, शङ्खालुः (पुँ.)
बैंगन (भाटा)	–	वृन्ताकम् (नपुं.), भण्टाकी (स्त्री.)
बथुआ	–	वास्तुकम् (नपुं.)
भिण्डी	–	रामकोशातकी/भिण्डिः (स्त्री.)
मटर	–	हरेणुः, कलायः, वर्तुलः, मुण्डचणकः (पुँ.)
मूली	–	मूलकम् (नपुं.)/मूलिका (स्त्री.)
मिर्चा	–	मरिचः (पुँ.)
लहसुन	–	लशुनम् (नपुं.)
लौकी	–	अलाबुः, तुम्बी (स्त्री.)
शकरकंद	–	शक्रकन्दः (पुँ.)
शलजम	–	श्वेतकन्दः (पुँ.)
सरसों	–	सर्षपः, कदम्बकः (पुँ.)
साग	–	हरितकम्, शाकः, शिग्रुः (पुँ.)
सूरन	–	शूरणः (पुँ.)
सेम	–	शिम्बा (स्त्री.)
सेम की फली	–	ग्राम्या (स्त्री.)
सोया / सोवा	–	शीतशिवा, मिश्रेया (स्त्री.)
सलाद	–	सलाटुः (पुँ.)/शदः (पुँ.)
हरा प्याज	–	लातार्कः (पुँ.)
हरिद्रा	–	रञ्जनी, पीतिका, पीता (स्त्री.)

❑❑

7. वृक्षाणां नामानि (वृक्षों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अंकोट	–	अङ्कोटः (पुँ.)
अनार	–	दाडिमः (पुँ.)
अमलतास	–	कृतमालः/आरग्वधः (पुँ.)
अमरूद का वृक्ष	–	पेरुकः (वृक्षः) (पुँ.)
अर्जुन का वृक्ष	–	अर्जुनः/वीरतरुः (पुँ.)
अशोक	–	अशोकः/वञ्जुलः (पुँ.)
आक	–	अर्कः, मन्दारः (पुँ.)
आम	–	सहकारः, आम्रवृक्षः, रसालः, आम्रः (पुँ.)
आबनूस	–	तमालः (पुँ.)
आँवला	–	आमलकी/धात्री/अमृता (स्त्री.)
इमली	–	अम्लिका (स्त्री.)
ईख	–	इक्षुः, रसालः (पुँ.)
एरण्ड	–	एरण्डः/उरुबकः (पुँ.)
केशर	–	केशरः, बकुलः (पुँ.)
कोपल	–	किसलयम् (नपुं.)
कचनार	–	कोविदारः/चमरिकः (पुँ.)
कटहल	–	पनसः (पुँ.)
कदम्ब	–	नीपः/कदम्बः (पुँ.)
करील	–	करीरः(पुँ.)
करौंदा	–	करमर्दः/सुषेणः (पुँ.)
कैंथ	–	कपित्थः/दधित्थः (पुँ.)
खस	–	उशीरः (पुँ.)
खजूर	–	खर्जूः (पुँ.)/खर्जूरम् (नपुं.)
खैर	–	खदिरः/दन्तधावनः (पुँ.)
गिलोय	–	गुडूची/जीवन्तिका (स्त्री.)
गूगल	–	गुग्गुलः (पुँ.)
गूलर	–	उदुम्बरः/यज्ञाङ्गः (पुँ.)
चंदन	–	चन्दनम्, मलयम् (नपुं.)
चिरचिटा	–	अपामार्गः (पुँ.)
चीड़	–	भ्रददारुः (पुँ.)
छाल	–	वल्कलम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
छितवन	–	शरदः, सप्तपर्णः (पुँ.)
जड़	–	मूलम् (नपुं.)
जामुन	–	जम्बूः (स्त्री.)
ढाक	–	पलाशः/किंशुकः (पुँ.)
ताड़	–	तालः (पुँ.)
देवदारवृक्ष	–	देवदारुः/पीतदारुः (पुँ.)/द्रुकिलिमम् (नपुं.)
धतूरा	–	धत्तूरः (पुँ.)
नागफनी	–	नागवल्ली (स्त्री.)
नारियल	–	नारिकेलः (पुँ.)
नीम	–	निम्बः,अरिष्टः, पारिभद्रः (पुँ.)
पत्ता	–	पर्णम् ,पत्रम् (नपुं.)
पाकड़	–	प्लक्षः (पुँ.), पर्कटी (स्त्री.)
पराग	–	परागः (पुँ.)
पीपल	–	अश्वत्थः/पिप्पलः (पुँ.)
बकायन	–	मन्दारः/परिजातकः (पुँ.)
बरगद	–	वटः/न्यग्रोधः (पुँ.)
बबूल	–	करीरः, पीतपुष्पकः, बब्बूलः (पुँ.)
बहेड़ा	–	विभीतकः/अक्षः (पुँ.)
बॉझ का पेड़	–	सिन्दूरः (पुँ.)
बाँस	–	वंशः (पुँ.)
बेल	–	बिल्वः/मालूरः (पुँ.)
बेंत	–	वानीरः/वेतसः (पुँ.)
महुआ	–	मधूकवृक्षः, मधूकः (पुँ.)
मदार	–	मन्दारः/अर्कपर्णः (पुँ.)
मेनफल	–	करहाटकः (पुँ.)/पिण्डीलिका (स्त्री.)
रीठा	–	फेनिलः/अरिष्टः (पुँ.)
लकड़ी	–	दारु, काष्ठम् (नपुं.)
लता	–	व्रततिः (स्त्री.)
लिसौड़ा	–	श्लेष्मातकः (पुँ.), श्लेषमान्तकम् (नपुं.)
लोध	–	लोध्रः/गालवः (पुँ.)
वन	–	वनम्/विपिनम्/काननम् (नपुं.)
वृक्ष	–	वृक्षः/तरुः/शाखी/ पादपः/ विटपी (पुँ.)
शीशम	–	शिंशपा/ पिच्छिल (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
शाखा	–	शाखा (स्त्री.)
सतपुड़ा	–	सप्तच्छदः/विषमच्छदः (पुँ.)
साल	–	अश्वकर्णकः, सालः, सर्जरसः (पुँ.)
सर्ज	–	सर्जः (पुँ.)
सेमर	–	शाल्मलिः/स्थिरायुः (पुँ.)/पिच्छिला (स्त्री.)
सेंहुड़	–	स्नुषीवृक्षः, शाखोटः (पुँ.)
हर्र	–	हरीतकी (स्त्री.)
हरसिंगार	–	हरशृङ्गारः, पारिजातकः, रागपुष्पी (पुँ.)
हिङ्गोट	–	इङ्गुदी (स्त्री.)/तापसतरुः (पुँ.)

❑❑

8. औषधीनां नामानि (दवाइयों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अकरकरा	–	आकारकरभः/अकल्लकः (पुँ.)
अगर	–	अगरुः (पुँ.)/जोङ्गकम् (नपुं.)
अजमोद	–	अजमोदा/खराश्वा (स्त्री.)
अजवायिन	–	यवानी/यवनिका (स्त्री.)
अतीस	–	अतिविषा/कश्मीरा (स्त्री.)
अदरक	–	आर्द्रकम्/शृङ्गवेरम् (नपुं.)
अफीम	–	अहिफेनः,निफेनः (पुँ.)
अभरक	–	अभ्रकम् (नपुं.)
अर्क	–	आसवः, रसः (पुँ.)
असगन्ध	–	अश्वगन्धा/वलदा/ कुष्ठघातिनी (स्त्री.)
आँवला	–	आमलकम्/धात्रीफलम् (नपुं.), अमृता (स्त्री.)
ईसबगोल	–	ईषगोलम्/स्निग्धबीजम् (नपुं.)
कस्तूरी	–	कस्तूरी (स्त्री.), कस्तुरिः, गन्धधूलिः (स्त्री.)
काढ़ा	–	क्वाथः, कषायः (पुँ.)
क्लोरोफॉर्म	–	मूर्च्छाकरी
कालाजीरा	–	अरण्यजीरः/क्षुद्रपत्रः (पुँ.)
कुटकी	–	कम्पी/कडम्बरा (स्त्री.)
कुलञ्जन	–	कुलञ्जः/गन्धमूलः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
केसर	–	केसरम्/कुङ्कुमम् (नपुं.)
खश	–	उशीरम्, नलदलम्, वीरणमूलम् (नपुं.)
खस-खस	–	खस्खसः, खसतिलः (पुँ.)
गिलोय	–	गुडूची/अमृता (स्त्री.)
गुलाब जल	–	जपाजलम् (नपुं.)
गोली	–	वटी, गोलिका (स्त्री.)
घाव भरना	–	व्रणरोपनम् (नपुं.)
चन्दन	–	चन्दनम्/श्रीखण्डम् (नपुं.)
चिकित्सा	–	रोगप्रतीकारः (पुँ.), वैद्यकम्, भेषजम् (नपुं.)
चित्रक	–	चित्रकः (पुँ.)
चिरायता	–	तृणनिम्बः/निद्रारिः (पुँ.)
चीड़	–	दारुगन्धा/चीडा (स्त्री.)
छोटी इलायची	–	सूक्ष्ममैला/त्रिपुटा/वयस्था (स्त्री.)
छोटी पीपल	–	पिप्पली (स्त्री.)
जटामासी	–	जटामासी/जटी (स्त्री.)
जायफल	–	जातिफलम्/सुमनफलम् (नपुं.)
जावित्री	–	जातिपत्री/जातिकोषा (स्त्री.)
जीरा	–	जीरकम् (नपुं.), जरणः, अजीजः, कणः (पुँ.)
तगर	–	तगरम्/नतम् (नपुं.)
तज	–	वराङ्गम् (नपुं.)
तारपीन	–	सरलस्त्रावः (पुँ.)
तुलसी	–	सुभगा, पावनी, पुण्या, वैष्णवी (स्त्री.)
तेजपात	–	तेजपत्रम्/गन्धजातम् (नपुं.)
त्रिफला	–	त्रिफला (स्त्री.)
दवा	–	भेषजम्, औषधम् (नपुं.)
दारुहल्दी	–	दार्वी (स्त्री.)
दालचीनी	–	दारुत्वम्/तेजनी (स्त्री.)
देवदारु	–	देवदारुः (पुँ.)
धनिया	–	धान्यकम् (नपुं.)/धानिकम् (नपुं.)
धतूरा	–	धत्तूरः (पुँ.)
नागरमोथा	–	मुस्तम् (नपुं.)
नुस्खा	–	औषधनिदानपत्रम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
नौसादर	–	नरसारः/नौसादरः (पुँ.)
पिचकारी देना	–	बस्तिकर्म (नपुं.)
फिटकरी	–	फाटकी/श्वेता/स्फटी (स्त्री.)
बड़ी इलायची	–	बहुला/मेहला/बृहदेला (स्त्री.)
बहेड़ा	–	बिभीतकः/कलिद्रुमः/भूतवासः (पुँ.)
बुद्धिवर्धक	–	मेध्या (स्त्री.)
भिलावा	–	भिल्लातकः (पुँ.)
मरहम	–	लेपः (पुँ.)
मालकाँगनी	–	कनकप्रभा/मेध्या (स्त्री.)
मुलहठी	–	मधुयष्टिः/यष्टिका (स्त्री.)
मूसली	–	मूषली, मूषलिका, अर्शोध्नी, हेमपुष्पा (स्त्री.)
मेथी	–	मेथिका, गन्धबीजा (स्त्री.)
मैनफल	–	मदनः/छर्दनः (पुँ.)
रसौत	–	रसगर्भम्/रसाञ्जनम् (नपुं.)
साल	–	सालनिर्यासः (पुँ.)
लाख	–	लाक्षा/कीटजा (स्त्री.)
लौंग	–	लवङ्गम्, वारिजम् (नपुं.)
वच	–	वचा (स्त्री.)
वंशलोचन	–	वंशलोचनम् (नपुं.)
शतावर	–	शतावरी/शतमूली/नारायणी/बहुसूता (स्त्री.)
शल्कीका (गोंद)	–	कुन्दरुः/कुन्दः (पुँ.)
शीतलचीनी	–	कोषफलम् (नपुं.)
सज्जी	–	स्वर्जिका,स्वर्जिः (स्त्री.)
सुंघनी	–	नस्यम् (नपुं.)
सुहागा	–	लोहद्रावी (स्त्री.)/टङ्कणः (पुँ.)
सोडा	–	सूर्यक्षारः (पुँ.)
सोंठ	–	शुण्ठी (स्त्री.), नागरम्,विश्वम् (नपुं.)
हर्र	–	हरीतकी/अभया/शिवा (स्त्री.)
हल्दी	–	हरिद्रा/काञ्चनी/पीता/मङ्गला (स्त्री.)
हींग	–	हिङ्गुः, जतुकम् (नपुं.)

❑❑

९. उपस्कराणां नामानि (मसालों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अजवाइन	–	अजमोदः (पुँ.)/यवानी/ अजमोदिका (स्त्री.)
अदरख	–	आर्द्रकम् (नपुं.)
अमचुर	–	आम्रचूर्णम् (नपुं.)
इलायची	–	एला (स्त्री.)
कत्था	–	खदिरम् (नपुं.)
कपूर	–	कर्पूरः (पुँ.), कर्पूरम् (नपुं.)
कालानमक	–	कृष्णलवणम् (नपुं.)
कालीमिर्च	–	कृष्णमरिचम्,कोलकम् (नपुं.)
छोटी पीपल	–	पिप्पली (स्त्री.)
जीरा	–	जीरकम्, जरणम् (नपुं.)
तेजपात	–	तेजपत्रम् (नपुं.)
दालचीनी	–	दारुत्वचम् (नपुं.)
धनियाँ	–	धान्यकम् (नपुं.)
नमक	–	लवणम् (नपुं.)
पान	–	ताम्बूलम् (नपुं.)
पुदीना	–	अजगन्धः/पुदिनः (पुँ.)
मसाला	–	वेशवारः, उपस्करः, सम्भारः (पुँ.)
मिर्चा	–	मरिचम् (नपुं.)
मेथी	–	मेथिका, गन्धबीजा (स्त्री.)
मोठ	–	वनमुद्गः (पुँ.)
राई	–	राजिका, राजी (स्त्री.), रक्तसर्षपः (पुँ.)
लालमिर्च	–	रक्तमरिचम्/लङ्का (नपुं.)
लौंग	–	लवङ्गम् , देवकुसुमः (पुँ.)
समुद्री नमक	–	समुद्रलवणम् (नपुं.)
सुपारी	–	पूगम्/पूगफलम् (नपुं.)
सेंधानमक	–	सैन्धवम् (नपुं.)
सोंठ	–	शुण्ठी (स्त्री.), नागरम् (नपुं.)
सौंफ	–	शतपुष्पा/मधुरा/मधुरिका (स्त्री.)
हल्दी	–	हरिद्रा, काञ्चनी, पीता (स्त्री.)
हींग	–	हिङ्गुः,(पुँ./नपुं.), रामठम्, रमठम् (नपुं.)

❑❑

10. पशूनां नामानि (पशुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
ऊँट	–	उष्ट्रः/क्रमेलकः (पुँ.)
ऊँटनी	–	उष्ट्री, वागी, लम्बोष्ठी (स्त्री.)
ऊदबिलाव	–	उदविडालः (पुँ.)
एक बार ब्याई गाय	–	गृष्टिः (स्त्री.)
एक वर्ष का बछड़ा	–	वष्कयः (पुँ.)
काला हरिण	–	कृष्णसारः (पुँ.)
कुत्ता	–	कुक्कुरः सारमेयः, श्वान् (पुँ.)
कुतिया	–	कुक्कुरी, शुनी, सरमा (स्त्री.)
कुत्ता (पागल)	–	अलर्कः, उन्मत्तः (पुँ.)
कुत्ता (शिकारी)	–	कालेयकः (पुँ.)
कछुआ	–	कच्छपः, कूर्मः (पुँ.)
खच्चर	–	खच्चरः, अश्वतरः (पुँ.)
खरगोश	–	शशकः,शशः (पुँ.)
खुर	–	खुरः, शकः (पुँ.)
खेखर	–	खिड्डिरिः (पुँ.)
गधा	–	गर्दभः/खरः/ रासभः (पुँ.)
गधी	–	गर्दभी, खरी (स्त्री.)
गाय	–	गौः/धेनुः (स्त्री.)
गलुत्था	–	गलकम्बलः (पुँ.)
गिलहरी	–	वृक्षशायिका (स्त्री.)/चिक्रोडः/वृक्षमार्जारः/ काष्ठमार्जारः/ चमरपुच्छः (पुँ.)
गीदड़ (सियार)	–	शृगालः, गोमायुः, शिवालुः (पुँ.)
गीदड़ी (सियारिन)	–	शृगाली, शिवा (स्त्री.)
गैंडा	–	गण्डकः/खड्गः/ गण्डः/ खड्गमृगः (पुँ.)
गोह	–	गोधा/गोधिका (स्त्री.)
घड़ियाल	–	ग्राहः (पुँ.)
घोड़ा	–	अश्वः, घोटकः, तुरगः,घोटकः, हयः, वाजी (पुँ.)
घोड़ी	–	अश्वा/घोटिका/ बडवा (स्त्री.)
घोड़े का बच्चा	–	किशोरः (पुँ.)
चीतल	–	चित्रमृगः (पुँ.)
चीता	–	चित्रकायः/शार्दूलः/ चित्रकः (पुँ.)
टट्टू	–	पृष्ठयः, स्थौरी (पुँ.)
तेन्दुआ	–	तरक्षुः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
थन	–	ऊधस् , आपीनम् (नपुं.)
दुम	–	दुम्बकः, पिच्छः (पुँ.)
नीलगाय	–	गवयः, गवयी, वनधेनुः (पुँ.)
नेवला	–	नकुलः (पुँ.)
पूँछ	–	पुच्छः, लाङ्गूलम् (नपुं.)
बकरा	–	अजः,छागः (पुँ.)
बकरी	–	अजा, छागी (स्त्री.)
बच्छा	–	वत्सः, तर्णकः (पुँ.)
बाघ	–	व्याघ्रः,द्वीपी, शार्दूलः (पुँ.)
बाघिन	–	व्याघ्री (स्त्री.)
बारहसिंगा	–	शम्बरः (पुँ.)
बन्दर	–	वानरः, कपिः, शाखामृगः, कीशः (पुँ.)
बँदरिया	–	वानरी (स्त्री.)
बिलाव	–	बिडालः/मार्जारः (पुँ.)
बिल्ली	–	बिडाली/मार्जारी (स्त्री.)
बैल	–	वृषभः, बलदः, बलीवर्दः (पुँ.)
बैल का कूबड़	–	ककुदः (पुँ.), ककुद् (स्त्री.)
भालू	–	भल्लूकः, ऋक्षः,भालूकः (पुँ.)
भेड़	–	मेषः/एडकः/ ऊर्णायुः (पुँ.)
भेड़िया	–	वृकः, इहामृगः (पुँ.)
भैंसा	–	महिषः, कलुषः (पुँ.)
भैंस	–	महिषी, कलुषा (स्त्री.)
रीछ	–	ऋक्षः (पुँ.)
रोज	–	रुरुः (पुँ.)
लँगूर	-	लाङ्गुलिन् (पुँ.)
लोमड़ी	–	लोमशा, लोमाली (स्त्री.) लोमशः (पुँ.)
शेर	–	सिंहः, केसरी, मृगेन्द्रः, वनाधिपः (पुँ.)
साही	–	शल्लकी (स्त्री.), शल्यः, शल्यकः (पुँ.)
साँड	–	बलीवर्दः, गोपतिः,षण्डः, वृषभः (पुँ.)
सुअर	–	शूकरः/वराहः (पुँ.)
सूअरी	–	वराही, शूकरी (स्त्री.)
हिरन	–	हरिणः/मृगः/ कुरङ्गः (पुँ.)
हिरनी	–	हरिणी/मृगी (स्त्री.)
हथिनी	–	हस्तिनी, करिणी (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
हाथी	–	गजः, हस्ती, करी, कुञ्जरः (पुँ.)
हाथी का बच्चा	–	कलभः/करिशावकः (पुँ.)

❑❑

11. पक्षीणां नामानि (पक्षियों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अण्डा	–	अण्डम् (नपुं.),पेशी (स्त्री.), कोषः(पुँ.)
अबाबील	–	कृष्णचटका (स्त्री.)
उल्लू	–	उलूकः,कौशिकः, घूकः, दिवान्धः (पुँ.)
कबूतर	–	कपोतः, पारावतः (पुँ.)
कबूतरी	–	कपोती (स्त्री.)
कुरर	–	कुररः (पुँ.)
कोयल	–	कोकिलः/पिकः परभृतः (पुँ.)
कौआ	–	काकः, वायसः, ध्वांक्षः (पुँ.)
क्रौञ्च	–	क्रौञ्चः, खञ्जरीटः (पुँ.)
खञ्जन	–	खञ्जनः (पुँ.)
खुटकपरिया (कठफोड़वा)	–	दार्वाघाटः/काष्ठकुट्टः (पुँ.)
गरुण	–	गरुणः (पुँ.)
गिरगिट	–	कृकलासः (पुँ.)
गीध	–	गृध्रः (पुँ.)
घोंसला	–	नीडम् (नपुं.), कुलायः, खगालयः (पुँ.)
चकवा	–	चक्रवाकः, चक्रकोकः (पुँ.)
चकवी	–	चक्रवाकी (स्त्री.)
चकोर	–	चकोरः, चन्द्रिकापायी (पुँ.)
चमगादड़	–	जतुका, अजिनपत्रा (स्त्री.)
चिड़िया (गौरैया)	–	चटका (स्त्री.)
चिरौटा (नरचिड़िया)	–	चटकः, कलविङ्कः (पुँ.)
चील	–	चिल्लः, चिल्ला, आतापी (पुँ.)
चोंच	–	चञ्चुः,त्रोटिः (स्त्री.)
छोटी मक्खी	–	लघुमक्षिका (स्त्री.)
जलकौआ	–	कारण्डवः,मरुलः (पुँ.)
टिड्डी	–	षट्चरणः/शलभः (पुँ.)
टिटहरी	–	टिट्टिभी (स्त्री.)
टिटहरा	–	टिट्टिभः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
तीतर	–	तित्तिरः (पुँ.)
तोता	–	शुकः/कीरः (पुँ.)
नीलकण्ठ	–	नीलकण्ठः, चाषः, किकीदिविः (पुँ.)
पक्षी	–	पक्षी, खगः, विहगः, विहङ्गमः (पुँ.)
पंख	–	पक्षः (पुँ.), डयनम्, पत्रम्,पतत्रम् (नपुं.)
पण्डुक (पनडुब्बी)	–	श्वेतकपोतः (पुँ.)
पपीहा	–	चातकः, सारङ्गः (पुँ.)
पपीहिन	–	चातकी (स्त्री.)
पिंजड़ा	–	पञ्जरम् (नपुं.)
बगुला	–	बकः, कह्वः (पुँ.)
बटेर	–	लावः, लावकः (पुँ.)
बतख	–	वर्तकः (पुँ.)
बुलबुल	–	बुलबुलः (पुँ.)
मादा बतख	–	वर्तिका (स्त्री.)
बया	–	सुगृहः/चञ्चूसूचकः (पुँ.)
बाज	–	श्येनः, शशादनः (पुँ.)
भरदूल	-	भारद्वाजः, व्याघ्राटः (पुँ.)
मुर्गा	–	कुक्कुटः, ताम्रचूडः, चरणायुधः (पुँ.)
मुर्गी	–	कुक्कुटी (स्त्री.)
मैना	–	सारिका, शारिका, मदना, चित्रलोचना (स्त्री.)
मोर	–	मयूरः, बर्हिन्, शिखी (पुँ.)
मोर की पँख	–	पिच्छम् , बर्हः (पुँ.)
मोर पँख का चिह्न	–	चन्द्रकः, मेचकः (पुँ.)
मोर की कलँगी	–	शिखा, चूडा (स्त्री.)
मोरनी	–	मयूरी (स्त्री.)
लावापक्षी	–	भरद्वाजः (पुँ.)
सारस	–	सारसः, पुष्कराहवः (पुँ.)
सारसी	–	लक्ष्मणा, सारसी (स्त्री.)
हरियल	–	हारीतः (पुँ.)
हंस	–	हंसः, मरालः (पुँ.)
हंसी	–	हंसिनी/वरटा/ चक्राङ्गी (स्त्री.)

❑❑

12. कीटानां नामानि (कीड़े-मकोड़ों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अजगर	–	अजगरः, शयुः, बाहसः (पुँ.)
कनखजूरा	–	कर्णजलौका (स्त्री.)
केंचुआ	–	किञ्चुलुकः, गण्डूपदः (पुँ.)
कीड़ा	–	कृमिः/कीटः/ कीटकः (पुँ.)
केंकड़ा	–	कर्कटकः, कुलीरः (पुँ.)
खटमल	–	मत्कुणः, उत्कुणः (पुँ.)
गिरगिट	–	कृकलासः,सरटः, सरटुः (पुँ.)
घुन	–	घुणः (पुँ.)
घोंघा	–	शम्बुकः, कोषस्थः (पुँ.)
चींटा	–	पिपीलकः, पिपीलः (पुँ.)
चींटी	–	पिपीलिका, पिपीली (स्त्री.)
चूहा	–	मूषकः, मूषः, आखुः (पुँ.)
चुहिया	–	मूषिका, मूषा, गरिका (स्त्री.)
छुछुन्दर	–	छुछुन्दरी (स्त्री.)
छिपकली	–	गृहगोधिका, मुषली, गृहालिका (स्त्री.)
जुँगनू	–	खद्योतः, प्रभाकीटः, ज्योतिरिङ्गणः (पुँ.)
जुआ (जूँ)	–	यूका, केशटः, षट्पदी (स्त्री.)
जौंक	–	रक्तपः (पुँ.)/जलौका (पुँ.)
झींगुर	–	झिल्लिका, झिल्ली (स्त्री.)
डाँस	–	दंशः, कण्टकः (पुँ.), वनमक्षिका (स्त्री.)
तिलचट्टा	–	तैलपः (पुँ.)
तितली	–	शलभः, चित्रपतङ्गः, तित्तिरः (पुँ.)
दीमक	–	उपदीका, सीमिका, वम्री, पुत्तिका (स्त्री.)
दीमक का टीला	–	सीमिकः (पुँ.)
नाग	–	सर्पः/भुजङ्गः/नागः/फणकरः/ फणधरः (पुँ.)
नाग की मणि	–	नागमणिः (स्त्री.)
नागिन	–	भुजङ्गी/सर्पिणी (स्त्री.)
पतंगा	–	पतङ्गः, शलभः, पत्रचिल्लः (पुँ.)
पनिहा साँप	–	अर्गदः (पुँ.)
बर्रे	–	वरटा, गन्धाली (स्त्री.)
बिच्छू	–	वृश्चिकः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
बिच्छू का डंक	–	अलम् (नपुं.)
भौंरा	–	भ्रमरः/द्विरेफः/ अलिः (पुँ.)
मकड़ी	–	मर्कटकः, ऊर्णनाभः (पुँ.), लूता, बृहल्लूता (स्त्री.)
मकड़ी का जाला	–	मर्कट जालम् (नपुं.)
मक्खी	–	मक्षिका, माचिका (स्त्री.)
मक्खी (शहद)	–	मधुमक्षिका, सरधा (स्त्री.)
मच्छर	–	मशकः, वज्रतुण्डः (पुँ.)
मछली	–	मत्स्यः/मीनः (पुँ.)
मेंढ़क	–	मण्डूकः (पुँ.)
मेंढकी	–	मण्डूकी (स्त्री.)
लीख	–	लिक्षा, रिक्षा (स्त्री.)
सर्प का डसना	–	दंशनम् (नपुं.)
साँप	–	अहिः, सर्पः, भुजंगः, उरगः (पुँ.)
सांप केंचुल	–	कञ्चुकः, निर्मोकः, अहित्वचः (पुँ.)
सीपी	–	शुक्तिः (स्त्री.)

❑❑

13. पशुपक्ष्यादीनां ध्वनयः (पशु-पक्षियों की आवाज)

हिन्दी		संस्कृत
कुत्ते भौंकते हैं	–	श्वानः बुक्कन्ति
कौवे काँव-काँव करते हैं	–	काकाः कायन्ति
गधे रेंकते हैं	–	गर्दभाः रासन्ते
गीदड़ चीखते हैं	–	क्रोष्टाः क्रोशन्ति
गौंवें रम्भाती हैं	–	गावः रभन्ते
घोड़े हिनहिनाते हैं	–	अश्वाः ह्रेषन्ते
चिड़ियां चीं-चीं करती हैं	–	पक्षिणः चीभन्ते
बिल्लियाँ म्याऊँ-म्याऊँ करती हैं	–	बिडालाः षीवन्ति
भेड़िये गुर्राते हैं	–	वृकाः रसन्ति
भैंसे रम्भाती हैं	–	महिष्यः रभन्ते
मेंढक टर्राते हैं	–	दर्दुराः रुवन्ति
शेर दहाड़ते हैं	–	सिंहाः गर्जन्ति, नदन्ति
सबेरे मुर्गे बोलते हैं	–	प्रातः कुक्कुटाः सम्प्रवन्ति
साँप फुफकारते हैं	–	सर्पाः फूत्कुर्वन्ति
हाथी चिग्घाडते हैं	–	गजाः बृंहन्ति

❑❑

14. खाद्यपदार्थाणां नामानि (खान-पान की वस्तुओं का नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अचार	–	सन्धितम्, सन्धानम् (नपुं.)
अण्डा	–	अण्डम् (नपुं.)
अनरसा	–	इन्दुरसा (स्त्री.)
अमचूर	–	आम्रचूर्णम् (नपुं.)
आटा	–	चूर्णम्/पिष्टकम् (नपुं.)
इमरती	–	अमृती (स्त्री.)
एग-फ्राई	–	भष्माण्डम् (नपुं.)
कचालू	–	पक्वालुः (पुँ.)
कचौड़ी	–	पिष्टिका, माषगर्भा, कर्चरिका, कचौरिका (स्त्री.)
कढ़ी	–	तेमनम् (नपुं.), क्वथिता (स्त्री.)
काञ्जी	–	काञ्जिकम् (नपुं.)
काफी	–	कफघ्नी,हर्षदा (स्त्री.)
कुलफी	–	कूलपी (स्त्री.)
कुलथी	–	कुलत्थः (पुँ.)
केक	–	मधुरपिष्टकम् (नपुं.)
खस्तापूरी	–	शष्कुली (स्त्री.)
खॉड	–	खण्डम् (नपुं.), मत्स्यण्डी (स्त्री.)
खिचड़ी	–	खेचरः/ कृशरः (पुँ.)/कृशरा (स्त्री.)
खीर	–	क्षीरान्नम्/पायसम्/क्षीरम् (नपुं.)
गजक	–	गजकः (पुँ.)
गुड़	–	गुडः (पुँ.)
गोलमाल	–	वर्तुलम् (नपुं.)
घी	–	घृतम्, आज्यम् (नपुं.)
चटनी	–	अवलेहः (पुँ.)
चपाती	–	पोलिका (स्त्री.)
चबैना	–	चर्वणम् (नपुं.)
चाट	–	अवदंशः (पुँ.)
चाय	–	चायम् (नपुं.), कामरूपिका (स्त्री.)
चायपानी	–	चायपानम् (नपुं.)
चिउड़ा	–	चिपिटान्नम् (नपुं.)
चीनी	–	सिता, शर्करा (स्त्री.)
चीला	–	चित्रापूपः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
चौसेला	–	चिपिटः (पुँ.)
जलपान	–	जलपानम् (नपुं.)
जूस	–	शूर्पः/रसः (पुँ.)
टोस्ट	–	भृष्टापूपः (पुँ.)
डबलरोटी	–	अभ्यूषः (पुँ.)
तहरी	–	तापहरी (स्त्री.)
तेल	–	तैलम् (नपुं.)
दही	–	दधि (नपुं.)
दहीबड़ा	–	दधिवटकः (पुँ.)
दालमोट	–	दालमुद्गः (पुँ.)
दाल	–	सूपः (पुँ.)
दूध	–	दुग्धम्/क्षीरम्/ पयः (नपुं.)
नमक	–	लवणम्/सैन्धवम् (नपुं.)
नमकीन	–	लावणिकम्, लवणान्नम् (नपुं.)
नमकीन सेव	–	लवणसूत्रकः, सूत्रकः (पुँ.)
पकवान	–	पक्वान्नम् (नपुं.)
पका अन्न	–	सिद्धान्नम् (नपुं.)
पकौड़ा	–	पोटलः, पक्वटः (पुँ.)
पकौड़ी	–	पक्ववटी/पक्ववटिका/ पोटली (स्त्री.)
पनीर	–	किलाटः (पुँ.), प्रनीरम् (नपुं.)
पपड़ी	–	पर्पटी (स्त्री.)
परथन	–	परिस्तरणम् ,शुष्कचूर्णम् (नपुं.)
पराठा	–	पूपिका/पोलिका/ प्ररोटिका (स्त्री.) / प्ररोटः (पुँ.)
पान	–	ताम्बूलम् (नपुं.)
पापड़	–	पर्पटी (स्त्री.)/पर्पटम् (नपुं.)/पर्पटः (पुँ.)
पुआ	–	अपूपः, पूपः (पुँ.)
पुलाव	–	पुलाकः (पुँ.)
पूड़ी	–	पूलिका/पूरिका/शष्कुली (स्त्री.)
पेंउसरी	–	पीयूषः (पुँ.)/पेयूषम् (नपुं.)
पेस्ट्री	–	पिष्टान्नम् (नपुं.)
पोस्ता	–	पौष्टिकम् (नपुं.)
फुलकी	–	पूपला / पोलिका (स्त्री.)
फुलौरी	–	माषवटी, पुष्पवटी (स्त्री.)
बड़ा	–	वटकः (पुँ.)
बड़ी	–	वटी (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
बाटी	–	अङ्गारकर्कटी (स्त्री.)
बिस्कुट	–	पिष्टकः (पुँ.)/पिष्टिकम् (नपुं.)
बेसन	–	बेसनम्/चूर्णम्/ चणकचूर्णम् (नपुं.)
ब्रेड	–	सुपिष्टकम् (नपुं.)
भर्ता	–	भरित्रम् (नपुं.)
भात	–	भक्तम्, ओदनम्, पक्वाः, तण्डुलाः (नपुं.)
भाँग	–	मातुलानी/भङ्गा (स्त्री.)
मक्खन	–	नवनीतम्/दुधिजम्/ दधिजम् (नपुं.)
मदिरा	–	मदिरा (स्त्री.), मद्यम् (नपुं.)
मठरी	–	मठकः (पुँ.)
मट्ठा	–	तक्रम्/गोरसम् (नपुं.)
मलाई	–	सन्तानिका (स्त्री.)
मसाला	–	उपस्करः, व्यञ्जनम् (पुँ.)
मांस	–	आमिषम्/पिशितम् (नपुं.)
मालपुआ	–	मल्लपूपः,पिष्टकः (पुँ.)
मसालेदार पदार्थ	–	व्यञ्जनम् (पुँ.)
मावा (खोया)	–	किलाटः (पुँ.)/क्षीरविकृतिः (स्त्री.)
मिस्सा आटा	–	मिश्रचूर्णम् (नपुं.)
मिश्री	–	सिता, सितोपला, शर्करजा (स्त्री.)
मिस्सी रोटी	–	मिश्रिका (स्त्री.)
मुरब्बा	–	खाण्डवः, फलोपस्करः, गाण्डारवः,मिष्टपाकः (पुँ.)
मूँग	–	मुद्गः (पुँ.)
राजमा	–	राजमाषः (पुँ.)
रायता	–	दाधेयम्, राज्यक्तम् (नपुं.)
रास्ते का कलेवा	–	पाथेयम् (नपुं.)
रौंगी	–	सितमाषः (पुँ.)
लंच	–	सहभोजः (पुँ.) / मध्याह्नभोजनम् (नपुं.)
लप्सी	–	लप्सिका /यवागूः (स्त्री.)
लस्सी	–	दधिकम् (नपुं.)
लावा	–	लाजाः (स्त्री.)
लोभिया	–	लोभ्यः, दीर्घबीजः (पुँ.)
लौंग	–	लवङ्गम् (नपुं.)
शहद	–	मधु/माक्षिकम् (नपुं.)
शाक	–	शाकम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
शुष्कमांस	–	वल्लूरः (पुँ.)
सत्तू	–	सक्तुः (पुँ.)
समोसा	–	त्रिकोणिका (स्त्री.)/समोषः (पुँ.)
सिरका	–	शुक्तम् , एकमम्लमौषधम् (नपुं.)
सुबह का नास्ता	–	प्रातराशः (पुँ.)
सुपारी	–	पूगम्,पूगीफलम्,क्रमुकम् (नपुं.)
सेवई	–	सूत्रिका/सिमिता (स्त्री.)
सैंडविच	–	सम्पुटाशः (पुँ.)
सोंठ	–	शुण्ठी (स्त्री.), शुष्कमार्द्रकम् (नपुं.)
सौंफ	-	शतपुष्पा, सिच्छत्रा, अतिच्छत्रा, मिसिः (स्त्री.)
हलुवा	–	संयावः

❑❑

15. मिष्टान्नानां नामानि (मिठाइयों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
आइसक्रीम	–	पयोहिमम् (नपुं.)
इमरती	–	अमृती (स्त्री.)
कलाकन्द	–	कलाकन्दः (पुँ.)
कुलफी	–	हिमानी (स्त्री.)
खॉड	–	खण्डः (पुँ.)
खाजा	–	मधुशीर्षः (पुँ.)
खीर	–	पायसम् (नपुं.)
खुरमा	–	खण्डपालः (पुँ.)
गजक	–	गजकः (पुँ.)
गुझिया	–	संयावकम् (नपुं.)
गुझिया में भरी जाने वाली गुली	–	पिष्टान्नम् (नपुं.)
गुड़	–	गुडः (पुँ.)
गुलाब जामुन	–	दुग्धपूपिका (स्त्री.)
घेवर	–	घृतवरः/पिष्टपुरः/घृतपूरः (पुँ.)
चाकलेट	–	चाकलेहः (पुँ.)
चीला	–	चित्रापूपः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
जलेबी	–	कुण्डली/कुण्डलिका (स्त्री.)
टाफी	–	मिष्टिका (स्त्री.), गुल्यः (पुँ.)
टी पार्टी	–	सपीतिः (स्त्री.)
पञ्जीरी	–	पिष्टान्नम् (नपुं.)
पपड़ी	–	पर्पटी (स्त्री.)
पेठे की मिठाई	–	कौष्माण्डम् (नपुं.)/कौष्माण्डी (स्त्री.)
पेड़ा	–	पिण्डः (पुँ.)/पिडिका (स्त्री.)
फेनी	–	फेनिका (स्त्री.)
बताशा	–	वाताशः (पुँ.)/मीनाण्डिः (स्त्री.)
बर्फी	–	हैमी/चक्रिका (स्त्री.)
बरफ	–	हिमम् (नपुं.)
बालूशाही	–	मधुमष्ठः/मिष्टमष्ठः (पुँ.)
मलाई	–	सन्तानिका (स्त्री.)
मिठाई	–	मिष्ठान्नम्/मधुरान्नम् (नपुं.)
मिश्री	–	सितोपला (स्त्री.)
मीठी गोली	–	मधुरगुल्यः (पुँ.)
मुरब्बा	–	मिष्टपाकः/गाण्डरवः (पुँ.)
मोती पाक	–	मुक्तापाकः (पुँ.)
मोहनभोग	–	मोहनभोगः (पुँ.)
रबड़ी	–	क्षैरेयी, कूर्चिका, किलटिका(स्त्री.), क्षैरेयम् (नपुं.)
रसगुल्ला	–	रसगोलः (पुँ.)/रसगोलकम् (नपुं.)
राब	–	मत्स्यण्डी (स्त्री.)/फणितम् (नपुं.)
लञ्च	–	सहभोजः (पुँ.)/मध्याह्नभोजनम् (नपुं.)
लड्डू	–	मोदकः (पुँ.)/मोदकम् (नपुं.)
लौंज	–	लजवः (पुँ.)
शक्कर	–	सितः (पुँ.)/सिता/श्वेतशर्करा/शर्करा (स्त्री.)
शक्करपारा	–	शर्करापालः (पुँ.)
सूजी का हलवा	–	संयावः/संयावकः (पुँ.)
स्लाईस	–	शल्कम् (नपुं.)

❑❑

16. अन्नानां नामानि (अनाजों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अन्न	–	अन्नम्/धान्यम् (नपुं.)
अरहर	–	आढकी/तुवरी (स्त्री.)
अलसी	–	अतसी (स्त्री.)
उरद	–	माषः/कुरुविन्दः (पुँ.)
कस्सा	–	त्रिपुटः (पुँ.)
कागुनी	–	कङ्गुनी, प्रियङ्गु (स्त्री.)
कोदों	–	कोद्रवः/कोरदूषः (पुँ.)
गेहूँ	–	गोधूमः (पुँ.)
चना	–	चणकः, वाजिभक्ष्यः (पुँ.)
चावल	–	तण्डुलः (पुँ.)/अक्षताः (पुँ.)
जौ	–	यवः/मेध्यः (पुँ.)
ज्वार (जोधरी)	–	यावनालः/(पुँ.)/यवान्नधरी (स्त्री.)
तिल	–	तिलः (पुँ.)
दाल	–	दालिः (स्त्री.)/द्विदलम् (नपुं.)
धान	–	व्रीहिः (स्त्री.)/धान्यम् (नपुं.)/शालिः (पुँ.)
पसाई (फसही)	–	वनव्रीहिः (स्त्री.)/नीवारः (पुँ.)
बाजरा	–	वर्जरी (स्त्री.)/प्रियङ्गुः (पुँ.)
भुट्टा	–	यावनालः (पुँ.)
मक्का	–	महाकायः/मकायः (पुँ.)
मटर	–	कलायः/करेणुः/वर्तुलः (पुँ.)
मडुवा (महीन चावल)	–	मण्डकः (पुँ.)
मसूर	–	मसूरः/रागदालिः (पुँ.)
मोठ	–	मकुष्ठः/वनमुद्गः (पुँ.)
राई	–	राजिका/राजी/ रक्तसर्षपः (स्त्री.)
लोविया	–	राजमाषः (पुँ.)
वॉसमती चावल	–	अण्वोदनम् (पुँ.)
साँवा	–	श्यामा (स्त्री.)/सूपश्रेष्ठः (पुँ.)
सम्बालू चावल	–	इन्द्राणिका (स्त्री.)
सरसों	–	सर्षपः/कदम्बकः (पुँ.)
साठी चावल	–	षष्टिका (स्त्री.)
सूजी	–	कल्यम् (नपुं.)

❑❑

17. रसाणां नामानि (स्वादों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
कड़वा	–	कटुः (पुँ.)
कसैला	–	कषायः (पुँ.)
खट्टा	–	अम्लः (पुँ.)
खारा	–	लवणः (पुँ.)
चटपटा	–	मधुरतिक्तम्, कटोलम्, तीक्ष्णम् ,स्वादु (नपुं.)
तीखा	–	तिक्तः (पुँ.)
बदबू	–	दुर्गन्धः (पुँ.)
बकुल का गन्ध	–	परिमलः (पुँ.)
मीठा	–	मधुरः (पुँ.)
सुगन्धि	–	सुरभिः (वि.)

❑❑

18. वस्त्राणां नामानि (कपड़ों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अँगरखा	–	अङ्गरक्षिका (स्त्री.)
अँगौछा	–	उपवस्त्रम् , अङ्गोक्षम् , अङ्गप्रोच्छनम् (नपुं.),गात्रमार्जनी (स्त्री.), अंगोच्छः ,प्रोञ्छः (पुँ.)
अँगिया	–	अङ्गिका (स्त्री.)
आँचल	–	अञ्चलः (पुँ.)
ऊन	–	ऊर्णा (स्त्री.), ऊर्णम् (नपुं.)
ऊँनी	–	राङ्कवम्, और्णम् (नपुं.)
ओढ़नी (दुपट्टा)	–	प्रच्छदपटः, उत्तरीयाञ्चलः (पुँ.), द्विपटी (स्त्री.), उत्तरीयम् (नपुं.)
अंडरवियर (जांघिया)	–	कटिवस्त्रम्,कच्छपटम्,अन्तर्वस्त्रम् (नपुं.)
ओवरकोट	–	वृहतिका (स्त्री.), लम्बकञ्चुकः (पुँ.)
कमरबंद	–	कटिसूत्रम् (नपुं.)/रसना (स्त्री.)/परिकरः (पुँ.)
कम्बल	–	कम्बलः, रल्लकः, तल्पः (पुँ.)
कनात	–	अपटी (स्त्री.),कन्त्राणम् (नपुं.), काण्डपटः (पुँ.)
कपड़ा	–	वस्त्रम्/चीरम्/वसनम् (नपुं.)
कमीज (सर्ट)	–	युतकम्, निचोलम् (नपुं.), काञ्चुकी (स्त्री.)
कोट	–	कोटः/प्रावारकः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
कुर्त्ता	–	निचोलः, कञ्चुकः (पुँ.), करांशुकम् (नपुं.)
कुर्ती	–	अङ्गरक्षिका (स्त्री.)
खड़ाऊँ	–	चरणपादुका, कोशी, काष्ठपादुका (स्त्री.)
गद्दा	–	गर्दः (पुँ.)/तूलसंस्तरः (पुँ.)/तूलतल्पम् (नपुं.)
गलेबंद	–	गलबन्धनांशुकम्, गलबन्धः (नपुं.)
गाती (कछनी)	–	उरस्फुटम् (नपुं.)
घाघरा (लँहगा)	–	चण्डातः/अर्धोंशुकम् (नपुं.)
घूँघट	–	अवगुण्ठनम् (नपुं.)
चप्पल	–	पादुका, पादरक्षा (स्त्री.)
चमड़े के दस्ताने	–	गोधा (स्त्री.)
चादर (ओढ़ने के लिए)	–	प्रावारः/उत्तरीयः/ प्रच्छदः (पुँ.)/शय्याच्छादनम् (नपुं.)
चादर (बिछाने के लिए)	–	आच्छादकम् (नपुं.)
चुन्नी	–	चीरी (स्त्री.)
चोली	–	चोलः/कूर्पासकः/कञ्चुकः (पुँ.)
चौतई	–	चतुर्भङ्गी (स्त्री.)
जनेऊ	–	उपवीतम्/ब्रह्मसूत्रम् (नपुं.)
जाकेट	–	उरच्छदः/अङ्गरक्षकः (पुँ.)
जीन्स	–	जीनः (पुँ.)
जूता	–	उपानह्,पादुका (स्त्री.), पादत्राणम् , पादत्रम् (नपुं.)
टोपी	–	शिरस्त्राणम्/टोपिका (स्त्री.)
तम्बू	–	उल्लोचः/पटवासः (पुँ.)
तकिया	–	उपधानम् (नपुं.), शिरोधानी (स्त्री.)
जेब	–	पुटकः/कोशः (पुँ.)
तौलिया	–	प्रोञ्छः (पुँ.), प्रोञ्छनम् (नपुं.)
दरी	–	सप्तरङ्गी (स्त्री.)/आस्तरणम् (नपुं.)/कटः (पुँ.)
दस्ताने	–	हस्तकोशः, हस्तवापः (पुँ.), हस्तत्राणम् (नपुं. द्विवचन)
दुतयी	–	द्विभङ्गी (स्त्री.)
धोती	–	वेष्टिः (स्त्री.), धौतवस्त्रम्, परधानीयम् , अधोवस्त्रम् (नपुं.)
नाइटड्रेस	–	नक्तम्, नक्तकम् (नपुं.)
नाड़ा	–	नीवी, वसनग्रन्थिः (स्त्री.)
नायलोन	–	नवलीनकम् (नपुं.)
पगड़ी	–	शीर्षपटकः(पुँ.), शिरस्त्राणम्,उष्णीषम्, शिरोवेष्टनम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
पटका	–	शिरोवस्त्रम् , अवपातनम् (नपुं.), पटकः (पुँ.)
पर्दा	–	यवनिका (स्त्री.)/अवगुण्ठनम् (नपुं.)/तिरस्करिणी (स्त्री.)
परिधान	–	परिधानम् (पुँ.), परिच्छदनम् (नपुं.)
पलङ्गपोश	–	शय्याच्छादनम् (नपुं.)
पतलून	–	जङ्घावस्त्रम् (नपुं.)
पर्स	–	धनभस्त्रिका (स्त्री.), धनकोषः, धनस्यूतः (पुँ.)
पायजामा	–	पादयामा (स्त्री.)/पादांशुकम् (नपुं.)
पेटीकोट (साया)	–	अन्तरीयम्,अर्धोरुकम् (नपुं.), शाटी,शाटकः(पुँ.)
पैन्ट	–	उरुकम् (नपुं.)/पादांशुकम् (नपुं.)
फीता	–	सूत्रम् (नपुं.)/पट्टबन्धः (पुँ.)
फ्राक	–	अर्धनिचोलः (पुँ.)
बटन	–	कुड्मलः (पुँ.), बूतम्, बटनम् (नपुं0), वीटिका (स्त्री.)
बनियान	–	अन्तर्युतकम् (नपुं.)
बिछौना	–	शय्या (स्त्री.),आस्तरः (पुँ.), आस्तरणम् (नपुं.)
ब्लाउज	–	कञ्चुलिका (स्त्री.)/कञ्चुकः (पुँ.)
बुर्का	–	निचोलः, प्रच्छदपटः (पुँ.)
मच्छरदानी	–	मशकहरी (स्त्री.)/ मशकारिः (पुँ.)
मफलर	–	गलबन्धनांशुकम्, गलाविष्टनम्,कण्ठांशुकम् (नपुं.)
मरेठा	–	शिरस्कम् , शिरस्त्राणम् (नपुं.)
मोजा	–	पादत्राणम् (नपुं.)/पादकोशः (पुँ.)
रजाई	–	नीशारः (पुँ.)/तूलिका (स्त्री.)
रुमाल	–	करवस्त्रम् (नपुं.)
रुई	–	कर्पासः, तूलः (पुँ.)
रेशम	–	कौशेयः/क्षौमम्/दुकूलम्/कौशेयम् (नपुं.)
लंगोट	–	कौपीनम् (नपुं.)
लहँगा	–	चण्डातकम् (नपुं.)
लुंगी	–	चित्रवेष्टिः, धौतिका (स्त्री.), वस्त्रखण्डम् (नपुं.)
लोई	–	रल्लकः (पुँ.)/दुकूलम् (नपुं.)
वस्त्र	–	वसनम्/वस्त्रम् (नपुं.)
शेरवानी	–	प्रावारकम् (नपुं.)
शाल	–	राङ्कवम् (नपुं.)
सलवार	–	स्यूतवरः (पुँ.)
साड़ी	–	शाटिका/शाटी (स्त्री.)
सूती	–	कर्पासम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
सेज	–	शय्या (स्त्री.)/शयनीयम् (नपुं.)
स्वेटर	–	ऊर्णावरकम्, उर्वारुकम्, स्वेदकम्, स्वेदिरम् (नपुं.)
स्कर्ट	–	निचोलः (पुँ.)
हाफ पैण्ट	–	अर्धोरुकम् (नपुं.)

❑❑

19. आभूषणानां नामानि (गहनों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अँगूठी	–	अङ्गुलीयकम् (नपुं.), ऊर्मिका (स्त्री.)
आरसी	–	मुकुरः, आदर्शः (पुँ.), हस्ताभरणम् (नपुं.)
एक लड़ी का हार	–	एकावली (स्त्री.)
कड़ा	–	कटकः/वलयः (पुँ.)
कर्णफूल	–	कर्णपूरः (पुँ.)/कर्णिका (स्त्री.)
करधनी	–	मेखला/काञ्ची/रशना (स्त्री.)
कमर का धागा	–	कटिसूत्रम् (नपुं.)
कण्ठा	–	कण्ठाभरणम् (स्त्री.)/कण्ठिका/ ग्रैवेयकम् (नपुं.)
कंगन	–	कङ्कणम्/करभूषणम् (नपुं.)
कान की बाली	–	कुण्डलम्/कर्णवेष्टनम् (नपुं.)
गहना	–	अलङ्कारः (पुँ.), आभरणम् , आभूषणम् (नपुं.)
घड़ी	–	घटिका (स्त्री.) / घटी (स्त्री.)
घुँघरू	–	किङ्किणी, क्षुद्रघण्टिका (स्त्री.), मञ्जीरम् (नपुं.)
चूड़ी	–	काचवलयम् (नपुं.), काचवलयः (पुँ.)
चूड़ामणि	–	चूडामणिः (स्त्री.)/शिरोरत्नम् (नपुं.)
चोटी का गहना	–	बालपाश्या (स्त्री)
छागल	–	पदचारुकः (पुँ.)
झांझर	–	किङ्किणी (स्त्री.)
झुमका	–	कर्णलोलकम् (नपुं.)
टिकुली	–	ललाटाभरणम् (नपुं.)
टीका	–	ललाटालङ्कारः (पुँ.)
ताबीज	–	तायकम् (नपुं.)
नथुनी	–	छोलिका (स्त्री.), नासाभरणम्, नासिकाभरणम्(नपुं.)
नाक का फूल	–	नासापुष्पम् (नपुं.)
नामाङ्कित अँगूठी	–	मुद्रिका (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
पहुँची	–	कटकः/वलयः/आवापकः (पुँ.)
पायजेब	–	झाङ्कृतम् (नपुं.)/नूपुरः (पुँ.)
पुष्पमाला	–	पुष्पमाला, स्रज् (स्त्री.)
पायल	–	पादकटकः (पुँ.)/नूपुरम् (नपुं.)
पैर का कड़ा	–	पादकटकः, हंसकः (पुं0)
पैर का छल्ला	–	चरणरागी (पुँ.)
बाली	–	कुण्डलम् (नपुं.)/ताटङ्कः (पुँ.)
बिन्दी	–	तिलकम् (नपुं.)
बाजूबन्द (ब्रेसलेट)	–	केयूरम्/अङ्गदम् (नपुं.)
बालपिन	–	वेणीग्रन्थिः (स्त्री.)
बिछुआ	–	मञ्जीरम् (नपुं.)
बुलाक	–	वरमौक्तिकम्/नासाभरणम् (नपुं.)
बेणी	–	स्त्रीमस्तकाभरणम् (नपुं.)
मणि	–	मणिः (पुँ.)
माला	–	माला (स्त्री.)
मुकुट	–	मुकुटम्, किरीटम् (नपुं.), मुकुटः (पुँ.)
मोतियों की कण्ठी	–	उरःसूत्रिका (स्त्री.)
मोतियों की माला	–	मुक्तावली (स्त्री.)
मोतियों का हार	–	मुक्ताहारः (पुँ.)
लच्छा	–	पादाभरणम् (नपुं.)
लम्बी कण्ठी	–	ललत्तिका (स्त्री.)
लॉकेट	–	कण्ठभूषा (स्त्री.)
वेणी	–	मूर्धाभरणम् (नपुं.), वेणिका (स्त्री.)
सोने का कड़ा	–	हेमकटकम्/स्वर्णवलयम् (नपुं.)
हँसुली	–	ग्रैवेयम्, ग्रैवेयकम्,जत्रुकम्, जतु (नपुं.)
हाथ का तोहा	–	त्रौटकम् (नपुं.)
हाथ की घड़ी	–	हस्तघटी (स्त्री.)
हीरा (डायमण्ड)	–	वज्रम् (नपुं.)

❑❑

20. शृङ्गाराणां नामानि
(साज-सज्जा वाली वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अबीर	–	अबीरम् (नपुं.)
आयना (सीसा)	–	मुकुरः/दर्पणः/आदर्शः (पुँ.)
इत्र	–	गन्धतैलम् (नपुं.), पटवासकः (पुँ.)
उबटन	–	उद्वर्तनम् (नपुं.), अङ्गरागः,अङ्गलेपः (पुँ.)
ऐनक (चश्मा)	–	उपनेत्रम् (नपुं.)
कंघी	–	प्रसाधनी/कङ्कतिका (स्त्री.)/ कङ्कतम् (नपुं.)
काजल	–	कज्जलम्/अञ्जनम् (नपुं.)
कनफूल	–	कर्णिका (स्त्री.), कर्णपूरः (पुँ.)
क्रीम	–	नवनीतम् (नपुं.)/मुखलेपः/कृत्रिमलेपः (पुँ.)
गुलाल	–	गुलालम् (नपुं.)
चन्दन	–	चन्दनम् (नपुं.)
चूड़ी	–	काचवलयः (पुँ.)
चोटी में गुथी हुई माला	–	आपीडः (पुँ.)
जूड़ा	–	जूटः (पुँ.)
टूथपेस्ट	–	दन्तपिष्टिकम्/दन्तफेनकम् (नपुं.)/ दन्तफेनः (पुँ.)
ड्रेसिंग टेबिल	–	शृङ्गारफलकम् (नपुं.)
तिलक	–	तिलकम् (नपुं.)
दाँत का ब्रश	–	दन्तकूर्चः (पुँ.)
दाँत कुरेदने की सूई	–	दन्तशोधिनी/दन्तसूची (स्त्री.)
नेलपॉलिश	–	नखरञ्जनम् (नपुं.)/नखरञ्जिका (स्त्री.)/ नखरागः (पुँ.)
पाउडर	–	सुवासकम्/सुवासः/प्रावदरः (पुँ.)/ चूर्णकम् (नपुं.)
बालपिन	–	केशसूचिका (स्त्री.)
बिन्दी	–	बिन्दुः (पुँ.)/ललाटाभरणम् (नपुं.)
बुक्का	–	पटवासकः (पुँ.)
ब्रुश	–	रोममार्जनी (स्त्री.)
ब्रुशी	–	लोममयी मार्जनी (स्त्री.)
मंगलटीका	–	ललाटिका (स्त्री.)
मञ्जन	–	दन्तचूर्णम्/दन्तफेनकम् (नपुं.)
महावर	–	लाक्षारसः/अलक्तकम् (नपुं.)/अलक्तकः (पुँ.)
माला	–	माल्यम् (नपुं.), माला (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
मेंहदी	–	मेन्धिका/मेदिका/मञ्जिष्ठा (स्त्री.)
मोम	–	द्रावकः (पुँ.)
रूस (रूज)	–	कपोलरञ्जनम् (नपुं.)
लिपिष्टिक	–	ओष्ठरञ्जनम् (नपुं.)/ओष्ठरागः (पुँ.)
साबुन	–	फेनिलम्/फेनकम् (नपुं.)
साबुन (कपड़ा)	–	वस्त्रफेनिलम्, वस्त्रफेनकम् (नपुं.)
सिंगार	–	शृङ्गारः (पुँ.), अलङ्करणम्,मण्डनम्, भूषणम् (नपुं.)
साबुन (नहाने)	–	स्नानफेनिलम्, स्नानफेनकम् (नपुं.)
सिंगारदान	–	शृङ्गारधानम्/शृङ्गारपिटकम् (नपुं.)
सिन्दूर	–	सिन्दूरम् (नपुं.)
सुरमा	–	कपोताञ्जनम्, स्रोतोञ्जनम् (नपुं.)
स्नो	–	हैमम् (नपुं.)

❑❑

21. गृहोपयोगिवस्तूनां नामानि
(घर की उपयोगी वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अगरबत्ती	–	अगरुवर्तिका, गन्धवर्तिका (स्त्री.)
अँगीठी	–	अग्नीष्टिका, अङ्गारशकटी, अङ्गारधानी, हसन्ती (स्त्री.)
अरगनी	–	लङ्गनी (स्त्री.)
अलार्म घड़ी	-	प्रबोधनघटी (स्त्री.)
आलमारी	–	आधानी, आधानिका, काष्ठमञ्जूषा (स्त्री.)
आरामकुर्सी	–	आसन्दः (पुँ.),सुखासनिका,सुखासन्दिका (स्त्री.)
आँवा	–	आवाकः (पुँ.)
ओखर	–	उलूखलम्/उदूखलम् (नपुं.)
इन्धन	–	इध्यम्/इन्धनम्/ ज्वलनकाष्ठम् (नपुं.)
इस्तरी	–	स्तरकी (स्त्री.), वस्त्रस्तरस्योपकरणम् (नपुं.)
ईंट	–	इष्टका (स्त्री.)
उपला	–	करीषम्,गोमयपिण्डम् (नपुं.)
कनस्तर	–	कर्णस्त्रम् (नपुं.)
कनात	–	काण्डपटः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
कमण्डलु	–	कमण्डलुः (पुँ.)
कम्बल	–	कम्बलः (पुँ.)
कर्छुली	–	कम्बिः/दर्वी (स्त्री.)
कराही	–	कटाहः (पुँ.)
कटोरी	–	कंसः (पुँ.)/कंसिका (स्त्री.)/कंसम् (नपुं.)
कठौती	–	गलन्तिका/कर्करी (स्त्री.)
कील	–	कीलकम् (नपुं.)
कुञ्जी	–	कुञ्जिका/तालिका (स्त्री.)
किंवाड़	–	कपाटः (पुँ.)
कुप्पी	–	स्नेहपात्रम् (नपुं.)
कुर्सी	–	आसन्दिका (स्त्री.)/आसन्दः (पुँ.)
कुल्हाड़ा	–	कुठारः (पुँ.)
कुल्हाड़ी	–	कुठारिका (स्त्री.)
कैंची	–	कर्त्तरी (स्त्री.)
कैलेण्डर	–	दिनदर्शिका (स्त्री.)
खलबट्टा	–	खल्लः (पुँ.)
खाट	–	खट्वा (स्त्री.)
पलङ्ग की पाटी	–	पल्यङ्कपट्टिका (स्त्री.)
खुण्टी	–	नागदन्तः (पुँ.)
खूँटा	–	कीलकः (पुँ.)
खिड़की	–	गवाक्षः (पुँ.)/वातायनम् (नपुं.)
खिलौना	–	क्रीडनकम् (नपुं.)
गद्दी	–	गर्दिका (स्त्री.)
गलीचा	–	कुथः (पुँ.)
गागर	–	गगरः (पुँ.)
गुलदस्ता	–	पुष्पदानी (स्त्री.)
गुदड़ी (कथरी)	–	कन्था (स्त्री.)
गेंद	–	कन्दुकः (पुँ.)/कन्दुकम् (नपुं.)
घड़ा	–	घटः/कलशः (पुँ.)
घड़ी	–	घटी, घटिका (स्त्री.)
चक्की	–	घरट्टः (पुँ.)/पेषणयन्त्रम् (नपुं.)/ पेषणी (स्त्री.)
चकला	–	पिष्टिशिला (स्त्री.)
चटाई	–	कटः (पुँ.)
चम्मच	–	चमसः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
चरखा	–	तर्कुलासकः (पुँ.)
चरखे का तकुआ	–	तर्कुः (पुँ.)
चलनी	–	चालनी (स्त्री.), तितउः (पुँ.)
चप्पल	–	पादरक्षा (स्त्री.)
चबूतरा	–	कुट्टिमः (पुँ.)
चादर	–	शय्याच्छादनम्/शय्यच्छदम् (नपुं.)
चाकू	–	असिपुत्रम् (नपुं.)/छुरिका (स्त्री.)
चाभी	–	कुञ्चिका (स्त्री.)
चारों ओर मुड़ने वाली कुर्सी	–	दर्पः (पुँ.)
चारपाई	–	शय्या (स्त्री.)
चिराग	–	दीपकः (पुँ.)
चूल्हा	–	चूल्लिका (स्त्री.)/चुल्लिः (स्त्री.)
चौकी	–	चतुष्की (स्त्री.)/चतुष्पादिकः (पुँ.)
छकड़ा	–	शकटः (पुँ.)/शकटम् (नपुं.)
छड़ी	–	यष्टिका (स्त्री.), दण्डः (पुँ.)
छाता	–	छत्रम्/आतपत्रम्/ जलत्रम् (नपुं.)
छींका	-	शिक्यम् (नपुं0)
छुरी	–	छुरिका (स्त्री.)
छोटा बक्सा	–	पेटिका (स्त्री.)
जाल	–	जालम् (नपुं.)
जाला	–	वागुरा (स्त्री.)
जीना (सीढ़ी)	–	आरोहणम्, सोपानम् (नपुं.)
जूता	–	पादत्राणम् (नपुं.)/पादुका (स्त्री.)
झाड़ू	–	मार्जनी, सम्मार्जनी, शोधनी (स्त्री.)
झूला	–	दोला (स्त्री.)
झोपड़ी	–	उटजः (पुँ.)
झोला	–	स्यूतः (पुँ.)
ट्यूबलाइट	–	दण्डदीपः (पुँ.)
टार्च	–	हस्तदीपिका (स्त्री.)/करदीपः/सम्पुटकः (पुँ.)
टेलीफोन	–	दूरभाषः (पुँ.)
टोकरी	–	कण्डोलः (पुँ.)
डाइनिंग टेबिल	–	भोजनफलकम् (नपुं.)
डिब्बा	–	सम्पूरकः/करण्डकः (पुँ.)
डेस्क	–	लेखनपीठम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
डोरा	–	सूत्रम् (नपुं.)/तन्तुः (पुँ.)
डोंगी	–	दोला (स्त्री.)/हिन्दोलः (पुँ.)
तखत	–	काष्ठपटलम् (नपुं.)
तकला	–	तर्कः (पुँ.)/सूत्रवेष्टनम् (नपुं.)
तकली	–	तर्कुटिः (स्त्री.)
तकिया	–	उपधानम् (नपुं.)
तराजू	–	तुला (स्त्री.)
तराजू का पलड़ा	–	तुलाफलकम् (नपुं.)
तराजू की डण्डी	–	तुलादण्डः (पुँ.)
तीली	–	शलाका (स्त्री.)
तवा	–	ऋजीषम् (नपुं.)
तिजोरी	–	शेवधिः (स्त्री.)
थाली	–	स्थालिका (स्त्री.)
थैला	–	स्यूतः (पुँ.)
थैली	–	भस्त्रिका (स्त्री.)
दन्तमञ्जन	–	दन्तफेनः (पुँ.)
दरेती (पक्कड)	–	दात्रम् (नपुं.)
दाँत खोदनी	–	दन्तशोधनी (स्त्री.)
दातून	–	दन्तधावनम् (नपुं.)
दियासलाई	–	दीपशलाका, अग्निपेटिका (स्त्री.)
दीया	–	दीपकः, दीपः (पुँ.), दीपकम् (नपुं.)
दीवट	–	दीपस्तम्भः (पुँ.)
दोना	–	पत्रपुटम् (नपुं.)
धागा	–	तन्तुः (पुँ.), सूत्रम् (नपुं.)
नॉव	–	नौका/तरणिः (स्त्री.)
नीवार	–	नीवारः (नपुं.)
पत्तल	–	पत्राली/पत्रावली (स्त्री.)
पलंग	–	पर्यङ्कः/पल्यङ्कः (पुँ.)
पंखा	–	व्यजनम् (नपुं.)
पंखा (हाथ का)	–	तालवृन्तकम्/हस्तव्यजनम् (नपुं.)
परात	–	पिठरम्/परित्रम् (नपुं.)
पीढ़ा	–	पीठम् (नपुं.)/पीठिका (स्त्री.)
पासंग	–	तुलाकूटः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
पासा	–	अक्षः (पुँ.)/अक्षम् (नपुं.)
पेंचकस	–	कीलकवेधिका (स्त्री.)
पेटी	–	पेटिका/मञ्जूषा (स्त्री.)
प्रेस	–	समीकरः (पुँ.)
प्याला	–	चषकः (पुँ.)
फर्नीचर	–	उपस्करः (पुँ.)/काष्ठीयम् (नपुं.)
फ्रिज	–	हिमीकरः (पुँ.)
बटन	–	कुड्मलः (पुँ.)
बटलोई	–	पिठरः (पुँ.)/स्थाली (स्त्री.)
बल्ब	–	गोलदीपः (पुँ.)
बत्ती	–	वर्तिका (स्त्री.)
बाँस की पिटारी (झौआ)	–	करण्डः (पुँ.)
बाल्टी	–	द्रोणी (स्त्री.)
बिजली की बत्ती	–	विद्युज्ज्योतिः (स्त्री.)
बेलन	–	बेल्लनम् (नपुं.)
बेंच	–	काष्ठासनम्/फलकम् (नपुं.)
बैट्री (सेल)	–	विद्युत्कोषः (पुँ.)
बोतल	–	काचकूपिका/कूपी (स्त्री.)
बोरसी (बरोसी)	–	अग्नीष्टिका/हसन्ती (स्त्री.)
बोरा	–	गोणी (स्त्री.)/शणपुटः (पुँ.)
बैलगाड़ी	–	गन्त्री (स्त्री.)/शकटयानम् (नपुं.)
भट्टी	–	भ्राष्ट्रिका (स्त्री.)
मथानी	–	मन्थानः, मथी (पुँ.)
मलसिया	–	मल्लिका/कौशिका (स्त्री.)
माचिस	–	अग्निपेटिका (स्त्री.)
मूसल	–	मुसलम्/अयोग्रम् (नपुं.)/ मूसलः (पुँ.)
मोगरी (थपका)	–	लोष्टभेदनः (पुँ.)
मृगछाला	–	कृष्णाजिनम् (नपुं.)
मेज	–	उत्पीठिका (स्त्री.)/फलकम्/काष्ठपीठम् (नपुं.)
मोमबत्ती	–	मधूच्छिष्टवर्तिः, सिक्थवर्त्तिका (स्त्री.), दीपपादपः (पुँ.)
मोम	–	सिक्थम् (नपुं.)
रस्सी	–	रज्जुः (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
लालटेन	–	आवृत्तदीपिका (स्त्री.), प्रदीपकोशः,काचदीपः (पुँ.)
लैम्प	–	नेयदीपः (पुँ.)
सिल	–	शिला (स्त्री.), शिलापट्टम् (नपुं.)
सिल का बट्टा	–	शिलावटकम् (नपुं.)
सन्दूक	–	मञ्जूषा (स्त्री.)
साँकल	–	अर्गला (स्त्री.)/अर्गलम् (नपुं.)
सरौता	–	शङ्कुला (स्त्री.)
सियेफल	–	वक्रदीपः (पुँ.)
सीढ़ी	–	सोपानम् (नपुं.)
सुआ	–	बृहत्सूची (स्त्री.)
सुई	–	सूची/सूचिका (स्त्री.)
सूपा	–	सूर्पम्/प्रस्फोटनम् (नपुं.)
स्टूल	–	संवेशः (पुँ.)/उच्चपीठम् (नपुं.)/ सन्दिका (स्त्री.)
स्टील	–	आयसम् (नपुं.)
स्टोव	-	उद्ध्मानम्, अश्मन्तकम् (नपुं.)
सोफा	–	तल्पासन्दी (स्त्री.)
सिकहर	–	शिक्यम् (नपुं.)
स्विच	–	विद्युत्कुञ्चिका (स्त्री.) पिञ्जः (पुँ.)
हीटर	–	तापकम् (नपुं.)
हैंगर	–	अवलम्बकः (पुँ.)

❑❑

22. पात्राणां नामानि (बर्तनों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अँगीठी	–	अग्नीष्टिका/हसन्ती/ अङ्गारशकटी (स्त्री.)
इमामदस्ता	–	लोहभाण्डम् (नपुं.)
कटोरा	–	कंसः (पुँ.), कटोरम् (नपुं.)
कटोरी	–	कटोरिका, कसोरिका (स्त्री.)
कठौती	–	काष्ठपात्रम् (नपुं.)
कड़ाहा	–	कटाहः, कर्परः (पुँ.)
कड़ाही	–	कटाहः (पुँ.), स्वेदनी (स्त्री.)
कण्डाल	–	वारिधिः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
करछुल	–	दर्वी/कम्बी (स्त्री.)/ कडच्छदकः (पुँ.)
काँच का जार	–	काचघटी (स्त्री.)
काँच का गिलास	–	काचकंसः (पुँ.)
कुल्हड़	–	मल्लकः/चषकः (पुँ.)
कुल्हिया	–	मल्लिका (स्त्री.)
कुकर	–	वाष्पस्थाली (स्त्री.)
केतली	–	कन्दुः/गलन्तिका (स्त्री.)
गिलास	–	चषकः/गल्लकः (पुँ.)/ पानपात्रम् (नपुं.)
घड़ा	–	घटः/कुम्भः/ कलशः (पुँ.)
चम्मच	–	चमसः (पुँ.)
चिमटा	–	कङ्कमुखः/सन्दंशः (पुँ.)
चिलमची	–	हस्तधावनी (स्त्री.)
जलेबी बनाने की तई	–	पिष्टपचनम् (नपुं.)
टब	–	बृहद्रोणी (स्त्री.)
टीपॉट	–	चायपात्रम् (नपुं.)
टोकरा	–	कण्डोलः (पुँ.)
टोकरी	–	कण्डोलिका (स्त्री.)
तवा	–	तवी, तप्तिका (स्त्री.), ऋजीषम् (नपुं.)
तसला	–	धिषणः (पुँ.), धिषणा (स्त्री.)
तस्तरी	–	शरावः (पुँ.)/उपस्तरी (स्त्री.)
थाली	–	स्थालिका, थालिका (स्त्री.)
दोना	–	पत्रपुटः,द्रोणः, पुटकः (पुँ.), द्रोणा (स्त्री.)
पतीली (बटलोई)	–	स्थाली, पातिली, चरुः (स्त्री.)
पत्तल	–	पत्रस्थालिका (स्त्री.), पत्तलम् (नपुं.)
परात	–	परामत्रम्, परायतम् (नपुं.), महास्थालिका (स्त्री.)
पानदान	–	ताम्बूलकरण्डः (पुँ.)
पीकदान	–	पतद्ग्रहः, पद्दग्राही (पुँ.)
प्याला	–	चषकः (पुँ.)/पानपात्रम् (नपुं.)
प्लेट	–	शरावः (पुँ.)/आस्थालिका (स्त्री.)
पेटी /ट्रैंक	–	मञ्जूषा (स्त्री.)
बर्तन	–	भाण्डम्, भाजनम्, पात्रम् (नपुं.)
बाल्टी	–	उदञ्चनम् (नपुं.), जलधरी (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
बोतल	–	काचकूपकः, कूपी (पुँ.)
मलसा	–	मल्लिका (स्त्री.)
मिट्टी की प्याली	–	कुण्डिका (स्त्री.)
लोटा	–	गण्डूकः/करकः (पुँ.)
संसी	–	सन्दंशिका (स्त्री.), कङ्कमुखः (पुँ.)
सॉस / पैन	–	उखा (स्त्री.)
सुराही	–	कर्करी, जलशीतिका (स्त्री.)
स्टोव	–	उद्ध्मानम् (नपुं.)
हड़िया	–	हण्डिका (स्त्री.)

❑❑

23. धातूनां नामानि (धातुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अभ्रक	–	अभ्रकम्/गिरिजामलम् (नपुं.)
कसकूट	–	कांस्यकूटः (पुँ.)
काँच	–	काञ्चः (पुँ.)
कांसा (फूल)	–	कांस्यम् (नपुं.)
खड़िया मिट्टी	–	खटिका/कक्खटी (स्त्री.)
गन्धक	–	गन्धकः,गन्धरसः (पुँ.)
गेरू	–	गैरिकः (पुँ.), गैरिकम् (नपुं.)
गोमद	–	गोमेदः (पुँ.)
चन्द्रकान्तमणि	–	चन्द्रकान्तः (पुँ.)
चाँदी	–	रजतम्, रुप्यम् (नपुं.)
चुन्नी	–	माणिक्यम् (नपुं.)
चुम्बक	–	चुम्बकः (पुँ.)
जर्मन सिल्वर	–	चन्द्रलौहम् (नपुं.)
जस्ता	–	यशदम् (नपुं.)
ताँबा	–	ताम्रम्/ताम्रकम् (नपुं.)
तूतिया	–	तुत्थाञ्जनम् (नपुं.)
नीलम	–	इन्द्रनीलः (पुँ.)
नीला थोथा	–	तुत्थम् (नपुं.)
पद्मराग	–	पद्मरागः (पुँ.)/शोणरत्नम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
पन्ना	–	मरकतम् (नपुं.)
पारा	–	पारदः (नपुं.), चपलः (वि.), रसः (नपुं.)
पीतल	–	रीतिः (स्त्री.),पीतलकम्, पित्तलम्, पीतलम् (नपुं.), आरकूटः (पुँ.)
पुखराज	–	पुष्परागः (पुँ.)
फिटकरी	–	स्फटिका, स्फुटी (स्त्री.)
मरकतमणि	–	अश्मगर्भः (पुँ.)
माणिक	–	माणिक्यम् (नपुं.)
मूँगा	–	विद्रुमः/ पद्मरागः (पुँ.)/प्रवालम् (नपुं.)
मोती	–	मौक्तिकम् (नपुं.)
रत्न	–	मणिः, रत्नम् (नपुं.)
राँगा	–	रङ्गम्/त्रपु/वङ्गम् (नपुं.)
लहसुनिया	–	वैदूर्यम् (नपुं.)
लाख	–	लाक्षा (स्त्री.)
लोहा	–	आयसम्, लोहम् (नपुं.), अयः, लौहः (पुँ.)
शिलाजीत	–	शिलाजीतम्/गौरेयम/अश्मजम् (नपुं.)
सिन्दूर	–	सिन्दूरम् (नपुं.)
सीसा	–	सीसम् (नपुं.)
सोना	–	स्वर्णम्/सुवर्णम्/कनकम्/कार्तवम्/काञ्चनम् (नपुं.)
स्टेनलेस स्टील	–	निष्कलङ्कायशम् (नपुं.)
हरताल	–	हरितालम्/पीतकम् (नपुं.)
हिंगुल	–	हिङ्गुलम् (नपुं.)
हीरा	–	हीरकः, वज्रः (पुँ.)
हस्तिमुक्ता	–	गजमुक्ता (स्त्री.)

❑❑

24. वाद्ययन्त्राणां नामानि (वाद्ययन्त्रों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
आरकेस्ट्रा	–	आतोद्यम् (नपुं.)
उतार	–	अवरोहः (पुँ.)
एकतारा	–	एकतन्त्रिका (स्त्री.)
कोमलस्वर	–	मन्द्रः (पुँ.)
खंजरी	–	खञ्जरी (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
गाना	–	गीतम्, गानम् (नपुं.),गीतिः (स्त्री.)
गायक	–	गेष्णः, गेष्णुः, गायकः, (पुँ.)
गिटार	–	तम्बूरम् (नपुं.)
घण्टा	–	घण्टा (स्त्री.)
घुँघरू	–	क्षुद्रघण्टिका (स्त्री.), घर्घरम् (नपुं.)
घड़िघण्ट	–	चाक्रिकः/घण्टिकः (पुँ.)
चढ़ाव	–	आरोहः (पुँ.)
जलतरङ्ग	–	जलतरङ्गः (पुँ.)
झाल	–	झल्लरी (स्त्री.)
झाँझ	–	झर्झरी (स्त्री.), झर्झरः (पुँ.)
डमरू	–	डमरुः (पुँ.)
डुगडुगी	–	नक्कारः (पुँ.)/ढक्का (स्त्री.)
ढाक	–	ढक्कः, पटहः, यशः (पुँ.)
ढिंढोरा	–	डिण्डिमः/डिण्डिमघोषः (पुँ.)
ढोल	–	पटहः/आनकः (पुँ.)
ढोलक	–	ढोलकः (पुँ.)
तबला	–	मुरजः, मृदङ्गः (पुँ.)
तानपुरा	–	तानपुरः (पुँ.)
तीव्रस्वर	–	तारः (पुँ.)
तुरही (शहनाई)	–	तूर्यम् (नपुं.)/सानिका (स्त्री.)
नगाड़ा	–	दुन्दुभिः (पुँ., स्त्री.)
नर्तक	–	नर्तकः, लयालम्बः (पुँ.)
नर्तकी	–	नर्तकी, लयपुत्री (स्त्री.)
नर्तन	–	नृत्यम्, नर्तनम्, नृत्तम् (नपुं.)
नौरस	–	नवरसाः (पुँ., बहु.)
भेरी	–	आनकः (पुँ.)/भेरी (स्त्री.)
बाँसुरी	–	मुरली/वंशी/ वेणुः (स्त्री.)
पखावज	–	पक्षवाद्यम् (नपुं.), अङ्कयः (पुँ.)
पियानो	–	तन्त्रीकवाद्यम्, तन्त्रीवाद्यम् (नपुं.)
बाजा	–	वाद्यम्/वादित्रम् (नपुं.)
बिगुल	–	संज्ञाशंखः (पुँ.)
बीनवाजा	–	वीणावाद्यम् (नपुं.)
बैण्ड	–	वादित्रम्, वादित्रगणः (पुँ.)
वीणा	–	वीणा (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
मृदङ्ग	–	मृदङ्गः/गोमुखः (पुँ.)
मंजीरा	–	मञ्जीरः(पुँ.)/मञ्जीरम् (नपुं.)
मध्यमस्वर	–	मध्यस्वरः/मध्यः (पुँ.)
मिजराब	–	वीणावादनदण्डः/कोणः (पुँ.)
शंख	–	शंखः (पुँ.)
संगीतशास्त्र	–	सङ्गीतशास्त्रम् (नपु.), गन्धर्वविद्या (स्त्री.)
सात स्वर	–	सप्तस्वराः (पुँ., बहु.)
सारंगी	–	सारङ्गी (स्त्री.)
सितार	–	वीणा, परिवादिनी, सतारा, वल्लकी (स्त्री.)
सीटी	–	शीट्करी शीटिका (स्त्री.)
स्वर	–	ध्वनिः विरावः, निस्वनः, स्वरः (पुँ.)
हारमोनियम	–	मनोहारिवाद्यम् (नपुं.)/स्वरन्धरा (स्त्री.)/ हस्तवाद्यम् (नपुं.)

❑❑

25. यानानां नामानि (मोटर-गाड़ियों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
इक्का	–	घोटकयानम्/एकाश्वयानम् (नपुं.)/ अश्वशकटः (पुँ.)
कार	–	कारयानम् (नपुं.)
गाड़ी	–	रथः, शकटः (पुँ.),गन्त्री (स्त्री.),यानम्, वाहनम् (नपुं.)
गुब्बारा	–	व्योमयानम् (नपुं.)
घोड़ागाड़ी	–	अश्वशकटः, हयरथः (पुँ.)
टैम्पो	–	टैम्पोयानम् , त्रिचक्रिकायानम् (नपुं.)
ट्रक	–	भारवाहनम्,तुरगयानम् (नपुं.), भारवाही (स्त्री.), मृत्तेरः (पुँ.)
ट्राम	–	विद्युच्छकटिका (स्त्री.)
डोंगी	–	उडुपः/प्लवः (पुँ.)
डोली	–	डोलिका, ढोलिका (स्त्री.)
दमकल	–	अग्निशामकयानम् (नपुं.)
नौका	–	नौका/तरणिः (स्त्री.)
पानी का जहाज	–	जलयानम् (नपुं.)/पोतः (पुँ.)
पालकी	–	शिविका, शिरस्का (स्त्री.)
बस	–	लोकयानम्/ बसयानम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
बेड़ा	–	बृहन्नौका (स्त्री.)
बैलगाड़ी	–	वृषभवाहनम्/वृषभगन्त्री/वृषभशकटम् (नपुं.)
मोटरगाड़ी	–	मोटरम् (नपुं.)/चित्ररथः/तैलरथः/ मृत्तरः (पुँ.)
मालगाड़ी	–	भारवाहि, धूम्रशकटम् (नपुं.)
मोटरसाइकिल	–	द्विचक्रम्/द्विचक्रवाहनम्/द्विचक्रिकायानम् (नपुं.)
रथ	–	रथः/स्यन्दनः (पुँ.)
रिक्शा	–	त्रिचक्रिका (स्त्री.)
रेलगाड़ी	–	रेलयानम् (नपुं.)/लोहपथयानम्/ धूम्रशकटम् (नपुं.)
समुद्री जहाज	–	पोतः (पुँ.)
सवारी	–	यात्री (पुँ.)
सवारी गाड़ी	–	यानम्/वाहनम् (नपुं.)
साइकिल	–	द्विचक्रिका (स्त्री.), द्विचक्रम्, पादयानम् (नपुं.)
स्लीपर	–	पादू (स्त्री.)
हवाई जहाज	–	वायुयानम्/विमानम् (नपुं.)
हैलीकाप्टर	–	उर्ध्वयानम् (नपुं.)
हैण्डल	–	वारङ्गः (पुँ.)

❑❑

26. विद्यालयवर्गाणां नामानि
(विद्यालयीय वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अच्छा लेख	–	सुलेखः (पुँ.)
अधिगम	–	अधिगमः (पुँ.), ज्ञानम् (नपुं.), प्राप्तिः (स्त्री.)
अनुशासन	–	अनुशासनम् (नपुं.), विनयः (पुँ.)
अध्यापक	–	अध्यापकः/शिक्षकः/ गुरुः (पुँ.)
अध्यापिका	–	अध्यापिका, शिक्षिका (स्त्री.)
इम्तिहान (परीक्षा)	–	परीक्षा (स्त्री.)
इंस्पेक्टर	–	निरीक्षकः (पुँ.)
उत्तर	–	उत्तरम् (नपुं.)
एजूकेशन सैक्रेटरी	–	शिक्षासचिवः (पुँ.)
कक्षा का साथी	–	सतीर्थ्यः, सहाध्यायी (पुँ.)
क्लर्क	–	लिपिकः, करणिकः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
कागज	–	कर्गलः, कागदः (पुँ.), कागदम्, लेख्यपत्रम् (नपुं.)
कॉलेज	–	महाविद्यालयः (पुँ.)
कमरा	–	प्रकोष्ठः (पुँ.)
क्लास	–	कक्षा (स्त्री.)
कुर्सी	–	आसन्दिका (स्त्री.), आसन्दः (पुँ.)
कोर्स	–	पाठ्यक्रमः (पुँ.)
क्लास टीचर	–	कक्षाध्यापकः (पुँ.)
गैर हाजिर	–	अनुपस्थितः (पुँ.)
गैरहाजिरी	–	अनुपस्थितिः (स्त्री.)
वाइस- चान्सलर	–	कुलपतिः, विश्वविद्यालयाध्यक्षः (पुँ.)
छात्र	–	विद्यार्थी / अध्येता/छात्रः/पाठकः (पुँ.)
छात्रवृत्ति	–	शिष्यभृत्तिः, छात्रवृत्तिः (स्त्री.)
छात्रा	–	अध्येत्री/छात्रा (स्त्री.)
छुट्टी	–	अवकाशः (पुँ.)
झगड़ा	–	विवादः/कलहः (पुँ.)
टाइमटेबिल	–	समयसारिणी (स्त्री.)
डाइरेक्टर	–	शिक्षासञ्चालकः (पुँ.)
डायरी	–	दैनन्दिनी (स्त्री.)
डिप्टी डायरेक्टर	–	उपशिक्षासञ्चालकः (पुँ.)
डिसिप्लीन	–	अनुशासनम् (नपुं.)
ड्रेस	–	गणवेशः (पुँ.)
पढ़ना	–	पठनम्/अध्ययनम् (पुँ.)
पढ़ाना	–	पाठनम्/अध्यापनम् (नपुं.)
प्रणाम	–	अभिवादनम् (नपुं.)
परीक्षाधिकारी	–	परीक्षाधिकारी (पुँ.)
पाठशाला	–	पाठशाला (स्त्री.)
पाठ्यपुस्तक	–	पाठ्यपुस्तकम् (नपुं.)
प्रिंसिपल	–	प्राचार्यः/प्रधानाचार्यः (पुँ.)
प्रोफेसर	–	प्राध्यापकः/आचार्यः (पुँ.)
पुस्तक	–	पुस्तकम् (पुँ.)
पुस्तकालय	–	पुस्तकालयः (पुँ.)
फीस	–	शुल्कः (पुँ.), शुल्कम् (नपुं.)
फीस रसीद	–	शुल्कप्राप्तिपत्रम् (नपुं.)
मुख्याधिष्ठाता	–	मुख्याधिष्ठाता (पुँ.)
मूर्ख	–	मूर्खः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
मजाक	–	परिहासः (पुँ.)
मंजूरी	–	स्वीकृतिः (स्त्री.)
मेज	–	काष्ठपीठम् (नपुं.)/उत्पीठिका (स्त्री.)
मैनेजर	–	प्रबन्धकः (पुँ.)
युनिवर्सिटी	–	विश्वविद्यालयः (पुँ.)
रजिस्टार	–	पञ्जिका (स्त्री.)
रजिस्ट्रार	–	प्रस्तोता/निबन्धकः (पुँ.)
रजिस्ट्रेशन	–	पञ्जीकरणम् (नपुं.)
रीडर	–	सहाचार्यः (पुँ.)
रीडिंगरूम	–	वाचनालयः (पुँ.)
रूल	–	रेखदण्डः (पुँ.)
रैक्टर	–	संरक्षकः (पुँ.)
रोलनम्बर	–	अनुक्रमाङ्कः (पुँ.)
लेक्चरर	–	व्याख्याता/प्रवक्ता (पुँ.)
विभागाध्यक्ष	–	विभागाध्यक्षः (पुँ.)
विभागाध्यक्षा	–	विभागाध्यक्षा (स्त्री.)
सर	–	श्रीमान् (पुँ.)
वीडियो कान्फ्रेसिंग हाल	–	दृश्ययन्त्रणा सभागारम् (नपुं.)
सलाह	–	परामर्शः (पुँ.)
सवाल	–	प्रश्नः (पुँ.)
संचालिका	–	सञ्चालिका (स्त्री.)
संचालक	–	सञ्चालकः (पुँ.)
सजा	–	दण्डः (पुँ.)
संस्कृत	–	संस्कृतम् (नपुं.)
स्कूल	–	विद्यालयः (पुँ.)
स्कूल इंस्पेक्टर	–	विद्यालय-निरीक्षकः (पुँ.)
हाजिर	–	उपस्थितः (पुँ.)
हाजिरी	–	उपस्थितिः (स्त्री.)
हेड क्लर्क	–	प्रधानकरणिकः/प्रधानलिपिकः (पुँ.)
हेडमास्टर	–	मुख्याध्यापकः (पुँ.)
होशियार	–	बुद्धिमान्, प्राज्ञः (पुँ.)
हॉस्टल	–	छात्रावासः (पुँ.)

❑❑

27. लेखनोपयोगिवस्तूनां नामानि
(लेखनसामग्रियों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अखबार	–	समाचारपत्रम् , वृत्तपत्रम् (नपुं.)
आलपिन	–	पत्रसूची (स्त्री.)
कलम	–	कलमः (पुँ.)/लेखनी (स्त्री.)
कलमदान	–	कलमाधानम् (नपुं.)
कागज	–	कागदः (पुँ.)
कागज का दस्ता	–	कागददस्तकः (पुँ.)
कागज का रीम	–	कागदरीमकः (पुँ.)
कॉपी	–	टिप्पणीपुस्तिका/लिपिपुस्तिका (स्त्री.)
खड़िया (चाक)	–	सुधातूलिका/खटिका/कठिनी (स्त्री.)/सुधाखण्डः (पुँ.)
गोंद	–	निर्यासः (पुँ.)
घोटा	–	घोटनकम् (नपुं.)
जिल्द	–	प्रावरणम् (नपुं.)
डस्टर	–	मार्जकः (पुँ.), मार्जनी (स्त्री.)
ड्राइंगपेन	–	सुलेखनी (स्त्री.)
तख्ती (पाटी)	–	काष्ठपट्टिका (स्त्री.)
दवात	–	मसीपात्रम् (नपुं.)
निब	–	लेखनीमुखम् (नपुं.)
पन्ना	–	पत्रम् (नपुं.)
पंचिंगमशीन	–	छिद्रयन्त्रम् (नपुं.)
पंच	–	छेदनम् (नपुं.)
पाठ्यपुस्तक	–	पाठ्यपुस्तकम् (नपुं.)
परकार	–	विभाजकः (पुँ.), कर्कटम् (नपुं.)
पटरी	–	मापिका (स्त्री.)
पेन	–	लेखनी (स्त्री.)
पॉकेट बुक	–	कोष-पुस्तिका (स्त्री.)
पेज	–	पृष्ठम् (नपुं.)
पेन्सिल	–	अङ्कनी, तूलिका (स्त्री.)
पैमाना	–	प्रमाणम् (नपुं.)/प्रमाणदण्डः (पुँ.)/मानसूत्रम् (नपुं.)
फाइल	–	पत्रसञ्चयनी/पत्रावली (स्त्री.)
फाउण्टेन पेन	–	धारालेखनी,मसीनिर्झरिणी (स्त्री.)
बस्ता	–	वेष्ठनम्, सुरक्षावेष्टनम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
ब्लाटिंग पेपर	–	मसीशोषः (पुँ.) / शोषकपत्रम् (नपुं.)
ब्लैकबोर्ड	–	श्यामफलकः (पुँ.), कृष्णफलकम् (नपुं.)
मुहर	–	मुद्रा (पुँ.)
रजिस्टर	–	पञ्जिका (स्त्री.)
रबड़	–	घर्षकः, मर्दकः (पुँ.)
रसीद	–	प्राप्तिपत्रम् (नपुं.)
रिफिल	–	निर्लेखनी (स्त्री.)/पुनःपूरणी (स्त्री.)
रुई भरी गद्दी	–	गर्दिका (स्त्री.)
रोशनाई स्याही	–	मसी (स्त्री.)
लिफाफा	–	पिहितपत्रम् (नपुं.)
स्याही की पेन्सिल (बालपेन)	–	मसीतूलिका (स्त्री.)
स्लेट	–	पाषाणपट्टिका/अश्मपट्टिका (स्त्री.)
समाचार पत्र	–	वार्तापत्रम् (नपुं.)
सतीर (लाइन)	–	रेखा/लेखा (स्त्री.)
होल्डर	–	लेखनी (स्त्री.)

❑❑

28. क्रीडाणां नामानि (खेलों मे नाम)

हिन्दी		संस्कृत
आइस-पाइस (छुपाछुपल्ली)	–	दर्शनादर्शनक्रीडा, निलायनक्रीडा (स्त्री.)
आँख मिचौली	–	अक्षिमेषिणी/निमीलनक्रीडा (स्त्री.)/अक्षिनिमीलनम् (नपुं.)
आतिशबाजी	–	अग्निक्रीडा (स्त्री.)
कबड्डी	–	कबड्डी/कपर्दी (नपुं.)
कौड़ी का खेल	–	वराटीक्रीडनम् (नपुं.)
क्रिकेट	–	पट्टकन्दुकम्/बल्लकन्दुकम्/बल्कुकम् (नपुं.)
खिलाड़ी	–	क्रीडकः,खेलकः (पुँ.)
खिलौना	–	क्रीडनम् (नपुं.)
खेल	–	क्रीडा, केलिः, खेला (स्त्री.)
खो-खो	–	खो-खो-क्रीडा (स्त्री.)
गेंद (बाल)	–	कन्दुकः (पुँ.)
गुल्ली	–	वीटा (स्त्री.)
गुड़िया (पुतली)	–	पुत्तलिका, पाञ्चालिका (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
घुड़दौड़	–	अश्वधावनम् (नपुं.)
चकई	–	भ्रमरिका (स्त्री.)
चिड़िया	–	पत्री (पत्रिन्) (स्त्री.)
चौपड़	–	चतुष्पटम् (नपुं.)
छींटा-छींटीं	–	जलक्रीडा (स्त्री.)
जलोत्सव	–	जलोत्सवः (पुँ.)
जाल (नेट)	–	जालम् (नपुं.)
जुआ	–	द्यूतम् (नपुं.)
टैनिस का खेल	–	प्रक्षिप्त-कन्दुकक्रीडा (स्त्री.)
डंडा	–	दण्डः (पुँ.)
ताश	–	क्रीडापत्रम् (नपुं.)
ताश का खेल	–	पत्रक्रीडनम् (नपुं.)
तैराकी	–	तरणक्रीडा (स्त्री.)
दाँव	–	पणः (पुँ.)
नेट-टच	–	जालस्पर्शः (पुँ.)
पतङ्ग	–	पत्रचिल्लः,वातानः (पुँ.)
पतङ्गबाजी	–	पतङ्गक्रीडा (स्त्री.)
पदक	–	पदकम्, मानचिह्नम् (नपुं.)
पाँसा	–	पाशकः, अक्षकः (पुँ.)
फुटबाल	–	पादकन्दुकः (पुँ.)
बॉलीबाल	–	क्षेपकन्दुकः (पुँ.)
बैडमिण्टन	–	पत्रिक्रीडा (स्त्री.)
भँवरी	–	भ्रमरी (स्त्री.)
मैच	–	क्रीडा-प्रतियोगिता (स्त्री.)
मुक्केबाजी	–	मुष्टियुद्धम् (नपुं.)
रेफरी	–	निर्णायकः (पुँ.)
रैकेट	–	काष्ठपरिष्करः (पुँ.)
लट्टू	–	भ्रमरकम् (नपुं.)
लूडो	–	सर्पसोपानम् (नपुं.)
वाटरपोलो	–	जलकन्दुकक्रीडा (स्त्री.)
विकेट कीपर	–	स्तोमरक्षकः (पुँ.)
शटलकॉक	–	पत्रिन् (वि.)

हिन्दी		संस्कृत
शतरञ्ज	–	चतुरङ्क्रीडा/चतुरङ्गम्/अष्टापदम् (नपुं.)
शिकार	–	मृगया (स्त्री.), आखेटः (पुँ.)
स्टम्प	–	स्तोमः (पुँ.)
स्टम्प्ड	–	स्तोमितः (वि.)
स्पिनर	–	चक्रगोलकः (पुँ.)
हॉकी का खेल	–	यष्टिकन्दुकम्/याष्टिकम् (नपुं.)
हिण्डोला	–	हिन्दोलः (पुँ.)

❑❑

29. पत्रालयवस्तूनां नामानि
(डाकघर की वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
कार्ड	–	समपत्रम् (नपुं.)
चिट्ठी (पत्र)	–	पत्रम् (नपुं.)/पत्रिका (स्त्री.)/लेखनपत्रम् (नपुं.)
टिकट	–	शुल्कपत्रम् (नपुं.), चीटिका (स्त्री.)
डाकखाना	–	पत्रालयः/पत्रकार्यालयः (पुँ.)
डाकिया	–	पत्रवाहकः (पुँ.)
तार	–	तन्त्री (स्त्री.)
तारघर	–	तन्त्रीगृहम् (नपुं.)
पता	–	सङ्केतः, परिचयः, लिखित-परिचयः (पुँ.)
पोस्टमास्टर	–	पत्रालयाध्यक्षः (पुँ.)
पोस्टेज	–	पत्रशुल्कम् (नपुं.)
मनीआर्डर	–	धनादेशः, रुप्यप्रेषः (पुँ.)
रजिस्ट्री	–	राजेष्टिः (स्त्री.)/निबन्धनम् (नपुं.)
लिफाफा	–	पत्रावरणम्/पिहितपत्रम्/निवृत्तकम् (नपुं.)
लेटर-बॉक्स	–	पत्रमञ्जूषा/पत्रपेटिका (स्त्री.)
बैग	–	स्यूतः (पुँ.)

❑❑

30. अस्त्रशस्त्राणां नामानि (अस्त्र-शस्त्रों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अंकुश	–	सृणिः (स्त्री.)/अङ्कुशः (पुँ.)
अक्षौहिणी	–	पदातिभिः, अश्वरोहिभिः, गजयुक्तैः, रथिभिः च सुसज्जितैः काचित् सेना।
अस्त्र	–	अस्त्रः (पुँ.)
अस्त्र-शस्त्र	–	अस्त्र-शस्त्रम्, आयुधम्, प्रहरणम् (नपुं.)
अस्त्र विद्या	–	युद्धशास्त्रम् (नपुं.), आयुधविद्या (स्त्री.)
अस्त्रशाला	–	शस्त्रगृहम्, आयुधागारम् (नपुं.)
उड़न बम (मिसाइल)	–	प्रसूतिविमानः (पुँ.)
एटमबम	–	परमाण्वस्त्रम् (नपुं.), अणुबमः (पुँ.)
कवच	–	कवचः (पुँ.), वर्म (नपुं.)
कटार	–	कृपाणिका, असिपुत्रिका (स्त्री.)
काठी	–	पर्यावम् (नपुं.)
किरिच	–	पट्टिशः (पुँ.)
कृपाण	–	कौक्षेयकः (पुँ.)
कोड़ा	–	कशा (स्त्री.)
खड्ग	–	निस्त्रिंशः (पुँ.)
गँडासा	–	तोमरः (पुँ.)
गदा	–	गदा (स्त्री.)
गुप्ती	–	करवालिका/गुप्ती (स्त्री.)
गोफना	–	क्षेपणीयः (पुँ.)
गोली	–	गुलिका (स्त्री.)
गोला	–	बृहन्नालीकः (पुँ.)
घुड़सवार	–	अश्वारोहः/अश्ववारः/सादिन्/अश्वारोही (पुँ.)
चाकू	–	छुरिका (स्त्री.)
चिघाड़	–	चीत्कारः (पुँ.)
छावनी	–	शिविरम् (नपुं.)
छड़ी	–	यष्टिः/यष्टिका (स्त्री.)
जल सेनापति	–	नौसेनाध्यक्षः (पुँ.)
जेल	–	कारा, कारागारम् , कारागृहम् (नपुं.)
झण्डा	–	केतनम् (नपुं.)/केतुः (पुँ.)
टीयरगैस (आँसूगैस)	–	धूम्रास्त्रम् (नपुं.), अश्रुजनकः (पुँ.)
डेरा	–	निवेशः (पुँ.), वासस्थानम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
ढाल	–	खड्गारीटः/खेटकः (पुँ.)/फलकः (नपुं.)
तरकस	–	तूणीरः/निषङ्गः/इषुधिः (पुँ.)
त्रिशूल	–	त्रिशूलम् , त्रिशीर्षकम् (नपुं.)
तलवार	–	असिः, कृपाणः, खड्गः, निस्त्रिंशः (पुँ.)
तोप	–	शतघ्नी, यन्त्राव्याहतगतिका (स्त्री.)
दुर्ग	–	कोट्टारः/दुर्गः (पुँ.)
धड़	–	कबन्धः (पुँ.)
धनुर्धर	–	इषुधरः/धन्वी/धनुर्धरः/धानुष्कः (पुँ.)
धनुष	–	कोदण्डः (पुँ.)/कार्मुकम्/धनुः (नपुं.)/ चापः (पुँ.)
पताका	–	बैजयन्ती, पताका, (स्त्री.)
पनडुब्बी	–	जलान्तरितपोतः (पुँ.)/जलान्तगामिनी (स्त्री.)/ वुडनावम् (नपुं.)
परेड	–	खलूरिका (स्त्री.)
पानी का जहाज	–	पोतः (पुँ.)
पिस्तौल	–	लघुभुशुण्डिः (स्त्री.)
पैदलसेना	–	पदचारी, पदातिः (पुँ.), पत्तिः (स्त्री.)
फरसा	–	परशुः, परश्वधः (पुँ.)
फावड़ा	–	खनित्रम् (नपुं.)
फौजी	–	सैनिकः, योधः (पुँ.)
बन्दूक	–	भुशुण्डिः (स्त्री.)
बम	–	आग्नेयास्त्रम् (नपुं.)
बर्छा (भाला)	–	कुन्तः, प्रासः, शक्तिः (पुँ.)
बर्छी	–	शल्यम् (नपुं.)
बाण	–	शरः, बाणः, विशिखः, पत्री, इषुः (पुँ.)
बारूद	–	अग्निचूर्णम् (नपुं.)
भूसेनापति	–	भूसेनाध्यक्षः (पुँ.)
मुक्केबाजी	–	मुष्टियुद्धम् (नपुं.)
मुद्गर	–	मुद्गरः, द्रुघणः (पुँ.)
मोर्चा	–	व्यूहः, बलविन्यासः (पुँ.)
मोर्चा बाँधना	–	परिवेष्टनम् (नपुं.)
म्यान	–	कोशः/कोशम् (नपुं.)
युद्ध	–	आहवः, यद्धम् , आजिः, जन्यम् (नपुं.)
युनीफार्म	–	गणवेशः (पुँ.), एकपरिधानम् (नपुं.)
योद्धा	–	योधः, भटः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
रथ	–	स्यन्दनः/रथः/ सांपरायिकः (पुँ.)
रकाब	–	पादधानी (स्त्री.)
रणकुशल	–	सांयुगीनः (पुँ.)
रथी	–	रथिकः (पुँ.)
लगाम	–	खलीलः (पुँ.), वल्गा, रशना (स्त्री.)
लड़ाई का जहाज	–	युद्धपोतः (पुँ.)
लड़ाई का विमान	–	युद्धविमानम् (नपुं.)
लक्ष्य	–	शरव्यम् (नपुं.)
लश्कर	–	सैन्यशिविरम् (नपुं.)
लाठी	–	दण्डः/लगुडः (पुँ.), यष्टिः (स्त्री.)
लोहे का टोप	–	शिरस्त्रम्/शिरस्त्राणम्/शिरस्कम् (नपुं.)
वज्र	–	कुलिशः (पुँ.), वज्रम् (नपुं.)
वर्दी	–	सैन्यशिविरम् (नपुं.)
विजय	–	जयः (पुँ.), जयनम् (नपुं.)
विजयपताका	–	जयकेतुः (पुँ.), जयचिह्नम् (नपुं.)
विमान	–	विमानम् (नपुं.)
शंख	–	कम्बुः, कम्बोजः/शङ्खः (पुँ.)
शंखध्वनि	–	कम्बुनादः/शङ्खनादः (पुँ.)
शल्य	–	शङ्कु, शल्यम् (नपुं.)
सिपाही	–	रक्षिन्/रक्षकः/रक्षी (पुँ.)
सेना / फौज	–	सेना, बलम्, सैन्यम् (नपुं.)
सेनापति	–	सेनाध्यक्षः, सेनापतिः (पुँ.)
हाइड्रोजन बम	–	जलपरमाण्वस्त्रम् (नपुं.)
हथियार	–	आयुधम्/शस्त्रम् (नपुं.)
हथकड़ी	–	निगडम् (नपुं.)
हद	–	सीमा (स्त्री.)
हाथी का झूल	–	कूथम् (पुँ.)
हाथीवान्	–	हस्तिपाकः, महामात्रः, आधोरणः (पुँ.)
हैट	-	आटोपम् (नपुं.)

❑❑

31. वर्णानां नामानि (रंगों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
काला	–	कृष्णः, श्यामः (पुँ.)
केसरिया	–	केशरः (पुँ.)
गुलाबी	–	अरुणः, पाटलः (पुँ.)
चितकबरा	–	कर्बरः, चित्रः, विचित्रः (पुँ.)
धुन्धला	–	धूमलः (पुँ.)
धूसर	–	धूसरः, कपिलः, पिशङ्गः (पुँ.)
नारंगी	–	नारङ्गः (पुँ.)
नीला	–	नीलः (पुँ.)
पीला	–	पीतः, पाण्डुः, पाण्डुरः, हरिद्राभः (पुँ.)
फीकारंग	–	कपिशः (पुँ.)
भूरा	–	कपिलः, कल्माषः (पुँ.)
रंग	–	वर्णः (पुँ.)
लाल	–	लोहितः/रक्तः (पुँ.)
सफेद	–	श्वेतः (पुँ.)
सफेदी युक्त लाल रंग	–	पाटलः (पुँ.)
साँवला	–	श्यामः (पुँ.)
सुर्खलाल/सिंदूरिया	–	शोणः (पुँ.)
हरा	–	हरितः, पलाशः, हरित् (पुँ.)

❑❑

32. आकाशीयवस्तूनां नामानि (आकाशीय वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अन्तरिक्ष	–	अन्तरिक्षम् (नपुं.), आकाशः (पुँ.)
अमृत	–	अमृतम् (नपुं.)
आकाश	–	आकाशम् (पुँ., नपु.)
आँधी	–	चण्डवातः, प्रकम्पनः, प्रभञ्जनः (पुँ.),वात्या (स्त्री.)
ओला	–	वर्षोपलः/करकः (पुँ.)
ओस	–	अवश्यायः (पुँ.)
इन्द्रधनुष	–	इन्द्रधनुः,इन्द्रायुधम् (नपुं.),शक्रधनुः,शक्रचापः (पुँ.)
उत्तरायण	–	उत्तरायणम् (नपुं.)
उपग्रह	–	उपग्रहः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
किरण	–	किरणः, मयूखः, रश्मिः (पुँ.)
केतुः	-	अशिरः (पुँ.)
गर्जन	–	गर्जनम् (नपुं.)
गरम	-	उष्णम् (नपुं.)
गुनगुना	–	कवोष्णम् (नपुं.)
चन्द्रमा	–	चन्द्रः,चन्द्रमाः, रजनीकरः, शशाङ्कः, विधुः, इन्दुः (पुँ.)
चाँदनी	–	चन्द्रिका/ज्योत्स्ना/ कौमुदी (स्त्री.)
जलकण	–	जलकणः/शीकरः (पुँ.)
ठण्डा	–	शीतम् (नपुं.)
तारा	–	तारा, तारका (स्त्री.), नक्षत्रम् (नपुं.)
दक्षिणायन	–	दक्षिणायनम् (नपुं.)
दिशा	–	दिक्/दिशा/आशा (स्त्री.)
ध्रुव	–	ध्रुवः (पुँ.)
धूप	–	आतपः (पुँ.)
नक्षत्र	–	नक्षत्रम् (नपुं.), तारा (स्त्री.)
नवग्रह	–	नवग्रहाः (पुँ., बहु.)
निर्मलता	–	प्रसादः, (पुँ.), प्रसन्नता (स्त्री.)
पाला	–	तुषारः/नीहारः (पुँ.)
पानी के कण	–	शीकरः (पुँ.)
बादल	–	जलधरः, मेघः, घनः, वारिवाहः, वारिदः (पुँ.)
बहुत पाला	–	हिमानी (स्त्री.)
बारह राशियाँ	–	द्वादशराशयः (स्त्री., बहु.)
बिजली	–	विद्युत्, चपला, चञ्चला, तडित् (स्त्री.)
बिजली की कड़क	–	वज्रनिर्घोषः (पुँ.)
बुध	–	बुधः, चन्द्रसूनः (पुँ.)
बृहस्पति	–	बृहस्पतिः, वाचस्पतिः, देवगुरुः (पु.)
मूसलाधार वर्षा	–	धारासम्पातः/ धारावर्षम् (नपुं.)/आसारः (पुँ.)
मंगल	–	भौमः
राहु	–	शिखी, दीर्घदंष्ट्रः, अतनुः (पुँ.)
वर्षा	–	वृष्टिः (स्त्री.), वर्षम् (नपुं.)
वन की अग्नि	–	दावाग्निः (स्त्री.)
वायु	–	पवनः, मारुतः, मरुत् , सदागतिः, वायुः (पुँ.)
शनि	–	शनैश्चरः, मन्दाचारः, सूर्यपुत्रः, (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
शुक्र	–	शुकः, भार्गवः, दैत्यगुरुः (पुँ.)
शोभा	–	चन्द्रिका/सुषमा (स्त्री.)
समुद्र की आग	–	वडवाग्निः (पुँ.)
सूर्य	–	प्रभाकरः, सूर्यः, रविः, भास्करः, मार्तण्डः (पुँ.)

❑❑

33. ग्राम्यनगरीयवस्तूनां नामानि
(ग्रामीण और नगरीय वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अखाड़ा	–	मल्लयुद्धस्थलम् , साधूनां च निवासस्थलम् (नपुं.), अक्षवाटः (पुँ.), मल्लभूमिः (स्त्री.)
अटारी/अट्टा	–	अट्टालिका (स्त्री.)
अमानत	–	निक्षेपः/न्यासः (पुँ.)
अटारी (बार्जा)	–	अट्टः (वि.)
अर्गला (किवाड़ के पीछे लगाने का दण्डा)	–	अर्गलम् (नपुं.)
आलमारी	–	काष्ठमञ्जूषा/कपाटिका (स्त्री.)
आँगन	–	अजिरम्/अङ्गणम् (नपुं.)
आमरास्ता	–	जनमार्गः (पुँ.)
ओसारा	–	आलिन्दः (पुँ.)
इकरारनामा	–	अङ्गीकृतिः (स्त्री.)
उपहार	–	उपहारः (पुँ.), उपायनम् (नपुं.)
इत्तला	–	विज्ञप्तिः (स्त्री.)
कच्ची सड़क	–	मृन्मार्गः (पुँ.)
कचहरी	-	न्यायालयः
कमरा	–	कक्षः, कोष्ठः (पुँ.)
छोटा कमरा	–	प्रकोष्ठः (पुँ.)
कस्बा	–	नगरी (स्त्री.)
कॉच	–	काचः (पुँ.)
कार्पोरेशन	–	निगमः (पुँ.)
किवाड़	–	कपाटम् (नपुं.)
कील	–	कीलः (पुँ.)/कीलकम् (नपुं.)
कुटिया	–	कुटी (स्त्री.)/कुटीरम् (नपुं.)

हिन्दी		संस्कृत
कोठरी	–	लघुकक्षः (पुँ.)
कोतवाली	–	कोटपालिका (स्त्री.)
खम्भा	–	स्तम्भः (पुँ.)
खपड़ा	–	खर्परः (पुँ.)
खपड़ैल	–	खर्परावृत्तम् (नपुं.)
खिड़की (रोशनदान)	–	गवाक्षः (पुँ.)
खूँटी	–	नागदन्तः/कीलः (पुँ.)
गली	–	वीथिका/वीथिः (स्त्री.)
गवाह	–	साक्षी (स्त्री.)
गाँव	–	ग्रामः (पुँ.)
गेस्टरूम (अतिथिगृह)	–	अतिथिगृहम् (नपुं.)/अतिथिशाला (स्त्री.)
घर के बाहर का चबूतरा	–	अलिन्दः (पुँ.)
घेरा	–	वृत्तिः (स्त्री.)
चटकनी	–	कीलः (पुँ.)
चबूतरा	–	चत्वरम् (नपुं.)
चौखण्डी (चारों ओर मकान के बीच में आँगन)	–	चतुःशालम् (नपुं.)
चौड़ी सड़क	–	रथ्या (स्त्री.)
चौराहा	–	चतुष्पथः (पुँ.)
छज्जा	–	वलभी (स्त्री.)
छत	–	छदिः (स्त्री.)/प्रसादपृष्ठम् (नपुं.)
जज	–	विचारकः/न्यायाधीशः (पुँ.)
जवाब	–	उत्तरम् (नपुं.)
जवाब पर जवाब	–	प्रत्युत्तरम् (नपुं.)
जीत	–	जयः (पुँ.)
जेल	–	कारागारः (पुँ.)/बन्दीगृहम् (नपुं.)
जेलर	–	कारापतिः (पुँ.)
झाड़ू	–	शोधनी/सम्मार्जनी (स्त्री.)
झूठा गवाह	–	कूटसाक्षी (स्त्री.)
झोपड़ी	–	पर्णकुटी/पर्णशाला (स्त्री.)/उटजः (पुँ.)/कुटीरम् (नपुं.)
टीन	–	त्रपु (नपुं.)
टीन की चादर	–	त्रपुफलकम् (नपुं.)
टोला, नगला (छोटा गाँव)	–	ग्रामटिका (स्त्री.)
डाइनिंग रूम (भोजनशाला)	–	भोज्यशाला/भोजनालयः (पुँ.)
ड्राइंगरूम	–	उपवेशगृहम् (नपुं.)/अतिथिगृहम् (नपुं.)
डिग्री	–	निदेशिका (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
तिमञ्जिला	–	त्रिभूमिकः (पुँ.)
थाना	–	रक्षिस्थानम् (नपुं.)
दरवाजा	–	द्वारम् (नपुं.)
दीवार	–	भित्तिः (स्त्री.)
दुकान	–	आपणः (पुँ.)/पण्यम् (नपुं.)
द्विमंजिला	–	द्विभूमिकः (पुँ.)
नकल	–	प्रतिलिपिः (स्त्री.)
नगर (शहर)	–	नगरम्/पुरम् (नपुं.)
नगर का मुख्य दरवाजा	–	गोपुरम् (नपुं.)
नाली	–	प्रणाली/प्रणालिका (स्त्री.)
निकट का नगर	–	उपनगरम् (नपुं.)
पक्की सड़क	–	दृढमार्गः (पुँ.)
पगडण्डी	–	पद्या, चरणवीथिः (स्त्री.)
पड़ोसी	–	प्रतिवेशी (वि.)
पड़ोसिन	–	प्रतिवेशिनी (स्त्री.)
पनचक्की	–	पानीयचक्री (स्त्री.), जलघरट्टम् (नपुं.)
परकोटा	–	प्राकारः (पुँ.)
पहरेदार	–	प्रहरी (पुँ.)
पार्क	–	पुरोद्यानम् (नपुं.)
प्याऊ	–	प्रपा (स्त्री.)
प्लास्टर	–	प्रलेपः (पुँ.)
फर्श	–	कुट्टिमः (पुँ.)
फूँस (तिनका)	–	तृणम् (नपुं.)
फौजदारी का मुकदमा	–	शङ्काभियोगः (पुँ.)
बरामदा	–	वरण्डः, प्रघाणः, आलिन्दः (पुँ.)
वसीयतनामा	–	स्वत्वप्रबन्धः (पुँ.)
बहिर्द्वार	–	बहिर्द्वारम् (नपुं.)
बाजार	–	हट्टः (पुँ.)/हाटः (पुँ.)/विपणिः (स्त्री.)
बाजीगर	–	अहितुण्डिकः (पुँ.)
बाथरूम	–	स्नानागारम् (नपुं.)
बिचौलिया	–	मध्यस्थः (पुँ.)
बिजलीघर	–	विद्युतगृहम् (नपुं.)
मंडप (टेंट)	–	मण्डपः (पुँ.)
मंडी	–	महाहट्टः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
मकान	–	भवनम् (नपुं.)
महल	–	प्रासादः (पुँ.)
मुकदमा	–	अभियोगः/व्यवहारः (पुँ.)
मुख्यद्वार	–	गोपुरम् (नपुं.)
मुख्य सड़क	–	राजमार्गः (पुँ.)
मुफ्त	–	निर्मूल्यम् (वि.)
मुसाफिरखाना	–	पथिकालयः (पुँ.)
मेयर	–	निगमाध्यक्षः (पुँ.)
म्युनिसिपल चेयरमैन	–	नगराध्यक्षः (पुँ.)
म्युनिसबिलिटी	–	नगरपालिका (स्त्री.)
रनिवास	–	अन्तःपुरम् (नपुं.)
रसोईघर	–	पाकशाला (स्त्री.)
राजीनामा	–	ऐकमत्यपत्रम् (नपुं.)
रास्ता या सड़क	–	मार्गः (पुँ.)
रेस्टरूम (विश्रामघर)	–	विश्रामालयः (पुँ.)
लकड़ी	–	काष्ठम् (नपुं.)
लिफ्ट	–	उत्थानयन्त्रम् (नपुं.)
लोहे की चादर	–	लौहफलकम् (नपुं.)
वाटर-वर्क्स	–	जलयन्त्रम् (नपुं.)
वाटिका	–	वाटिका (स्त्री.), लघूद्यानम् (नपुं.)
वाल्व	–	वलकम् (नपुं.)
वाशबेसिन	–	आवापः (पुँ.)
वेदी	–	वेदिका (स्त्री.)
शहर	–	नगरम् (नपुं.)
सिनेमा	–	छविगृहम् (नपुं.)
सीढ़ी	–	सोपानम् (नपुं.)
सीमेंट	–	अश्मचूर्णम्, पलचूर्णम् (नपुं.)
स्तूप	–	स्तूपः, बौद्धचैत्यः (पुँ.)
स्पंज	–	छिद्रिष्टम्, स्फण्टम् (नपुं.)
स्प्रिंग	–	कुञ्चनः (पुँ.)
स्काई लाइट	–	पटलगवाक्षः (पुँ.)
स्टैण्ड	-	उपष्टम्भः (पुँ.)
स्टोर रूम	–	भण्डागारम् (नपुं.)
स्लीपिंगरूम	–	शयनकक्षः (पुँ.)/शयनगृहम् (नपुं.)

❑❑

34. कृषिवस्तूनां नामानि
(खेती-किसानी से जुड़ी वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अन्न की बाल	–	कणिशः (पुँ.)
आरी	–	क्रकचिका (स्त्री.)
उपजाऊ	–	उर्वरः (पुँ.), उर्वरा, उत्पादिका (वि.)
उपज	–	उत्पादः (पुँ.), उत्पत्तिः (स्त्री.)
उमेठना	–	आकुञ्चनम् (नपुं.), आकुञ्चति (क्रिया)
उलचना	–	उल्लाजनम् (नपुं.), उल्लाजयति (क्रिया)
ऊसर	–	ऊषरः (पुँ.), अनुर्वरम् ,अनुत्पादकम् (वि.)
किसान	–	कृषकः/कृषीवलः (पुँ.)
कुदाल	–	अवदारणम् (नपुं.)
कोल्हू	–	रसयन्त्रम् (नपुं.)
क्यारी	–	केदारः (पुँ.)
खलियान	–	खलम् (नपुं.)
खाद	–	खाद्यम् (नपुं.)
खुरपा	–	क्षुरप्रः (पुँ.)
खेत	–	क्षेत्रम् (नपुं.)/वप्रः/केदारः (पुँ.)
खेती	–	कृषिः (स्त्री.)
खेत के औजार	–	कृषियन्त्रम् (नपुं.)
गोबर	–	गोमयः (पुँ.), शकृत् (नपुं.)
जुती हुई भूमि	–	सीता (स्त्री.)
ट्रैक्टर	–	खनियन्त्रम् (नपुं.)
ढेला	–	लोष्टम् (नपुं.)
दरांती/हँसुवा	–	दात्रम् (नपुं.)
नाँद	–	मृद्द्रोणी (स्त्री.)
नोचना	–	लुञ्चनम् (नपुं.), लुञ्चति (क्रिया)
पगहा	–	प्रग्रहः (नपुं.), पादबन्धनम् (नपुं.)
पटेला/पहटा	–	लोष्टभेदनः (पुँ.)
परती	–	आकृष्टा भूमिः (स्त्री.)
पराल	–	पलालः (पुँ.)
परिहारी	–	परिहारी (स्त्री.)
पृथिवी	–	पृथिवी/वसुधा/धरा (स्त्री.)

हिन्दी		संस्कृत
पैना/चाबुक	–	तोत्त्रम् (नपुं.)
फावड़ा	–	खनित्रम् (नपुं.)/कुद्दालः (पुँ.)
बीज	–	बीजम् (नपुं.)
बैल	–	बलीवर्दः/वृषभः (नपुं.)
भूषा	–	बुसम्/तृणम् (नपुं.)
भूसी	–	तुषः (पुँ.)
मिट्टी	–	मृत्तिका/मृदा (स्त्री.)
लगान	–	शासनकरः (पुँ.), राजस्वम् (नपुं.)
शस्यश्यामल (हरियाली)	–	शाद्वलः (पुँ.)
सिरकी	–	शरकाण्डः, काशः (पुँ.)
हत्था	–	ईषा (स्त्री.)
हथकरघा	–	तन्त्रकम् (नपुं.)
हथौड़ा	–	महाघनः, विघनः (पुँ.)
हथौड़ी	–	घनः,लघुघनः (पुँ.)
हराई	–	हलरेखा (स्त्री.)
हल	–	हलम्/सीरम्/लाङ्गलम् (नपुं.)
हल की फाल	–	फालः/फालम् (नपुं.)
हलवाहा	–	हालिकः/हलवाहाः (पुँ.)
हँसिया	–	लवित्रम् (नपुं.), हंसिया (स्त्री.)

❑❑

35. जलाशयानां नामानि

(जल सम्बन्धित वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अम्बु	–	जलम् (नपुं.)
अम्भोद (बादल)	–	जलदः/मेघः (पुँ.)
उफान	–	उत्सफरणम्, उद्ववलनम्, उत्सफयनम् (नपुं.)
किनारा	–	कूलम्, तीरम् , तटम् (नपुं.)
कीचड़	–	कर्दमः, पङ्कः (पुँ.)
कुआँ	–	कूपः/उदपानः (पुँ.)
कुएँ की गडारी	–	कूपघटिका (स्त्री.)
खाईं	–	परिखा (स्त्री.)
चहरी	–	आहावः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
छोटी नदी	–	कुसरित् (स्त्री.)
जल	–	जलम् , सलिलम् , वारि, नीरम् , अम्बु (नपुं.)
जल का फेन	–	जलहासः (पुँ.)
जल का भँवर	–	आवर्त्तः (पुँ.)
झरना	–	निर्झरः, प्रपातः (पुँ.)
झील	–	महाह्रदः/कासारः (पुँ.)
तलैया	–	अल्पसरम्, सरः,कासारः (नपुं.)
तालाब	–	तडागः/सरोवरः/ पुष्करः (पुँ.)
दलदल	–	कर्दमः, पङ्कः, जम्बालः (पुँ.), जम्बालम् (नपुं.)
धारा / प्रवाह	–	धारा (स्त्री.), प्रवाह (पुँ.)
नदी	–	नदी, सरित् (स्त्री.)
नहर	–	कुल्या (स्त्री.)
पतवार	–	केनिपातः, कर्णः, पात्रपालः (पुँ.)
पोखरा	–	पल्वलम्/पुष्करम् (नपुं.)
पौशाला	–	पानीयशालिका/प्रपा (स्त्री.)
बर्फ	–	हिमम्, घनवारि (नपुं.)
बावड़ी	–	वापी (स्त्री.)
समुद्र	–	समुद्रः, सिन्धुः, सागरः, उदधिः, रत्नाकरः (पुँ.)
बाढ़	–	परीवाहः, आप्लावः (पुँ.)
रहट	–	अरघट्टः (पुँ.)
लहर	–	ऊर्मिः, वीचिः, तरङ्गः(स्त्री.)
सोता (स्रोत)	–	स्रोतम् (नपुं.), स्रोतः, उत्सः (पुँ.)

❑❑

36. व्यवसायिकानां नामानि (व्यवसायों के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
अखबार वाला	–	समाचारपत्रवाहकः (पुँ.)
अध्यापक	–	अध्यापकः/शिक्षकः (पुँ.)
अहीर	–	आभीरः/गोपः/गोपालः (पुँ.)
आलसी	–	अलसः/मन्दः (पुँ.)
इन्जीनियर	–	अभियन्ता (पुँ.)
उधार देने वाला	–	उत्तमर्णः (पुँ.)
उधार लेने वाला	–	अधमर्णः (पुँ.)
कलाल (शराब बेचने वाला)	–	शौण्डिकः, मद्यविक्रेता (पुँ.)
कवि	–	कविः (पुँ.)
कनमैलिया	–	कर्णमलनिस्सारकः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
कम्पोजिटर	–	मुद्रकः (पुँ.)
कसेरा (कठेरा)	–	कंसकारः/ताम्रकुट्टकः (पुँ.)
कलवार	–	मण्डहारकः (पुँ.)
कलाकार	–	कलाकारः (पुँ.)
कहार	–	जलवाहः, कहारः (पुँ.)
कसाई	–	कौटिकः, मांसिकः, वधिकः, घातकः (पुँ.)
कारीगर	–	शिल्पकारः, कारुः, शिल्पी, कारुकः (पुँ.)
कारचालक	–	यानचालकः (पुँ.)
कार्टूनिस्ट	–	उपहासचित्रकः (पुँ.)
किसान	–	कर्षकः, कृषकः, कृषीवलः (पुँ.)
कुम्हार	–	कुम्भकारः/कुलालः (पुँ.)
कुंजड़ा	–	शाकविक्रेता (पुँ.)
कुली	–	भारवाहः, भारिकः (पुँ.)
केमिस्ट	–	रासायनी (पुँ.)
कोचवान	–	सारथिः, वाहकः (पुँ.)
कोतवाल	–	कोटपालः (पुँ.)
खजाञ्ची	–	कोषाध्यक्षः (पुँ.)
खटिक	–	खट्टिकः, शाकविक्रेता (पुँ.)
खरीदार	–	क्रेता, ग्राहकः (पुँ.)
खिलाड़ी	–	क्रीडालुः/खेलकः (पुँ.)
गड़रिया	–	अजाजीवः/मेषपालः/जाबालः (पुँ.)
गन्धी	–	गान्धिकः (पुँ.)/सौगन्धिका (स्त्री.)
गवैया	–	गायकः (पुँ.)
चण्डाल	–	श्वपचः (पुँ.)
चपरासी	–	प्रैष्यः/भृत्यः/नियोज्यः (पुँ.)
चप्पल	–	पादुका (स्त्री.
चरवाहा	–	चारकः (पुँ.)
चारण/भाट	–	कुशीलवः/वैतालिकः (पुँ.)
चमार	–	चर्मकारः (पुँ.)
चाक चलाने वाला	–	चक्रमः (पुँ.)
चित्रकार	–	चित्रकारः (पुँ.)
चिड़ीमार	–	शाकुनिकः, लुब्धकः (पुँ.)
चोर	–	तस्करः, चौरः, स्तेनः, पाटच्चरः (पुँ.)
चुगलखोर	–	सूचकः/कर्णेजयः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
चूड़िहार	–	काम्बविकः, काचकङ्कण विक्रेता (पुँ.)
चौकीदार	–	द्वारपालः (पुँ.)
छली	–	वञ्चकः (पुँ.)
ज्योतिषी	–	दैवज्ञः/ज्यौतिषिकः (पुँ.)
जमींदार	–	भूस्वामी, भूपतिः (पुँ.)
जादूगर	–	इन्द्रजालिकः, मायाकारः, मायावी (पुँ.)
जासूस	–	स्पृशः/गुप्तचरः (पुँ.)
जुआरी	–	द्यूतकारः (पुँ.)
जुलाहा	–	तन्तुवायः (पुँ.)
जूता	–	उपानह् (स्त्री.)/पादत्राणम् (नपुं.)
जूता सीने की सुई	–	चर्मप्रभेदिका (स्त्री.)
जेबकट	–	ग्रन्थिच्छेदकः (पुँ.)
जेलर	–	कारागाराधिपतिः (पुँ.)
जोकर	–	विदूषकः (पुँ.)
जौहरी	–	मणिकारः, वैकटिकः (पुँ.)
झाड़ू	–	मार्जनी (स्त्री.)
टकसालाध्यक्ष	–	नैष्किकः (पुँ.)
ठग	–	वञ्चकः, धूर्तः, प्रतारकः (पुँ.)
ठठेरा	–	ताम्रकुट्टः, कंसकारः (पुँ.)
डॉक्टर	–	चिकित्सकः (पुँ.)
डाकिया	–	पत्रवाहकः, पत्रवितरकः (पुँ.)
डाकू	–	दस्युः/पाटच्चरः/लुण्ठकः (पुँ.)
ड्राइक्लीनर	–	निर्णेजकः (पुँ.)
ढिंढोरा पीटने वाला	–	डिण्डिमः (पुँ.)
ढोल	–	पटहः/आनकः (पुँ.)
तपस्वी	–	तपोधनः (पुँ.)
तबलची	–	मार्दङ्गिकः (पुँ.)
तीरंदाज	–	कल्पुंखः (पुँ.)
तेली	–	तैलिकः/तैलकारः (पुँ.)
तान्त्रिक	–	ज्ञातसिद्धान्तः/तान्त्रिकः (पुँ.)
तेली का कोल्हू	–	तैलयन्त्रम् (नपुं.)
थानेदार	–	रक्षाध्यक्षः, स्थानपालः (पुँ.)
दर्जी	–	सौचिकः, सूचकः (पुँ.)
दरबान	–	प्रतीहारः, द्वारपालः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
दलाल	–	मध्यस्थः, घटकः (पुँ.)
दाई (नर्स)	–	धात्री (स्त्री.)
दासी	–	सेविका, परिचारिका, दासी (स्त्री.)
द्वारपाल	–	द्वारपालः/प्रतीहारः/दौवारिकः (पुँ.)
दुकानदार	–	व्यापारी/आपणिकः/पण्यकः (पुँ.)
दूत	–	दूतः, सन्देशहरः, सन्देशवाहकः (पुँ.)
धनुर्धारी	–	धानुष्कः/धनुर्धरः/धनुष्मान् (पुँ.)
धागा	–	सूत्रम् (नपुं.)
धार धरने वाला	–	अस्त्रमार्जकः/शस्त्रमार्जकः/असिधावकः/ असिजीवी (पुँ.)
धाय	–	उपमाता/धात्री (स्त्री.)
धुना	–	पिञ्जकः/पैञ्जानिकः (पुँ.)
धूर्त	–	धूर्तः, कपटी (वि.)
धूर्तता	–	धूर्तता (स्त्री.) /वञ्चनम् (नपुं.)
धोखेबाज	–	प्रवञ्चकः, छली (वि.)
धोबी	–	रजकः, प्रक्षालकः (पुँ.)
धौंकनी	–	धमनी, भस्त्रा (स्त्री.)
धौंकना	–	भस्त्रायः, धमनम् (नपुं.)
धौंकिया	–	ध्माता (पुँ.), भस्त्राचालकः (पुँ.)
नट	–	नटः/शैलूषः/जायाजीवः (पुँ.)
नंगा	–	नग्नः, वस्त्रहीनः, निर्वस्त्रः (वि.)
नाई	–	नापितः/क्षौरिकः (पुँ.)
नाचने वाला	–	नर्तकः (पुँ.)
नाटककार	–	नाट्यकारः/नाटककारः (पुँ.)
नौकर	–	कर्मकः, भृत्यः, किङ्करः, सेवकः, दासः (पुँ.)
न्यायाधीश	–	धर्माधिकारी/न्यायाधीशः (पुँ.)
परिश्रम	–	परिश्रमः, उद्यमः (पुँ.)
पल्लेदार	–	भारवाहः/भारवाहकः (पुँ.)
पनवाड़ी (पान बेचने वाला)	-	ताम्बूलिकः, तम्बूलविक्रयी (पुँ.)
पण्डा	–	देवलकः/ देवाजीवः/देवलः पूजकः (पुँ.)
पहरेदार	–	यामिकः, प्रहरी (पुँ.)
पाचक	–	पाचकः/सूदः (पुँ.)
पायलट	–	वैमानिकः (पुँ.)
पीलवान (महावत)	–	आधोरणः/हस्तिपकः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
पुताईवाला (पेण्टर)	–	लेपकः/सुधाजीवी/रञ्जकः (पुँ.)
पुजारी	–	अर्चकः (पुँ.)
पुलिस का सिपाही	–	आरक्षकः (पुँ.)
पोस्टमास्टर	–	पत्रालयाध्यक्षः (पुँ.)
फैक्टरी	–	शिल्पशाला (स्त्री.)
फोटोग्राफर	–	छायाकारः (पुँ.)
बढ़ई	–	तक्षकः (पुँ.)
बनिया	–	पण्याजीवः, आपणिकः (पुँ.)
बहेलिया	–	व्याधः/लुब्धकः/शाकुनिकः (पुँ.)
बेचने वाला	–	विक्रेता (पुँ.)
भण्डारी	–	भण्डारी (पुँ.)
भंगी (मेहतर)	–	सम्मार्जकः/मलहारकः (पुँ.)
भण्डभूंजा (भुँजवा)	–	भर्जकः (पुँ.)
भाट	–	स्तुतिकारः/स्तुतिपाठकः (पुँ.)
भाड़	–	भूर्जनयन्त्रम् (नपुं.)
भिखारी	–	भिक्षुकः (पुँ.)
भिस्ती	–	जलवाहकः (पुँ.)
भील	–	किरातः (पुँ.)
भेदिया	–	गुप्तचरः, चरः (पुँ.)
मजदूर	–	भारवाहः/कर्मकरः (पुँ.)
मदारी	–	ऐन्द्रजालिकः/ आहितुण्डिकः (पुँ.)
मन्त्री	–	अमात्यः/मन्त्री/ सचिवः (पुँ.)
मनिहार	–	वैकटिकः/मणिकारः (पुँ.)
मल्लाह	–	धीवरः/कैवर्तः/ कर्णधारः (पुँ.)
मशीन चलाने वाला	–	यान्त्रिकः (पुँ.)
मालिक	–	स्वामी (पुँ.)
मालिशवाला	–	लेपकः, सुधाजीवी (पुँ.)
माली	–	उद्यानपालकः, मालाकारः, पुष्पलावः (पुँ.)
मिस्त्री	–	कुलकः, यान्त्रिकः (पुँ.)
मुनीम	–	लिपिकः (पुँ.)
मृदङ्ग	–	मुरजः/मृदङ्गः (पुँ.)
मेहतर	–	सम्मार्जकः (पुँ.)
मोम	–	द्रावकः (पुँ.)
मोची	–	चर्मकारः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
योद्धा	–	भटः/आयुधीयः (पुँ.)
रङ्गरेज	–	रङ्गाजीवः/रञ्जकः (पुँ.)
रसोइया	–	सूपकारः/औदानिकः/पाचकः (पुँ.)
लुटेरा	–	लुण्ठकः/पश्यतोहरः (पुँ.)
लेखक	–	लेखकः (पुँ.)
लेखिका	–	लेखिका (स्त्री.)
लोहार	–	लौहकारः (पुँ.)/अयस्कारः (पुँ.)
व्यापारी	–	आपणिकः, सार्थवाहः (वि.), वणिक्, वैश्यः (पुँ.)
वकील	–	अधिवक्ता (पुँ.)
वकील (महिला)	–	अधिवक्त्री (स्त्री.)
वेतनभोगी नौकर	–	वैतनिकः/भृत्यः (पुँ.)
वेश्या	–	पण्यांगना/ गणिका/रूपाजीवा/वारस्त्री/कामरेखा (स्त्री.)
वैद्य	–	चिकित्सकः/वैद्यः (पुँ.)
वैद्या	–	वैद्या/चिकित्सिका (स्त्री.)
वैज्ञानिक	–	विज्ञानी/वैज्ञानिकः (पुँ.)
वैज्ञानिक (महिला)	–	वैज्ञानिकी (स्त्री.)
शराबी	–	सुरापः/मद्यपः (पुँ.)
शराब का घर	–	मधुशाला/मद्यस्थानम्/शुण्डापानम् (नपुं.)
शराब विक्रेता	–	शौण्डिकः (पुँ.)
शिकारी	–	आखेटिकः, लुब्धकः (पुँ.)
शिल्पी	–	शिल्पकारः/कारुः (पुँ.)
शूद्र	–	अन्त्यजः (पुँ.)
शिल्पी संघाध्यक्ष	–	शिल्पिसंघाध्यक्षः (पुँ.)
सभासद	–	सभास्तरः/सभ्यः (पुँ.)
सपेरा	–	अहितुण्डिकः/व्यालग्राही/विषवैद्यः (पुँ.)
सम्राट	–	सम्राट्, सार्वभौमः (पुँ.)
साबुन बनाने वाला	–	फेनिलकः (पुँ.)
सेनापति	–	सेनानी/सेनापतिः (पुँ.)
सारथी	–	सूतः/सारथिः (पुँ.)
सिलाई का काम	–	सूचिकर्म/सूत्रकर्म (नपुं.)
सिपाही	–	सैनिकः, राजपुरुषः (पुँ.)
सितारिया	–	वैणिकः, वीणावादकः (पुँ.)
सुनार	–	स्वर्णकारः (पुँ.)
सूदखोर	–	कुसीदकः/वार्द्धषिकः (पुँ.)

हिन्दी		संस्कृत
स्वांग	–	स्वाङ्गम् (नपुं.), कृतकवेषः (पुँ.)
हलवाई	–	कान्दविकः/आपूपिकः/भक्ष्यकारः (पुँ.)
हिजड़ा	–	षण्ढः, क्लीबः, नपुंसकः (पुँ.)
हाथीवान् (महावत)	–	हस्तिपकः, महापात्रः, आधोरणः (पुँ.)

❑❑

37. पर्वतीयानां नामानि
(पहाड़ों से सम्बन्धित वस्तुओं के नाम)

हिन्दी		संस्कृत
खाई	–	परिखा (स्त्री.), खातम् (नपुं.)
गुफा	–	गुहा (स्त्री.)/कन्दरः (पुँ.)/दरी (स्त्री.)
ग्लेशियर	–	हिमसरित् (स्त्री.)
घाटी	–	अद्रिद्रोणी (स्त्री.)
चट्टान	–	शिला (स्त्री.)/शिलाखण्डः (पुँ.)
चोटी	–	शृङ्गम्/शिखरम् (नपुं.)
झरना	–	झरः/निर्झरः/वारिप्रवाहः (पुँ.)
ढालुआ चट्टान	–	प्रपातः/अतटः (पुँ.)
पठार	–	अधित्यका (स्त्री.)
पत्थर	–	प्रस्तरः/ग्रावा/पाषाणः (पुँ.), शिला (स्त्री.)
पर्वत	–	पर्वतः/अद्रिः/शैलः, गिरिः, भूधरः (पुँ.)
पर्वत की तलहटी	–	उपत्यका (स्त्री.), कटकः (पुँ.)
पहाड़ी का ऊपरी भाग	–	कटकः (पुँ.), शिखरम् ,शृङ्गम् (नपुं.)
पहाड़ियों का समूह	–	पर्वतमाला (स्त्री.)
पहाड़ी नाला	–	निर्झरः/वारिप्रवाहः (पुँ.)
सुरंग	–	सुरङ्गः, अधस्तनः,भौममार्गः (पुँ.)
स्रोता	–	प्रस्रवणम् (नपु)/उत्सः (पुँ.)
हिमपात	–	हिमवृष्टिः (स्त्री.), तुषारपातः (पुँ.)

❑❑

38. विविध-आंग्लशब्दाः
(अंग्रेजी के विभिन्न शब्द)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
अकाउण्ट	–	संख्यानम् (नपुं.)
अकाउण्टेण्ट	–	संख्याता (पुँ.),गणकः (पुँ.)
अकेडेमी	–	शिक्षालयः (पुँ.), विद्वत्परिषद् (स्त्री.)
अक्स करने का कागज	–	अक्षनिर्माणपत्रम् (नपुं.)
अपाइण्टमैण्ट	–	नियुक्तिः (स्त्री.)
अपील	–	पुनर्वादः (पुँ.), पुनरावेदनम् (नपुं.), पुनर्न्यायप्रार्थना (स्त्री.)
अपीलाण्ट	–	पुनर्वादी (पुँ.)
अलाउन्स	–	उपजीविका (स्त्री.)
असेम्बली	–	सभा (स्त्री.)
एसोसिएशन	–	समितिः (स्त्री.)
आर्किटेक्ट	–	वास्तुकारः (पुँ.)
ऑडिट	–	लेखापरीक्षा/गणनापरीक्षा (स्त्री.)
ऑडिटर	–	लेखापरीक्षकः/गणनापरीक्षकः (पुँ.)
ऑडियेन्स	–	श्रोतृवर्गः (पुँ.)
ऑनरेरी	–	सम्मानितः (पुँ.)
आनरेरियम्	–	मानदेयम् (नपुं.)
आनरेरी मजिस्ट्रेट	–	अवैतनिकन्यायकर्ता (पुँ.)
ऑफिस	–	कार्यालयः (पुँ.)
ऑफिस रिकार्ड	–	कार्यालयाभिलेखः (पुँ.)
ऑफिसर	–	अधिकारी/पदाधिकारी (पुँ.)
आर्डरशीट	–	आज्ञाफलकम् (नपुं.)
आर्डिनरी	–	साधारणः (पुँ.)
आर्डिनेंस	–	अध्यादेशः (पुँ.)
आलपिन	–	लघुसूचिका/लघुसूचिः (स्त्री.)
आलमिरा	–	काष्ठाम्बरी (स्त्री.)
इंस्टीट्यूशन	–	संस्था (स्त्री.)
इंचार्ज	–	अवधायकः (पुँ.)
इण्टरनेशनल	–	अन्ताराष्ट्रियः (पुँ.)
इण्ट्री	–	निविष्टिः (स्त्री.)
इण्डस्ट्री	–	उद्योगः (पुँ.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
इण्डियन सिंगनल कोर	–	भारतीयसङ्केतवाहकसेना (स्त्री.)
इन्स्पेक्टर ऑफ स्कूल्स	–	शिक्षा-निरीक्षकः (पुँ.)
इन्क्वायरी	–	परिप्रश्नः (पुँ.)
इम्पोर्ट	–	आयातशुल्कः (पुँ.), आयातशुल्कम् (नपुं.)
इस्टिमेट	–	आगणनम् (नपुं.)
इस्तीफा	–	त्यागपत्रकम् (नपुं.)
एक्जिक्यूटिव-कौंसिल	–	कार्यकारिणी सभा (स्त्री.)
एक्स-रे	–	शरीरान्तर्दर्शियन्त्रम्, क्ष-किरणम् (नपुं.)
एक्सीडेण्ट	–	दैवघटनम् (नपुं.)
एक्नॉलेजमेण्ट	–	प्राप्तिपत्रम् (नपुं.)
एक्टर	–	अभिनेता, नटः (पुँ.)
एजीटेशन	–	आन्दोलनम् (नपुं.)
एग्रीमेण्ट	–	संविदा, (स्त्री.), साम्मत्यम् (नपुं.)
एक्सपोर्ट	–	निर्यातशुल्कः (पुँ.), निर्यातशुल्कम् (नपुं.)
एक्साइज	–	उत्पादनशुल्कः (पुँ.), उत्पादनशुल्कम् (नपुं.)
एजूकेशन कोड	–	शिक्षासंहिता (स्त्री.)
एजेण्ट	–	अभिकर्त्ता, प्रतिनिधिः (पुँ.)
एजेन्सी	–	अभिकरणम् (नपुं.)
एडमॉस्फेयर	–	वायुमण्डलम्, वातावरणम् (नपुं.)
एडवांस	–	अग्रिमधनम् (नपुं.)
एड्रेस	–	पत्रसङ्केतम् (नपुं.)
एडल्ट	–	वयस्कः, प्रौढः (पुँ.)
एडवोकेट	–	अधिवक्ता, अभिभाषकः (पुँ.)
एरोड्रम	–	विमानविश्रामस्थानम् (नपुं.)
एफीडेबिट	–	शपथपत्रम् (नपुं.)
एनीवर्सरी	–	वार्षिकोत्सवः (पुँ.) ,
एमीग्रेशन	–	परावासः (पुँ.)
एम्बेसी	–	दूतावासः (पुँ.)
एलेक्टर	–	निर्वाचकः (पुँ.)
एलेक्शन	–	निर्वाचनम् (नपुं.)
एसी	–	नियन्त्रिततापः, वातानुकूलितः (पुँ.)
ऐक्ट	–	अधिनियमः (पुँ.)
ऐक्सपोर्ट ड्यूटीज	–	निर्यातकरः (पुँ.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
ऐग्रीमैण्ट	–	अनुबन्धः (पुँ.)
ऐजेण्डा	–	कार्यावली/कार्यसूची (स्त्री.)
ऐटमबम	–	परमाण्वाग्नेयास्त्रम् (नपुं.)
ऐटलस	–	मानचित्रावली (स्त्री.)
ऐडमिनिस्ट्रेटर	–	प्रशासकः (पुँ.)
ऐडमिनिस्ट्रेशन	–	प्रशासनम् (नपुं.)
ऐप्लीकेशन	–	आवेदनपत्रम्/प्रार्थनापत्रम् (नपुं.)
एम्बेसी	–	दूतावासः (पुँ.)
कण्ट्रोल	–	नियन्त्रणम् (नपुं.)
कण्डीडेट	–	अभ्यर्थी (वि.)
कनवोकेशन	–	दीक्षान्तभाषणम् (नपुं.)
कमाण्डर-इन-चीफ	–	प्रधानसेनापतिः (पुँ.)
कमिश्नर	–	आयुक्तः (पुँ.)
कमीशन	–	लाभः (पुँ.)
कमेटी	–	समितिः (स्त्री.)
कम्प्यूटर	–	सङ्गणकः (पुँ.), सङ्गणकम् (नपुं.)
कलैक्टर	–	मण्डलाधीशः (पुँ.)
कलैण्डर	–	तिथिपत्रम्/पञ्चाङ्गम् (नपुं.)
कस्टडी	–	अभिरक्षा (स्त्री.)
कांग्रेस	–	राष्ट्रियमहासभा (स्त्री.)
कॉन्फ्रैन्स	–	सम्मेलनम् (नपुं.)
कान्स्टीट्यूशन	–	संविधानम् (नपुं.)
कान्टैक्स्ट	–	प्रसङ्गः (पुँ.)/प्रकरणम् (नपुं.)
काउन्सिल आफ स्टेट्स	–	राज्यपरिषद् (स्त्री.)
कॉन्सिल	–	सभा (स्त्री.), परिषद् (स्त्री.)
कॉम्पलेण्ट (शिकायत)	–	परिवादः/अभियोगः/आक्षेपः (पुँ.)
कॉपी	–	प्रतिलिपिः (स्त्री.)
कॉपीस्ट	–	प्रतिलिपिकः (पुँ.)
कॉपीराइट	–	प्रतिकस्वत्वम् (नपुं.)
कॉपी होल्डर	–	मुद्रणपत्रवाचकः (पुँ.)
कार्पोरेशन	–	महानगरपालिका (स्त्री.)
कॉमर्स	–	वाणिज्यम् (नपुं.)
कामनवेल्थ	–	राष्ट्रमण्डलम् (नपुं.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
कम्यूनिकेशन	–	सञ्चारः (पुँ.)
कम्यूनिटी	–	समुदायः (पुँ.)
कॉम्पेनसेशन	–	प्रतिकरः (पुँ.), क्षतिपूर्तिः (स्त्री.)
कॉन्ट्रैक्ट	–	संविदा (स्त्री.)
कन्वेनर	–	संयोजकः (पुँ.)
कल्चर	–	संस्कृतिः (स्त्री.)
करेन्सी नोट	–	कागदीयमुद्रा, कर्गलमुद्रा (स्त्री.)
कस्टम	–	सीमाशुल्कः (पुँ.)/सीमाशुल्कम् (नपुं.)
केजुअल्टी	–	हताहतम् (नपुं.), आपद्, विपद् (स्त्री.)
क्रेडिट	–	प्रत्ययः (पुँ.), आकलनम् (नपुं.)
क्रेडिटर	–	उत्तमर्णः, ऋणदातृ (ऋणदाता) (पुँ.)
को- ऑर्डिनेशन	–	समन्वयः (पुँ.)
केस	–	काण्डम् (नपुं.)
कैपिटल	–	मूलधनम् (नपुं.), राजधानी (स्त्री.)
कैण्टोमेन्ट	–	कटकः (पुँ.), कटकम् (नपुं.)
कैबिनेट	–	मन्त्रिमण्डलम् (नपुं.)
कैमरा	–	छायाचित्रयन्त्रम् (नपुं.)
कैमरामैन	–	चित्रग्राहकः (पुँ.)
कैम्प	–	शिविरम् (नपुं.)
कैशमेमो	–	विक्रयपत्रम् (नपुं.)
कैशियर	–	टङ्काधीशः (पुँ.)
कैस	–	उपकरः (पुँ.)
को-ऑपरेशन	–	सहयोगः (पुँ.),सहकारिता (स्त्री.)
कोटा	–	यथांशः, अभ्यंशः, नियतांशः (पुँ.)
कोड	–	संहिता (स्त्री.)
कोतवाल	–	कोट्पालः/नगरपालः (पुँ.)
कोरम्	–	इयताः (पुँ.)
कोर्ट	–	न्यायालयः (पुँ.)
कोर्ट ऑफ अपील	–	पुनर्विचारन्यायालयः (पुँ.)
कोर्ट (क्रिमिनल)	–	दण्डन्यायालयः (पुँ.)
कोर्ट (डिस्ट्रिक)	–	मण्डलन्यायालयः (पुँ.)
कोर्ट (हाई)	–	उच्चन्यायालयः (पुँ.)
कोर्ट (मार्शल)	–	सेनान्यायालयः (पुँ.)
कोर्ट (सैशन)	–	सत्रन्यायालयः (पुँ.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
कोर्ट (सुप्रीम)	–	उच्चतमन्यायालयः (पुँ.)
कोर्ट (सब-आर्डिनेट)	–	अधीनन्यायालयः (पुँ.)
क्लॉक	–	घटी (स्त्री.)
कोल्हू	–	कोल्हकः (पुँ.), तैलादिद्रवनिष्कासनयन्त्रम् (नपुं.)
क्रिमिनल लॉ	–	दण्डविधिः (स्त्री.)
खली	–	पिण्याकः (पुँ.)
खुर्दबीन	–	अणुवीक्षणम् (नपुं.)
गजट	–	राजपत्रम् (नपुं.)
गवर्नमेंट	–	शासनम् (नपुं.)/सर्वकारः (पुँ.)
गवर्नर	–	राज्यपालः, शासकः (पुँ.)
गवाह	–	साक्षीदाता (पुँ.)
गवाही	–	साक्ष्यम् (नपुं.)
गार्जियन	–	अभिभावकः (पुँ.)
गार्ड	–	धूमशकटनिरीक्षकः (पुँ.)
गारण्टी	–	प्रत्याभूतिः (स्त्री.)
गोली	–	गुलिका (स्त्री.)
ग्रॉण्ट	–	अनुदानम् (नपुं.)
ग्राण्ट-इन-एड	–	सहायकानुदानम् (नपुं.)
ग्रामोफोन	–	पूर्वोक्तवाद्ययन्त्रम् (नपुं.)
घड़ीसाज	–	घटीयन्त्रकारः (पुँ.)
घण्टा	–	घण्टा/होरा/नाडिका (स्त्री.)
घण्टाघर	–	घण्टागृहम् (नपुं.)/घण्टालयः (पुँ.)
घण्टी	–	घण्टिका/किङ्किणी (स्त्री.)
चान्सलर	–	कुलपतिः (पुँ.)
चार्जशीट	–	आरोपपत्रम् (नपुं.)
चार्ट	–	रेखापत्रम्, चित्रफलकम् (नपुं.)
चश्मा	–	उपनेत्रम् (नपुं.)
चीनी का प्याला	–	चीनचषकः/चीनशरावः (पुँ.)
चीनी की प्याली	–	चीनशराविका/चीनलघुचषकः (पुँ.)
चीफ जज	–	मुख्यन्यायाधीशः (पुँ.)
चीफ जस्टिस	–	प्रधानन्यायाधीशः, मुख्यन्यायाधिपतिः (पुँ.)
चीफ मिनिस्टर	–	मुख्यमन्त्री (पुँ.)
चेयरमैन	–	नगराध्यक्षः, सभापतिः (पुँ.)
चेयरमैन (महिला)	–	अध्यक्षा (स्त्री.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
चैक	–	चैकम् (नपुं.)/देयादेशः (पुँ.)
छींका (सिकहर)	–	शिक्यम् (नपुं.)
जज	–	न्यायाधीशः (पुँ.)
जर्म	–	कीटाणुः (पुँ.)
जमा	–	निक्षेपः (पुँ.)
जस्टिस	–	न्यायाधीशः/न्यायः (पुँ.)
ज्यूडिसियरी	–	न्यायपालिका (स्त्री.)
जिला	–	मण्डलम् (नपुं.)
जमींदार एसोसिएशन	–	भूपतिपरिषद् (स्त्री.)
जेल	–	कारागारः (पुँ.)
झण्डा	–	ध्वजः/पताका (स्त्री.)
झण्डाभिवादन	–	झण्डाभिवादनम् (नपुं.)
टाइपराइटर	–	टङ्कणयन्त्रम् (नपुं.)
टाइप-राइटिंग	–	टङ्कणम् (नपुं.)
टाइपिस्ट	–	करलिपिमुद्रकः (पुँ.)
टॉकीज-हाउस	–	चलचित्रगृहम् (नपुं.)
टिकट	–	चिटिका (स्त्री.), पत्रकम् (नपुं.)
टी0 टी0 आई0	–	चिटिकानिरीक्षकः (पुँ.)
टेररिज्म	–	आतङ्कवादः (पुँ.)
टेरिट्री	–	राज्यक्षेत्रम् (नपुं.)
टेररिस्ट	–	आतङ्कवादी (पुँ.)
टेलीप्रिण्टर	–	संवादमुद्रकयन्त्रम् (नपुं.)
टेलीविजन	–	दूरदर्शनम्, आकाशचित्रयन्त्रम् (नपुं.)
टेलीग्राम	–	विद्युत्पत्रम् (नपुं.)
टेलीफोन	–	दूरभाषः (पुँ.), शब्दसंवादयन्त्रम्, दूरभाषयन्त्रम् (नपुं.)
टैक्स	–	करः (पुँ.)
टैक्स (एक्सपोर्ट)	–	निर्यातकरः (पुँ.)
टैक्स (इनकम)	–	आयकरः (पुँ.)
टैक्स (सेल)	–	विक्रयकरः (पुँ.)
टैक्स (टर्मिनल)	–	सीमाकरः (पुँ.)
टैक्स (इन्डाइरेक्ट)	–	अप्रत्यक्षकरः (पुँ.)
टैक्स (डाइरेक्ट)	–	प्रत्यक्षकरः (पुँ.)
टैरिफ	–	शुल्कसूची (स्त्री.)
टौल टैक्स	–	पथकरः (पुँ.)
ट्रस्ट	–	न्यासः (पुँ.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
ट्रान्सपोर्ट	–	परिवहनम् (नपुं.)
ट्रान्सफर	–	स्थानान्तरणम्/हस्तान्तरणम् (नपुं.)
ट्रामकार	–	रथ्यायानम् (नपुं.)
ट्रिब्यूनल	–	न्यायाधिकरणम् (नपुं.)
ट्रेडमार्क	–	व्यापारचिह्नम् (नपुं.)
ट्रेड-यूनियन	–	कार्मिकसंघः (पुँ.)
ट्रेनिंग	–	प्रशिक्षणम् (नपुं.)
ट्रैक्टर	–	हलयन्त्रम् (नपुं.)
ट्रैफिक	–	यातायातम् (नपुं.)
डाइरैक्शन	–	निर्देशः/निर्देशनम् (नपुं.)
डाइरेक्टर ऑफ एजूकेशन	–	शिक्षा-संचालकः/निदेशकः (पुँ.)
डाक–पत्र	–	प्रेष्यपत्रम् (नपुं.) /प्रेष्यपत्रिकाः (स्त्री. बहु.)
डाकव्यय	–	पत्रवाहनशुल्कम् (नपुं.)
डायवर्स	–	विवाहविच्छेदः, विविच्छेदः (पुँ.)
डिक्टेटर	–	अभिनेता/अभिनायकः (पुँ.)
डिक्री	–	आज्ञप्तिः (स्त्री.)
डिग्री	–	राजाज्ञा (स्त्री.)/स्वत्वप्रापकः (पुँ.)
डिक्लेरेशन	–	घोषणा (स्त्री.)
डिप्टी डाइरेक्टर ऑफ एजूकेशन	–	शिक्षोपचालकः (पुँ.)
डिजाइन	–	परिरूपम् (नपुं.)
डिपार्टमेंट	–	विभागः (पुँ.)
डिप्टी-कलक्टर	–	उपमण्डलाधीशः (पुँ.)
डिफेन्स	–	प्रतिरक्षा (स्त्री.)
डिस्ट्रिक्ट (जिला)	–	मण्डलम्/जनपदम् (नपुं.)
डिस्ट्रिक्ट-बोर्ड	–	जिलापरिषद्/मण्डलमण्डली (स्त्री.)
डिस्ट्रिक्ट-बोर्ड चेयरमैन	–	जिलापरिषदध्यक्षः (पुँ.)
डीड	–	विलेखः (पुँ.), लेखप्रमाणम् (नपुं.)
डी0 लिट्	–	विद्यावाचस्पतिः (पुँ.)
डुप्लीकेट	–	द्वितकम् (नपुं.)
डेप्यूटेशन	–	शिष्टमण्डलम् (नपुं.)
डेबिट	–	विकलनम् (नपुं.)
डेब्टर	–	अधमर्णः (पुँ.), ऋणिकः (पुँ.)
डेमोक्रेट	–	प्रजातन्त्रवादी (स्त्री.)
डे-सिस्टर	–	दिवाधात्री (स्त्री.)
ड्यूटी	–	कर्त्तव्यम् शुल्कम् (नपुं.)/ शुल्कः (पुँ.)
ड्यूटी-एक्सपोर्ट	–	निर्यातशुल्कम् (नपुं.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
डेलीगेट	–	प्रतिनिधिः (स्त्री.)
डेलीगेशन	–	प्रतिनिधिमण्डलम् (नपुं.)
डैमोक्रेसी	–	लोकतन्त्रम्/प्रजातन्त्रम् (नपुं.)
ड्राफ्ट	–	धनार्पणादेशः (पुँ.)/प्रारूपम् (नपुं.)
तेल निकालने की मशीन	–	तैल-निष्कासनयन्त्रम् (नपुं.)
तोल	–	तोलः (नपुं.)
थर्मामीटर	–	ज्वरमापकयन्त्रम्, उष्णमापनयन्त्रम् (नपुं.),तापमापकः (पुँ.)
थानेदार	–	रक्षाध्यक्षः/गुल्मरक्षकः (पुँ.)
थियेटर	–	रङ्गभूमिः, नाट्यशाला (स्त्री.), नाटकगृहम् (नपुं.)
दफ्तर	–	कार्यालयः (पुँ.)
दूरबीन	–	दूरदर्शकम्, दूरवीक्षणम् (नपुं.)
धौंकनी	–	भस्त्रा (स्त्री.)
नक्शा	–	मानचित्रम् (नपुं.)
नर्स	–	धात्री/परिचारिका (स्त्री.)
नाइट-सिस्टर	–	निशाधात्री (स्त्री.)
नॉमिनेशन	–	नामाङ्कनम् (नपुं.)
नार्मल-स्कूल	–	प्रशिक्षणविद्यालयः (पुँ.)
नालिश	–	भाषापदः/अभियोगः (पुँ.)
निकासी	–	आहरणम् (नपुं.)
नेशन	–	राष्ट्रम् (नपुं.)
नेशनलॅटी	–	राष्ट्रियता (स्त्री.)
नेशनलिस्ट	–	राष्ट्रवादी (पुँ.)
नेशनेलाइजेशन	–	राष्ट्रियकरणम् (नपुं.)
नोटिफाइड-एरिया	–	विज्ञापितक्षेत्रम् (नपुं.)
नोटिस	–	सूचनाः (स्त्री.), सूचनापत्रम् (पुँ.)
पटवारी	–	ग्रामलेखालेखकः (पुँ.)/लेखपालः (पुँ.)
पनडुब्बी	–	जलान्तर्वर्तिनौका (स्त्री.)
पब्लिक	–	प्रजाः/जनता (स्त्री.)
पब्लिक-सर्विस	–	लोकसेवा (स्त्री.)
पब्लिक-सर्विस-कमीशन	–	लोक-सेवा-आयोगः (पुँ.)
पब्लिसिटी	–	प्रचारः (पुँ.)
पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेण्ट	–	लोकनिर्माणविभागः (पुँ.)
पार्लियामेण्ट	–	संसद्/लोकसभा (स्त्री.)
पार्सल	–	पत्रालयपेटिका (स्त्री.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
पॉलिसी	–	नीतिः (स्त्री.)
पास	–	पारणम् (नपुं.)
पासपोर्ट	–	पारपत्रम् (नपुं.)
पिटीशन	–	याचिका (स्त्री.)
पुलिस	–	पौररक्षकः (पुँ.), आरक्षकः, राजपुरुषः (पुँ.)
पुलिस-फोर्स	–	आरक्षकबलम् (नपुं.)
पुलिस-स्टेशन (चौकी)	–	आरक्षकस्थानम् (नपुं.)
पोस्टमैन	–	पत्रवाहकः/पत्रवाहः (पुँ.)
पेपर-सेटर	–	प्रश्नपत्रनिर्माता (पुँ.)
पेशगार	–	प्रवेशकरः (पुँ.)
पैट्रन	–	संरक्षकः (पुँ.)
पैड	–	पत्राली (स्त्री.)
पैण्डिंङ्ग	–	निलम्बितम्/अनुलम्बितम् (स्त्री.)
पैंशन	–	निवृत्तिवेतनम् (नपुं.)/अनुवृत्तिः (स्त्री.)
पोल	–	मतदानम् (नपुं.)
पोलिंग-स्टेशन	–	मतदानस्थानम् (नपुं.)
पोस्ट	–	पदम्, पत्रम् (नपुं.)
पोस्ट-ऑफिस	–	पत्रालयः (पुँ.)
पोस्ट-मार्टम	–	शवपरीक्षा (स्त्री.)
पोस्टर	–	विज्ञापनम्/प्रज्ञापकम् (नपुं.)
पोस्टेज	–	पत्रशुल्कम् (नपुं.)
प्राइमिनिस्टर	–	प्रधानमन्त्री (पुँ.)
प्रॉक्टर	–	अनुशासनाधिकारी (पुँ.)
प्राविडेण्ट-फण्ड	–	सम्भरणनिधिः, भविष्यनिधिः (स्त्री.)
प्रिज्म	–	ऋक्चायतकम् (नपुं.)
प्रिन्टिंग प्रेस	–	मुद्रणालयः, यन्त्रालयः (पुँ.)
प्रिविलेज	–	विशेषाधिकारः (पुँ.)
प्रूफ-रीडर	–	संशोधकः (पुँ.)
प्रेस	–	मुद्रणालयः (पुँ.)
प्रेसीडेंशन	–	अध्यक्षात्मकः (पुँ.)
प्रेसीडेंट	–	राष्ट्रपतिः/प्रधानः (पुँ.)
प्रोक्लेमेशन	–	उद्घोषणा (स्त्री.)
प्रोग्राम	–	कार्यक्रमः (पुँ.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
प्रोफेसर	–	प्राध्यापकः (पुँ.)
प्रमोशन	–	उन्नयनम् (नपुं.)/पदोन्नतिः (स्त्री.)
प्रोवीजन	–	उपबन्धः (नपुं.)
प्रोवीजनल	–	अन्तकालीनम् (नपुं.)
प्रोसीजर	–	प्रक्रिया (स्त्री.)
प्रोसीडिंग्स	–	कार्यावली (स्त्री.)
प्लीडर	–	अभिवक्ता (पुँ.)
प्लीडिंग	–	अभिवचनम् (नपुं.)
प्लाइण्ट	–	बिन्दुः (पुँ.)
फण्ड	–	निधिः (पुँ.)
फंक्शन	–	आयोजनम् (नपुं.)
फाइन	–	अर्थदण्डः, दमः (पुँ.)
फाइल	–	सञ्चिका (स्त्री.)
फाइनेंस	–	वित्तम् (नपुं.)
फाइनेंसियल	–	वित्तीयः (पुँ.)
फारेन-एक्सचेंज	–	विदेशीयविनिमयः (पुँ.)
फॉर्म	–	प्रपत्रम् (नपुं.)
फॉर्मूला	–	सूत्रम् (नपुं.)
बजट	–	आयव्ययलेखा (स्त्री.), आयव्ययकम् (नपुं.)
बन्दूक की गोली	–	भुशुण्डिगुलिका (स्त्री.)
बम	–	अग्निगोलास्त्रम् (नपुं.)
बमवर्षी	–	अग्निगोलकास्त्रवर्षी (पुँ.)
बर्थ-कण्ट्रोल	–	सन्ततिनिग्रहः (पुँ.)
बर्खास्त	–	पदच्युतम् (नपुं.)
बाइलॉजी	–	जीवविज्ञानम् (नपुं.)
बॉडी	–	निकायः (पुँ.)
बाण्ड	–	बन्धपत्रम् (नपुं.)
बायकाट	–	बहिष्कारः (पुँ)
बारूद	–	अग्निचूर्णम् (नपुं.)
बालिग	–	वयस्कः (पुँ.)
बाल्टी	–	उदञ्चनम् (नपुं.)/उदञ्चिका द्रोणी (स्त्री.)
बिजली का तार	–	विद्युत्तन्त्री (स्त्री.)
बिजली का पंखा	–	विद्युत्व्यजनम् (नपुं.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
बिजली का बल्ब	–	विद्युद्दीपः (पुँ.)
बिजलीघर	–	विद्युद्गृहम् (नपुं.)
बिल	–	प्राप्यकम्, विधेयकम्, बीजवकम्, इच्छापत्रम् (नपुं.)
बुकिंग-ऑफिस	–	चिटिकालयः (पुँ.), टिकटगृहम् (नपुं.)
बैंक	–	अधिकोषः, वित्तकोषः (पुँ.)
बैलेट पेपर	–	मतपत्रम् (नपुं.), शलाका (स्त्री.)
बैलेट-बॉक्स	–	मतपेटिका (स्त्री.)
बैलेन्स-शीट	–	देयादेयफलकम् (नपुं.)
बोर्डिंग	–	छात्रावासः/छात्रालयः (पुँ.)
बोनस	–	अधिलाभः/अधिलाभांशः (पुँ.)
बोरा	–	शणपुटः/स्यूतः (पुँ.)
ब्रॉडकॉस्ट	–	प्रसारणम् (नपुं.)
ब्लडप्रेशर	–	रक्तचापः (पुँ.)
ब्लैक आउट	–	बहिरन्धकारः, प्रकाशनिरोधः (पुँ.)
मजिस्ट्रेट	–	न्यायाधीशः (पुँ.)
मनी-आर्डर	–	धनादेशः/द्रव्यादेशः (पुँ.)
मशीन	–	यन्त्रम् (नपुं.)
माइक्रोफोन	–	ध्वनिविक्षेपकयन्त्रम् (नपुं.)
माइग्रेशन	–	प्रव्रजनम् (नपुं.), प्रवासः (पुँ.)
माइनर	–	अल्पवयस्कः (पुँ.), अवयस्कः (पुँ.)
माइनर्टी	–	अल्पमतम् (नपुं.)/अल्पसंख्यकवर्गः (पुँ.)
मार्जिन	–	उपान्तः (पुँ.)
मिनिस्टर	–	मन्त्री (पुँ.)
मिनिस्ट्री	–	मन्त्रिमण्डलम्/मन्त्रालयः (पुँ.)
मीडियम	–	माध्यमम् (नपुं.)
मुख्तार	–	मुख्यतारकः (पुँ.)
मुद्दई	–	वादी/पूर्वपक्षी (पुँ.)
मुद्दालेह	–	प्रतिवादी/उत्तरपक्षी (पुँ.)
मूसलाधार वर्षा	–	आसारः/धारसम्पातः (पुँ.)
मूवमेंट	–	आन्दोलनम् (नपुं.)
मेजर	–	वयस्कः, प्रधानः, प्रमुखः (पुँ.)
मेडिकल-लीव	–	चिकित्सावकाशः (पुँ.)
मेडिकल सर्टीफिकेट	–	चिकित्सा-प्रमाणपत्रम् (नपुं.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
मेनिफेस्टो	–	आविष्यपत्रम् (नपुं.)
मेमोरियल	–	स्मारकम्/ज्ञापकम्/स्मृतिपत्रम् (नपुं.)
मेमोरैण्डम्	–	स्मृतिपत्रम्, ज्ञापकम् (नपुं.)
मैटिरियल-साइण्टिस्ट	–	भौतिकविज्ञानवेत्ता (पुँ.)
मैजोरिटी	–	बहुमतम्/बहुसंख्यकः (पुँ.)
मैमो	–	ज्ञापः (पुँ.)
मैम्बर	–	सदस्यः (पुँ.)
मैस	–	छात्र-भोजनालयः (पुँ.), सहभोजनम् (नपुं.)
मैसेज	–	संदेशः (पुँ.)
मोटर	–	मृत्तरः (पुँ.)
मोटर ड्राइवर	–	मृत्तरचालकः (पुँ.)
मोबाइल	–	ध्वनिग्राहकः (पुँ.)/दूरभाषा (स्त्री.)
मोटर साइकिल	–	मृत्तरद्विचक्रिका (स्त्री.)
मोनो-स्टाप की मशीन	–	एकाक्षरयन्त्रम् (नपुं.)
मोनो-टाइपिस्ट	–	एकाक्षरयन्त्रमुद्रकः (पुँ.)
मोनोपाली	–	एकाधिकारः (पुँ.)
मोनो-मशीन ड्राइवर	–	एकाक्षरयन्त्रचालकः (पुँ.)
मोशन आफ नो कोन्फीडेंस	–	अविश्वासप्रस्तावः (पुँ.)
म्युनिसिपलिटी	–	नगरपालिका/नगरसभा (स्त्री.)
म्युनिसिपलिटी का अध्यक्ष	–	नगरपालिकाध्यक्षः (पुँ.)
म्युनिसिपल एरिया	–	नगरक्षेत्रम् (नपुं.)
म्युनिसिपल-कार्पोरेशन	–	नगरनिगमः (पुँ.)
म्यूजियम	–	वस्तुसंग्रहालयः, संग्रहालयः (पुँ.)
यू0एन0ओ0	–	संयुक्तराष्ट्रसंघः (पुँ.)
यूनियन	–	संघः (पुँ.)
यूनिट	–	एककम् (नपुं.), एकाङ्कः (पुँ.)
रजिस्टर	–	पञ्जिका (स्त्री.)
रजिस्टर्ड	–	पञ्जीबद्धम्/पञ्जीकृतम् (नपुं.)
रजिस्टार	–	कुलसचिवः/प्रस्तोता (पुँ.)
रजिस्ट्रेशन	–	निबन्धनम्/पञ्जीबन्धनम् (नपुं.)
रिकमेण्डेशन	–	अनुशंसा (स्त्री.)
रिकॉर्ड	–	अभिलेखः (पुँ.)/ध्वनिपट्टिका (स्त्री.)
रिजर्वेशन	–	आरक्षणम्, रक्षणम् , प्रारक्षणम् (नपुं.)
रिजर्व	–	सुरक्षितः/आरक्षितः (पुँ.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
रिजर्व-सीट	–	सुरक्षितस्थानम् (नपुं.)
रिजार्ट	–	अभिगमनस्थानम्, आश्रयणम् (नपुं.)
रिजीनल	–	प्रादेशिकम् (नपुं.)
रिजील्यूशन	–	प्रस्तावः (पुँ.)
रिट	–	आदेशलेखा (स्त्री.)
रिटायरमेंट	–	निवृत्तिः (स्त्री.)/सेवानिवृत्तः (पुँ.)
रिपब्लिक	–	गणराज्यम्/प्रजातन्त्रम् (नपुं.)
रिपोर्ट	–	प्रतिवेदनम्/विवरणम् (नपुं.)
रिप्रजेण्टेटिव	–	प्रतिनिधिः (पुँ.)
रिफ्रेंस	–	निर्देशः, सन्दर्भः (पुँ.)
रिमाइण्डर	–	अनुस्मारकम्/स्मृतिपत्रम् (नपुं.)
रिमार्क	–	टिप्पणी (स्त्री.)
रिव्यू	–	पुनर्विलोकनम् (नपुं.)
रिवीजन	–	पुनरीक्षणम् (नपुं.)
रूल	–	नियमः (पुँ.)
रूलिंग	–	व्यवस्था (स्त्री.)
रेस्टोरेन्ट	–	राजस्वम् (नपुं.)
रेडियो	–	ध्वनिविक्षेपकयन्त्रम् (नपुं.)/आकाशवाणी (स्त्री.)
रेलगाड़ी	–	धूमयानम्/वाष्पशकटम्/रेलयानम् (नपुं.)
रेलगाड़ी की पटरी	–	धूमयानमार्गश्रेणी (स्त्री.)/लोहपथम् (नपुं.)
रेवेन्यू	–	राजस्वम् (नपुं.)
रिफरेंस	–	अभिदेशः (पुँ.)
रेगूलेशन	–	विनियमः (पुँ.)/व्यवस्था (स्त्री.)
लॉ	–	विधिः (पुँ.)
लाइनो-मशीन	–	एकरेखाक्षरयन्त्रम् (नपुं.)
लाइनो-मशीन का टाइपिस्ट	–	एकाक्षरयन्त्रमुद्रकः (पुँ.)
लाइनो-मशीन ड्राइवर	–	एकाक्षरयन्त्र-चालकः (पुँ.)
लाइसेन्स	–	अनुज्ञप्तिः (स्त्री.)
लाउडस्पीकर	–	ध्वनिविस्तारक-यन्त्रम् (नपुं.)
लिटरेसी	–	साक्षरता (स्त्री.)
लीगल	–	वैधम्/वैधानिकम् (नपुं.)
लेजिस्लेटिव-असेम्बली	–	विधानसभा (स्त्री.)
लेजिस्लेटिव-कौंसिल	–	विधानपरिषद् (स्त्री.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
लेफ्टीनेंट गवर्नर	–	उपराज्यपालः (पुँ.)
लेन्स	–	काचः (पुँ.)
लेन्स-कॉन्केव	–	मध्यनिम्नकाचः (पुँ.)
लेन्स-कान्वेक्स	–	मध्योस्नतकाचः (पुँ.)
लैटर बॉक्स	–	पत्रपेटी (स्त्री.)
लैटर-बुक	–	पत्रपञ्जिका (स्त्री.)
लैण्डरेवेन्यु	–	भूराजस्वम् (नपुं.)
लोकल	–	स्थानिकः (पुँ.)
लोकल-गवर्नमेंट	–	स्थानीयशासनम् (नपुं.)
लोकल बॉडी	–	स्थानीयनिकायः (पुँ.)
लोकल बोर्ड	–	स्थानिक-परिषद् (स्त्री.)
वर्किंग-कमेटी	–	कार्यसमितिः (स्त्री.)
वॉइस-प्रेसीडेण्ट	–	उपराष्ट्रपतिः (पुँ.)
वॉइस-चान्सलर	–	उपकुलपतिः (पुँ.)
वॉरण्ट	–	अधिपत्रम् (पुँ.)
वीटो	–	प्रतिषेधाधिकारः/प्रतिरोधाधिकारः (पुँ.)
वी0 पी0	–	मूल्यप्रदेयम् (नपुं.)
बुर्का	–	अवगुण्ठनम् (नपुं.)
वेटिंगरूम	–	विश्रामालयः (पुँ.)
वैकेंसी	–	रिक्तस्थानम् (नपुं.)/रिक्तता (स्त्री.)
वैनर	–	वस्त्रफलकम् (नपुं.)
वैरिस्टर	–	वागीष्टरः/वरिष्ठवाक्कीलः (पुँ.)
वोट	–	मतम्, सम्मतम् (नपुं.)
वोटर	–	मतदाता (पुँ.)
शार्टहैण्ड	–	शीघ्रलिपिः/सङ्केतलिपिः (स्त्री.)
शिड्यूल	–	अनुसूची (स्त्री.)
शिड्यूल्ड-कास्ट	–	अनुसूचितजातिः (स्त्री.)
श्मशान	–	पितृकाननम्/श्मशानम् (नपुं.)
शेड्यूल्ड ट्राइव	–	अनुसूचितजनजातिः (स्त्री.)
सम्मन	–	आकारकः (पुँ.), आह्वानम् (नपुं.)
सब्जेक्ट कमेटी	–	विषयनिर्धारिणी सभा (स्त्री.)
सब मैरिन (पनडुब्बी)	–	जलान्तरितयानम् (नपुं.)
सप्लाई	–	समायोगः (पुँ.)
सप्लायर	–	समायोजकः (पुँ.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
सप्लीमेण्टरी	–	अनुपूरकम् (नपुं.)
सब-आर्डिनेंट	–	अधस्थः (पुँ.)
सरचार्ज	–	अधिकारः (पुँ.)
सर्वे	–	पर्यवलोकनम् (नपुं.)
सस्पेंसन	–	निलम्बनम् (नपुं.)
सस्पैंण्ड	–	निलम्बितः (पुँ.)
साइन बोर्ड	–	नामपट्टः (पुँ.)
सिंगनल	–	सङ्केतः (पुँ.)
सिगरेट	–	लघुतमालशलाका, तमाखुवर्तिका (स्त्री.)
सिगार	–	तमालशलाका, तमाखुनाली (स्त्री.)
सिटीजन	–	नागरिकः (पुँ.)
सितार	–	परिवादिनी (स्त्री.)
सिनेमा	–	चलचित्रपटगृहम्, चलचित्रपटालयः (पुँ0)
सिविलकोर्ट	–	व्यवहारन्यायालयः, व्यवहारालयः (पुँ.)
सिविलाइजेशन	–	सभ्यता (स्त्री.)
सिविलियन	–	नागरिकः, असैनिकः (पुँ.)
सिफारिश	–	संस्तुतिः, अनुशंसा (स्त्री.)
सिविलसर्जन	–	प्रधानचिकित्सकः (पुँ.)
सी0 आई0 डी0	–	गुप्तचरः, गुप्तचरविभागः (पुँ.)
सुपरवाइजर	–	पर्यवेक्षकः (पुँ.)
सुपरविजन	–	पर्यवेक्षणम् (नपुं.)
सुपरिण्टेण्डेण्ट	–	अधीक्षकः (पुँ.)
सुर्ती	–	तमालपत्रम् (नपुं.)/तमाखुः (पुँ.)
सेन्चुरी	–	शती, शताब्दी (स्त्री.)
सेन्सस	–	जनगणना (स्त्री.)
सेल्स-टैक्स	–	विक्रयकरः (पुँ.)
सेक्रेटरी	–	मन्त्री/सचिवः (पुँ.)
सेक्यूलर	–	धर्मनिरपेक्षः, ऐहिकः (पुँ.)
सेविंग्स	–	व्यावृत्तिः (स्त्री.)
सैक्शन	–	अनुज्ञप्तिः (स्त्री.)
सेशन	–	सत्रम् (नपुं.)
सोशल	–	सामाजिकः (पुँ.)
सोशलिज्म	–	साम्यवादः, समाजवादः (पुँ.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
स्कीम	–	योजना (स्त्री.)
स्टाफ	–	कर्मचारिवृन्दम् (नपुं.)
स्टाम्प	–	अङ्कपत्रम् (नपुं.)
स्टॉक	–	भण्डारः (पुँ.)/भण्डारगृहम् (नपुं.)
स्टाक-बुक	–	भण्डारपञ्जिका (स्त्री.)
स्टाकिस्ट	–	भाण्डारिकः (पुँ.)
स्टीमर	–	वाष्पनौका (स्त्री.)
स्टूल	–	उच्चपीठम् (नपुं.)
स्टेज	–	रङ्गभूमिः (स्त्री.)/रङ्गमञ्चः (पुँ.)
स्टेट	–	राज्यम्, राष्ट्रम् (नपुं.)
स्टेशन	–	वाष्पशकटस्थानम् (नपुं.)/रेलस्थानकम् (नपुं.)
स्टेशन मास्टर	–	रेलस्थानिकः (पुँ.)
स्टेशनरी	–	लेखनसामग्री (स्त्री.)
स्टैण्डर्ड	–	मानकम् (नपुं.)
स्पीकर	–	वक्ता (पुँ.)
स्टोव	–	अङ्गारगुप्तिः/ मृत्तैलचुल्ली (स्त्री.)/उद्ध्मानम् (नपुं.)
हकला	–	स्खलितस्वरः (पुँ.)/अव्यक्तवादी (पुँ.)
हंगामा	–	कोलाहलः/सम्मर्दः/विप्लवः (पुँ.)
हड़ताल	–	हट्टातालम् (नपुं.)
हड़बड़ी	–	त्वरा/शीघ्रता/सम्भ्रमः (पुँ.)
हम्मान	–	स्नानागारः (पुँ.)
हरजाना	–	क्षतिपूर्तिः/हानिपूर्तिः (स्त्री.)
हरामजादा	–	जारजातः/जारजः (पुँ.)
हवाई जहाज	–	वायुयानम् (नपुं.)
हवाला	–	उल्लेखः/निर्देशः (पुँ.)
हाइकोर्ट	–	उच्चन्यायालयः (पुँ.)
हाउस ऑफ प्यूपिल	–	लोकसभा (पुँ.)
हाजिर जबाब	–	प्रत्युत्पन्नमतिः/विदग्धः (पुँ.)
हॉस्पिटल	–	चिकित्सालयः (पुँ.), रुग्णागारम् (नपुं.)

अंग्रेजी शब्द		संस्कृत
हिन्द	–	भारतवर्षम्/भारतम् (नपुं.)
हेडक्वार्टर	–	मुख्यावासः (पुँ.)
हैण्डप्रेस	–	करमुद्रणयन्त्रम् (नपुं.)
हैण्डिक्राफ्ट	–	हस्तशिल्पम् (नपुं.)
होटल	–	उपहारगृहम् (नपुं.), पण्यभोजनालयः, पथिकाश्रयः (पुँ.)
होड	–	प्रतिस्पर्धा/विजिगीषा (स्त्री.)
होल्डर	–	लेखनी/दण्डलेखनी (स्त्री.)

❑❑

39. अव्ययशब्दसंग्रहः (अव्यय शब्दों का संग्रह)

अ

अव्ययशब्दः		हिन्दी
अकस्मात्	–	अचानक
अग्रतः	–	आगे
अग्रिमवर्षे	–	परसाल, अगले साल।
अग्रे	–	पहले, आगे
अङ्ग	–	हे (आदर सहित बुलाने के अर्थ में)
अचिरेण	–	शीघ्र, जल्दी
अचिरम्	–	शीघ्र
अचिराय	–	शीघ्र
अचिराद्	–	शीघ्र, जल्दी
अजस्त्रम्	–	निरन्तर/लगातार
अञ्जसा	–	शीघ्र, जल्दी, झटपट
अतएव	–	इसलिए
अतः	–	इसलिए
अतःपरम्	–	इसके बाद
अति	–	बहुत
अत्यन्तम्	–	बहुत
अतीव	–	बहुत ही
अत्र	–	यहाँ

अव्ययशब्दः		हिन्दी
अत्रान्तरे	–	इतने में ही
अत्रापि	–	यहाँ भी
अत्रैव	–	यहाँ ही/यहीं
अथ	–	इसके बाद/तब/फिर / मङ्गल
अथवा	–	या, अथवा
अथ किम्	–	और क्या, तो क्या, हाँ
अद्य	–	आज
अद्यतनम्	–	आज का
अद्यत्वे	–	आजकल
अद्यपर्यन्तम्	–	आजतक
अद्यप्रभृति	–	आज से लेकर
अद्यापि	–	आज भी
अद्यारभ्य	–	आज से
अद्यावधि	–	आज तक, अब तक
अधः	–	नीचे, नीचा
अर्धम्	–	आधा
अधस्तात्	–	नीचे
अधिकम्	–	अधिक, बहुत
अधिकतरम्	–	अधिकतर
अधुना	–	अब
अधुनापि	–	आज भी/अभी
अधुनैव	–	अभी
अनेन प्रकारेण	–	ऐसे
अन्तः	–	अन्दर, भीतर, बीच में
अन्ततः	–	आखिरकार, आखिर
अन्ततोगत्वा	–	आखिरकार, आखिर
अनन्तरम्	–	पीछे, बाद में
अन्तरा	–	बीच में
अन्यत्	–	दूसरा
अन्यच्च	–	और भी, और
अन्तिकम्	–	पास
अनारतम्	–	निरन्तर/लगातार
अनायासेन	–	बिना मेहनत के
अनवरतम्	–	निरन्तर/लगातार

अव्ययशब्दः		हिन्दी
अनिशम्	–	निरन्तर/लगातार
अनुमानतः	–	लगभग
अनेकम्	–	अनेक
अन्तर्बहिः	–	बाहर-भीतर
अन्यत्र	–	दूसरी जगह
अमुत्र	–	परलोक में
अन्हाय	–	शीघ्र
अन्यथा	–	नहीं तो
अन्यम्	–	अन्य / दूसरा
अन्योन्यम्	–	परस्पर
अपरत्र	–	दूसरी जगह
अपरत्र	–	दूसरी जगह
अपरम्	–	और, दूसरा
अब्दे	–	परसाल, अगले साल
अपरिश्रमेण	–	बिना मेहनत के
अपि	–	भी
अपितु	–	बल्कि, वरन्
अन्येद्युः	–	दूसरे दिन
अपरेद्युः	–	दूसरे दिन
अपेक्षया	–	अपेक्षा
अभिमुखम्	–	तरफ
अभितः	–	दोनों ओर, पास
अये	–	हे (आदर सहित बुलाने में)
अयि	–	हे (आदर सहित बुलाने में)
आरात्	–	दूर
अर्थम्	–	लिए
अरे	–	हे (अवज्ञापूर्वक बुलाने में)
अल्पम्	–	थोड़ा, कुछ, (मात्रा)
अल्पशः	–	थोड़ा-थोड़ा
अल्पाल्पम्	–	थोड़ा-थोड़ा
अलम्	–	बस/काफी, रहने दो
अविलम्बम्	–	जल्दी, शीघ्र
अवश्यम्	–	जरूर/अवश्य/निश्चय ही
अर्वाक्	–	पहले

अव्ययशब्दः		हिन्दी
असकृत्	–	बार-बार
असत्यम्	–	असत्य
अस्तु	–	इसलिए, खैर, अच्छा, ठीक है
असाम्प्रतम्	–	अनुचित
अस्मात्	–	यहाँ से
अस्मिन् वर्षे	–	इस वर्ष में
अहा	–	उल्लास या हर्षसूचक, अहो, अहा
अत्रामुत्र	–	यहाँ-वहाँ

आ

आः	–	क्रोधसूचक
आगत्य/आगम्य	–	आकर के
आगामिदिनम्	–	आने वाला कल
आत्मना	–	स्वयम्
आदि	–	बगैरह
आम्	–	हाँ (अङ्गीकारवाचक)
आश्चर्यम्	–	ओफ-हो
आहो	–	पास/समीप/दूर
आशु	–	शीघ्र/त्वरित

इ

इत्थम्	–	इसप्रकार से, ऐसे
इति	–	समाप्ति सूचक शब्द
इतस्ततः	–	इधर-उधर, जहाँ-तहाँ
इतरेद्युः	–	दूसरे दिन
इतः	–	यहाँ से
इत्थमेव	–	यों ही
इदानीम्	–	अब/इससमय
इदानीमपि	–	आज भी
इयत्	–	इतना
इव	–	तरह/सदृश, समान
इह	–	यहाँ/इस लोक में

अव्ययशब्दः		हिन्दी
इहामुत्र	–	यहाँ-वहाँ
		ई
ईषत्	–	थोड़ा, कुछ (मात्रा)
		उ
उच्चस्थानम्	–	ऊँचा
उच्चैः	–	ऊँचे/जोर से
उत्तरेद्युः	–	दूसरे दिन
उताहो	–	विकल्पार्थवाचक
उत	–	अथवा (विकल्पार्थवाचक)
उत्	–	विकल्पार्थ वाचक
उद्दिश्य	–	बाबत
उर्ध्वम्	–	ऊपर
उपरि	–	ऊपर
उपर्यधः	–	ऊपर- नीचे
उभयतः	–	दोनों ओर, दोनो तरफ
उभयेद्युः	–	दोनों दिन
ऊर्ध्वम्	–	ऊपर
		ऋ
ऋतम्	–	बिना, सत्य
ऋते	–	बिना, सिवाय
		ए
एकधा	–	एकप्रकार से
एकदा	–	एकबार, एक समय
एकैकम्	–	एक-एक करके
एकपदे	–	एक साथ, अचानक
एकत्र	–	इकट्ठा
एतर्हि	–	इसीसमय/अब
एव	–	ही
एवम्	–	इसतरह/और/तुल्य/हाँ
एवमस्तु	–	ऐसा ही हो।
एककालम्	–	एकसाथ
एतावत्	–	इतना
एकैकशः	–	एक-एक करके

अव्ययशब्दः		हिन्दी
		ऐ
ऐषमे	–	इस वर्ष
		ओ
ओम्	–	हाँ (अंगीकार वाचक)
		क
कञ्चित्	–	क्या
काममम्	–	चाहे
कतिवारम्	–	कितनी बार
किञ्च	–	और
कुतः	–	कहाँ से, क्यों
कुत्र	–	कहाँ
कुतश्चन	–	कहीं से
कुत्रापि	–	कहीं/कहीं पर/कहीं भी
कृते	–	के लिए, लिए
कृतम्	–	बस
कथम्	–	कैसे/क्यों
कथमपि	–	जैसे-तैसे, किसी प्रकार
कदा	–	कब/किस समय
कदापि	–	कभी भी, जब कभी
कदाचित्	–	कभी/शायद
कष्टम्	–	अफसोस
कुत्रचित्	–	कहीं
किञ्चित्	–	कुछ, थोड़ा
किञ्चिदपि	–	कुछ भी
किन्तु	–	लेकिन, मगर
कथञ्चित्	–	किसी तरह
कतिचित्	–	थोड़ा/कुछ (संख्या)
कतिपय	–	थोड़ा (संख्या)
कस्मात्	–	क्यों
कस्मात् स्थानात्	–	कहाँ से

अव्ययशब्दः		हिन्दी
कस्मिन् स्थाने	–	कहाँ
किम्	–	क्या/क्यों
कियत्	–	कितना
कियत् समयपर्यन्तम्	–	कब तक
किमु	–	क्या (सन्देह को प्रकट करने वाला)
किमुत	–	और कितना
किंवा	–	अथवा, या
किमपि	–	कुछ (संख्या)
किं परिमाणम्	–	कितना
किं मात्रम्	–	कितना
किं भोः	–	क्यों हो
किमिति	–	क्यों
क्रमशः	–	लगातार
किल	–	सचमुच/निश्चय
केन प्रकारेण	–	कैसे
केवलम्	–	केवल,सिर्फ
क्व	–	कहाँ
क्वचित्	–	कहीं
कर्हि	–	कब
किमर्थम्	–	क्यों
कतिशः	–	एक बार में कितना, कितनी बार
खलु	–	निश्चय ही/जरूर
गतेद्युः	–	कल (बीता हुआ)

च

च	–	और
चतुर्दिक्षु	–	चारों तरफ, दिशाओं
चतुर्धा	–	चार प्रकार से
चिरम्	–	देर तक, देर में
चिराय	–	देर तक, देर में
चिरात्	–	देर तक
चिरेण	–	देर तक, देर में
चेत्	–	यदि/अगर

अव्ययशब्दः		हिन्दी
		ज
जातु	–	कभी भी
जातुचित्	–	कभी भी
जोषम्	–	चुपचाप
जयतु जयतु	–	जय जय
झटिति	–	शीघ्र, जल्दी, झटपट
		त
ततः	–	फिर/तब/वहाँ से
ततः प्रभृति	–	तब से
तत्	–	इसलिए/सो
ततः पर्यन्तम्	–	तब तक
तत्र	–	वहाँ/वहाँ पर
तत्रापि	–	वहाँ भी
तत्रैव	–	वहीं
तथा	–	उस तरह/वैसे
तथैव	–	उसी तरह/वैसे ही
तथापि	–	फिर भी, तो भी
तथाहि	–	जैसे कि, वैसे ही
तदा	–	तब
तदानीम्	–	तभी, उस समय, तब
तदारभ्य	–	तब से
तदा-तदा	–	तब-तक
तदापि	–	तब भी
तु	–	तो, किन्तु, लेकिन, मगर
तिर्यक्	–	तिरछे
तूष्णीम्	–	चुपचाप
तावत्	–	तब तक, उतना
तर्हि	–	तब, तो
तेन प्रकारेण	–	वैसे
तावन्मात्रम्	–	उतना

अव्ययशब्दः		हिन्दी
		द
दक्षिणतः	–	दाहिना
दिने दिने	–	प्रतिदिन
दिने	–	दिन में'
दूरम्	–	दूर
दूरे	–	दूर
द्वारा	–	द्वारा, मारफत
द्वारेण	–	द्वारा, मारफत
दिवा	–	दिन में
दिवावसानम्	–	सायंकाल
दिशि-दिशि	–	चारों तरफ
दिष्ट्या	–	सौभाग्य से
द्राक्	–	शीघ्र/फौरन
द्रुतम्	–	शीघ्र, जल्दी
दैवात्	–	भाग्यवश
द्विधा	–	दो प्रकार से
द्युनिशम्	–	दिन-रात
		ध
धिक्-धिक्	–	धिक्कार है, छिः-छिः
ध्रुवम्	–	निश्चय ही/जरूर
धन्यम्-धन्यम्	–	शाबास-शाबास
		न
निकटे	–	समीप, नजदीक
न	–	नहीं, मत
न च	–	न कि
न तु	–	न कि
नमस्कारः	–	नमस्कार
नो	–	नहीं, मत
नहि	–	नहीं, मत
नमः	–	प्रणाम/नमस्कार
निकषा	–	समीप, नजदीक

अव्ययशब्दः		हिन्दी
नित्यम्	–	हमेशा/लगातार/ नित्य
निरन्तरम्	–	लगातार, निरन्तर
नीचैः	–	नीचा
नीचस्थानम्	–	नीचा
निस्सन्देहम्	–	बेशक
निमित्तम्	–	हेतु
निशामुखम्	–	सायंकाल
नितराम्	–	बिल्कुल
नोचेत्	–	नहीं तो
नाना	–	अनेक
नाम	–	नाम वाला
न्यूनाधिकम्	–	थोड़ा-बहुत
नक्तम्	–	रात को, रात में

प

परन्तु	–	लेकिन, मगर
परम्	–	परन्तु
परश्वः	–	परसों (आने वाला)
परस्परम्	–	आपस में, परस्पर
परारि	–	परसाल, अगले साल
पदे पदे	–	जगह-जगह
परह्यः	–	परसों (बीता हुआ)
परितः	–	चारों ओर
प्रत्यूषः	–	प्रातः काल
प्रतिकूलम्	–	विरुद्ध
प्रथमम्	–	पहले
पृष्ठदेशे	–	पीछे
प्राक्	–	पहले, पूर्वकाल में
प्रायशः	–	अक्सर
प्रायेण	–	अक्सर
प्रातः/प्रभातम्	–	प्रातःकाल
प्रायः	–	अक्सर
पश्चात्	–	बाद में/पीछे/फिर
परेद्युः	–	दूसरे दिन, आने वाला कल

अव्ययशब्दः		हिन्दी
पर्याप्तम्	–	काफी/यथेष्ट/ बस
प्रकामम्	–	काफी/यथेष्ट
प्रतिदिनम्	–	रोज/नित्य प्रतिदिन
प्रसह्य	–	जबरदस्ती
प्रत्युत्	–	बल्कि, वरन्
पायं-पायम्	–	पी-पीकर/पीते-पीते
पुनः	–	फिर
पुनश्च	–	फिर भी
पुनरपि	–	फिर भी
पुनः-पुनः	–	बार-बार
पुरः	–	सामने/आगे
पुरतः	–	सामने/आगे
पुरस्तात्	–	सामने/आगे
पुरा	–	पहले/प्राचीन काल में
पूर्वेद्युः	–	पहले दिन
पूः	–	घृणा या अरुचिसूचक
पूर्वदिने	–	कल (बीता हुआ)
पूर्वम्	–	पहले, पूर्वकाल में
पृथक्	–	अलग, अलावा
पृष्ठतः	–	पीछे
पार्श्वतः	–	बगल में/पास में
पार्श्वदेशे	–	बगल में
पर्याप्तम्	–	काफी

ब

बलात्	–	जबरदस्ती से
बहिः	–	बाहर
बत्	–	खेदसूचक/विस्मयसूचक
बहु	–	अधिक
बहुधा	–	अक्सर, अधिकतर
बहुकालम्	–	देर में, देर तक
बहु	–	अधिक
बहुत्र	–	बहुत जगह
बाढम्	–	अच्छा/हाँ (अंगीकार सूचक), बहुत अच्छा
बारम्बारम्	–	बार-बार
बाहुल्येन	–	अधिकता से

अव्ययशब्दः		हिन्दी

भ

भिन्नम्	–	अलग
भूयः	–	फिर/अधिक/बार-बार
भूयोऽपि	–	फिर भी
भूरि	–	बहुत
भृशम्	–	अधिक/बार-बार
भोः	–	हे (आदर सहित बुलाने में), अरे

म

मङ्गलम्	–	मङ्गल
मध्ये	–	बीच में, भीतर, मध्य में
मनाक्	–	थोड़ा, कुछ (मात्रा)
मन्दम्	–	धीरे-धीरे
मा	–	मत, नहीं
मा स्म	–	रहने दो
माऽलम्	–	रहने दो
मिथः	–	परस्पर/एकान्त में/ आपस में
मिथ्या	–	झूठ, असत्य
मुधा	–	बेकार में
मुहुर्मुहुः	–	बार-बार
मृषा	–	झूठा/बेकार/ असत्य
मौनम्	–	चुप

य

यत्र	–	जहाँ/जहाँ पर
यत्र-तत्र	–	जहाँ-तहाँ
यत्र-कुत्र	–	जहाँ-कहीं
यत्र कुत्रापि	–	जहाँ कहीं भी
यत्रापि	–	जहाँ भी
यत्रैव	–	जहाँ पर ही
यत्	–	कि/क्योंकि/जो
यतः	–	क्योंकि/जो/जहाँ से
यथार्थतः	–	सचमुच/वस्तुतः/ दर-असल
यथापूर्वम्	–	पूर्व के अनुसार/पहले की तरह

अव्ययशब्दः		हिन्दी
यथा-तथा	–	जिस प्रकार से/जैसे-तैसे करके/ जैसे-तैसे
यथाशक्ति	–	शक्ति के अनुसार
यथा	–	जैसे/जैसे कि/ ताकि/ समान
यथायथम्	–	यथायोग्य
यथायोग्यम्	–	यथायोग्य
यथास्वम्	–	यथायोग्य
यथेष्टम्	–	मनमाना
यथाकथञ्चित्	–	जैसे-तैसे
यत्किञ्चित्	–	जो कुछ
यद्यपि	–	हलाकि/यद्यपि
यदा	–	जब
यदापि	–	जब कभी
यदा कदाचित्	–	जब कभी
यदा-यदा	–	जब -जब
यदापर्यन्तम्	–	जब तक
यदि	–	अगर, यदि
यद्वा	–	अथवा
यदैव	–	जब ही
यदा-कदा	–	कभी-कभी
यावत्	–	जब तक, जीतना
यस्मात्	–	क्योंकि/जहाँ से
यस्मिन् काले	–	जब
यस्मिन् स्थाने	–	जहाँ
यस्मात् स्थानात्	–	जहाँ से
यर्हि	–	जब
युक्तम्	–	युक्त
युगपत्	–	एकसाथ
यथार्थम्	–	सत्य
येन केन प्रकारेण	–	किसी भी प्रकार
येन	–	जिससे
येन प्रकारेण	–	जैसे
रे	–	हे (अवज्ञा-निरादर से बुलाने में), अरे
रे रे	–	हे (अवज्ञा से बुलाने में)
रात्रौ	–	रात्रि में
		व
वस्तुतः	–	वास्तविक
व्यर्थम्	–	व्यर्थ

अव्ययशब्दः		हिन्दी
वृथा	–	व्यर्थ/बेकार में
वत्	–	समान
विना	–	बिना
विशेषतः	–	विशेष रूप से
विलम्बेन	–	देर से ,देर तक
विषये	–	बाबत
विपरीतम्	–	विरुद्ध
वरम्	–	श्रेष्ठ, बढ़िया, अच्छा
वै	–	निश्चय
वा	–	अथवा
वामतः	–	बाँए, बायाँ

श

शनैः	–	धीरे-धीरे
श्वः	–	कल (आने वाला)
शाश्वत्	–	निरन्तर, सदा, नित्य, लगातार
शीघ्रम्	–	जल्दी, शीघ्र
श्रावं श्रावम्	–	सुनते-सुनते, सुन-सुन कर।
शोभनम्	–	अच्छा

स

स्वैरम्	–	स्वेच्छा से।
सततम्	–	लगातार।
सपदि	–	शीघ्र, तुरन्त।
सत्यम्	–	सत्य
समक्षम्	–	सामने
समक्षे	–	सामने
समानम्	–	समान
स्पष्टम्	–	स्पष्ट
स्फुटम्	–	स्पष्ट
स्तोकम्	–	थोड़ा, कुछ (मात्रा)
सद्यः	–	शीघ्र, तुरन्त
सम्प्रति	–	इसी समय, अब
सम्प्रत्येव	–	अभी

अव्ययशब्दः		हिन्दी
साम्प्रतम्	–	इसी समय, अब, ठीक, युक्त
सामि	–	आधा
सकृत्	–	एक बार
स्थाने- स्थाने	–	जगह-जगह
स्थले-स्थले	–	जगह-जगह
स्तोकशः	–	थोड़ा-थोड़ा
सदा	–	हमेशा
संवत्सरे	–	अगले साल
सर्वदा	–	हमेशा
सदैव	–	हमेशा
सायम्	–	शाम, सायंकाल
सर्वत्र	–	जब जगह
सर्वथा	–	सब तरह से, बिल्कुल
सविधे	–	समीप, नजदीक
समा	–	नित्य
सनत्	–	नित्य
समीपम्	–	पास, नजदीक
समीपे	–	पास
सम्बन्धे	–	बाबत
सम्भवतः	–	लगभग
सम्यक्	–	भली प्रकार से
सहसा	–	एक दम, अचानक
सह	–	साथ
साकम्	–	साथ
समम्	–	साथ
सार्धम्	–	साथ
सुष्ठु	–	ठीक, अच्छी तरह, अच्छा
साधु	–	ठीक, खूब, अच्छा
साधु-साधु	–	शाबाश (प्रशंसा सूचक), वाह-वाह
स्यात्	–	शायद
स्वस्ति	–	आशीर्वाद, कल्याण, कल्याण हो, मङ्गल
साक्षात्	–	प्रत्यक्ष, तुल्य।
समन्तात्	–	आसपास, चारों तरफ।
सपद्येव	–	तुरन्त, एकदम।

अव्ययशब्दः		हिन्दी
स्वयम्	–	अपने आप, खुद, स्वयं
स्वयमेव	–	अपने आप, आप ही आप
स्वतः	–	अपने आप।
सहितम्	–	साथ।
समकालम्	–	एक साथ
समन्ततः	–	चारो तरफ
समम्	–	साथ, बराबर-बराबर।
समया	–	निकट, समीप, नजदीक
समीचीनम्	–	ठीक, अच्छा
सम्मुखम्	–	सामने, तरफ
सर्वतः	–	चारों ओर/सभी ओर
स्मारं-स्मारम्	–	याद कर-करके, याद करते-करते।
सत्वरम्	–	शीघ्रता से, जल्दी-जल्दी, झटपट।
सुतराम्	–	बिलकुल

ह

हठात्	–	जबरदस्ती
हि	–	इसलिए, निश्चय वाचक।
ह्यः	–	कल (बीता हुआ)।
ही	–	विस्मय वाचक।
हन्त	–	विषादसूचक, हर्ष सूचक, हा।
हा	–	शोक या पीड़ासूचक।
हा हा	–	शोक या परितापसूचक।
हम्	–	क्रोध सूचक।
हुम्	–	क्रोध सूचक।
हे	–	हे, अरे
हेतौ	–	हेतु
हेतुः	–	हेतु
है	–	हे अरे

❑❑

40. व्यावहारिक–धातुसंग्रहः

दैनन्दिन व्यवहारोपयोगी धातुओं का संग्रह

(हिन्दी से संस्कृत अकारादि क्रम से)

अ

हिन्दी		संस्कृतम्
अभ्यास करना	–	अभि + अस् = **अभ्यसति**
अनुकरण करना	–	अनु + कृ = **अनुकरोति**
अनुगमन करना	–	अनु + गम् = **अनुगच्छति**
अनुगमन करना	–	अनु + चर् = **अनुचरति**
अनुगमन करना	–	अनु + वृत् = **अनुवर्तते**
अनुगमन करना	–	अनु + सृ = **अनुसरति**
अनुग्रह करना	–	अनु + गृह् = **अनुगृह्णाति**
अनुमोदन करना	–	सम् + मन् = **सम्मन्यते**
अस्वीकार करना	–	अप + ज्ञा = **अपजानीते**
अवज्ञा करना	–	अव + ज्ञा = **अवजानीते**
अनुनय करना	–	अनु + नी = **अनुनयति**
अनुभव करना	–	अनु + भू = **अनुभवति**
अनादर करना	–	अव + मन् = **अवमन्यते**
अच्छा लगना	–	रुच् = **रोचते**
अच्छा दिखना	–	शुभ् = **शोभते**
अच्छा दिखना	–	वि + लस् = **विलसति**
अभिनन्दन करना	–	अभि+ नन्द् = **अभिनन्दति**
अभिलाषा करना	–	अभि + लस् = **अभिलषति**
अभिलाषा करना	–	काङ्क्ष = **काङ्क्षते**
अदृश्य होना	–	अन्तर् + धा = **अन्तर्दधाति**
अनुमोदन करना	–	मण्ड् = **मण्डयति**

आ

आलिंगन करना	–	श्लिष् = **श्लिष्यति**
आलिंगन करना	–	आ + श्लिष् = **आश्लिष्यति**
आशा करना	–	आ + शंस् = **आशंसते**
आना	–	आ + गम् = **आगच्छति**

हिन्दी		संस्कृतम्
आना	–	सम् + आ = **समागच्छति**
आना	–	आ + या = **आयाति**
आज्ञा देना (अनुमोदन करना)	–	अनु + मन् = **अनुमन्यते**
आज्ञा देना	–	आ + दिश् = **आदिशति**
आक्रमण करना	–	अभि + द्रु = **अभिद्रोग्धि**
आराधना करना	–	आ + राध् = **आराधयति**
आनन्दित करना	–	आ + नन्द् = **आनन्दयति**
आशीर्वाद करना	–	आ + शिष् = **आशिषति**
आदर करना	–	आ + दृ = **आद्रियते**
आ गिरना	–	आ + पत् = **आपतति**
आराम करना	–	वि + श्रम् = **विश्राम्यति**
आराम देना	–	वि + श्रम् + णिच् = **विश्रामयति**
आदर सत्कार करना	–	सम् + मन् = **सम्मानयति**
आदर-सत्कार करना	–	सत् + कृ = **सत्करोति**
आरम्भ करना	–	आ + रम् = **आरभते**
आरम्भ करना	–	उप + क्रम् = **उपक्रमते**
आश्रय लेना	–	आ + श्रि = **आश्रयति/आश्रयते**
आश्रय लेना	–	श्रि = **श्रयति/श्रयते**
आलस करना	–	प्र + मद् = **प्रमाद्यति**

इ

इकट्ठा करना	–	सम् + चि = **संचिनोति**
इच्छा करना	–	कम् = **कामयते**
इच्छा करना	–	इष् = **इच्छति**
इच्छा करना	–	स्पृह् = **स्पृहयति**
इच्छा करना	–	अभि + लस् = **अभिलषति**
इच्छा करना	–	काङ्क्ष = **काङ्क्षते**
ईर्ष्या करना	–	ईर्ष्य = **ईर्ष्यति**
ईर्ष्या करना	–	स्पर्ध् = **स्पर्धते**

उ

उड़ना	–	उत् + डी = **उड्डीयते/उड्डाययति**
उड़ना	–	उत् + पत् = **उत्पतति**
उड़ना	–	डीङ् = **डयते**
उतारना	–	अव + तृ = **अवतारयति**

हिन्दी		संस्कृतम्
उतराना (तैरना)	–	प्लु = **प्लवते**
उतराना	–	अव + तॄ = **अवतरति**
उतरना	–	अव + रुह् = **अवरोहति**
उगना	–	रुह् = **रोहति**
उगना	–	प्र + रुह् = **प्ररोहति**
उगाना	–	रुह् + णिच् = **रोहयति**
उठना	–	उत् + स्था = **उत्तिष्ठति**
उठाना	–	उत् + नम् = **उन्नमयति/उन्नयति**
उठाना	–	उत् + तुल = **उत्तोलयति**
उठाना	–	उद् = धृ = **उद्धारयति**
उठाना	–	उद् + स्था = **उत्थापयति**
उपासना करना	–	उप + आस् = **उपासते**
उदय होना	–	उद् = **उदेति**
उपेक्षा करना (प्रतिकार करना)	–	उप + ईक्ष् = **उपेक्षते**
उपचार करना	–	प्रति + कृ = **प्रतिकरोति**
उदाहरण देना	–	उत् + हृ = **उद्धरति**
उखाड़ना	–	उत् + खन् = **उत्खनति/उन्मूलयति**
उद्धार करना	–	उत् + हृ = **उद्धारयति**
उलाहना देना	–	उप + आ + लभ = **उपालभते**
उपजना	–	उत् + पद = **उत्पद्यते**
उत्पन्न होना	–	उद् + भू = **उद्भवति**
उत्पन्न होना	–	प्र + भू = **प्रभवति**
उपस्थित होना	–	उप + स्था = **उपतिष्ठति**
उपहास करना	–	उप + हस् = **उपहसति**
उपहास करना	–	वि + हस् = **विहसति**
उगलना	–	उद् + गॄ = **उद्गिरति**
उल्टी करना	–	उद् + वम् = **उद्वमति**
उछलना	–	उत् + छल् = **उच्छलति**
उलटना	–	नि + अञ्च् = **न्यञ्चति**
उफलाना	–	उद् + गम् = **उद्गच्छति**

क

काटना	–	छिद् = **छिनत्ति/खण्डयति**
काटना	–	दंश् = **दशति/कर्तयति**
कोशिश करना	–	यत् = **यतते**
कष्ट पाना	–	व्यथ् = **व्यथते**

हिन्दी		संस्कृतम्
कष्ट पाना	–	क्लिश् = **क्लिश्यति**
कष्ट देना	–	तुद् = **तुदति**
कष्ट देना	–	दु = **दूयते**
कष्ट देना	–	पीड् = **पीडयति/पीडयते**
काँपना	–	कम्प् = **कम्पते**
काँपना	–	वेप् = **वेपते**
करना	–	वि + धा = **विदधाति**
करना	–	कृ = **करोति, कुरुते**
करवाना	–	कृ + णिच् = **कारयति**
करवट लेना	–	सम् + विश् - **संविशते**
कहना	–	ब्रू = **ब्रवीति**
कहना	–	दिश् = **दिशति**
कहना	–	वद् = **वदति**
कहना	–	वच् = **वक्ति**
कहना	–	विद् = **वेदयते**
कहना	–	कथ् = **कथयति, कथयते**
कहना	–	वि + आ + हृ = **व्याहरति**
क्रोध करना	–	क्रुध् = **क्रुध्यति**
क्रोध करना	–	कुप् = **कुप्यति**
कूदना	–	कूर्द् = **कूर्दते**
कूटना	–	कूट् = **कुट्टति**
कुऐ से पानी भरना	–	उत् + धृ = **उद्धरति**
कूदना	–	उत् + प्लु = **उत्प्लवते**
कहलाना (बतलाना)	–	ख्या = **ख्यापयति**
कँपाना	–	धू = **धूनोति**
काटना	–	कृन्त् = **कृन्तति**
कमाना	–	अर्ज् = **अर्जयति**
कै करना	–	वम् = **वमति**
क्षमा करना	–	क्षम् = **क्षमते**
क्षुब्ध होना	–	क्षुभ् = **क्षोभते**
क्षीण होना	–	क्षि = **क्षीयते**
क्षीण होना	–	अव + सद् = **अवसीदति**

हिन्दी		संस्कृतम्

ख

खोदना	–	खन् = **खनति**
खौलाना	–	क्वथ् = **क्वथति**
खोजना	–	वि + चि = **विचिनोति**
खोजना	–	गवेष् = **गवेषयति**
खाना	–	अद् = **अत्ति**
खाना	–	भुज् = **भुङ्क्ते**
खिलाना	–	भुज् + णिच् = **भोजयति**
खाना	–	खाद् = **खादति**
खिलाना	–	खाद् + णिच् = **खादयति**
खाना	–	भक्ष् = **भक्षयति, भक्षयते**
खाना	–	अश् = **अश्नाति**
खाना, पकड़ना	–	ग्रस् = **ग्रसते**
खेलना	–	दिव् = **दीव्यति**
खरीदना	–	क्री = **क्रीणाति/क्रीणीते**
खेलना	–	क्रीड् = **क्रीडति**
खेलना	–	खेल् = **खेलति**
खण्डन करना	–	खण्ड् = **खण्डयति**
खिसकना	–	अव + सृ = **अवसर्पति**
खिलाना / फूटना	–	स्फुट= **स्फुटति**
खिलना	–	फुल्ल = **फुल्लति**
खिलना	–	वि + कस् = **विकसति**
खिन्न होना	–	क्लिश् = **क्लिश्यते**
खींचना	–	कृष् = **कर्षति**
खींचना	–	आ + कृष् = **आकर्षति**
खुश होना	–	रञ्ज् = **रज्यति, रज्यते**
खुश होना	–	मुद् = **मोदते**
खुश होना	–	मद् = **माद्यते**
खेत जोतना	–	कर्ष = **कर्षति**
खोलना	–	उद् + घट् = **उद्घाटयति**
खाँसना	–	कस् = **कासते**
खुजलाना	–	कण्ड् = **कण्डूयति**

हिन्दी		संस्कृतम्

ग

गिनना	–	गण् = **गणयति**
गिनना	–	कलय् = **कलयति**
गले मिलना	–	आ + लिङ्ग = **आलिङ्गति**
गोता लगाना	–	गाह् = **गाहते**
गूँथना	–	ग्रन्थ = **ग्रथ्नाति**
गूँथना	–	गुम्फ् = **गुम्फते**
ग्रहण करना	–	गृह् = **गृह्णाति / गृह्णीते**
गाना	–	गै = **गायति**
गवाना	–	गै + णिच् = **गाययति**
गायब होना	–	ली = **लीयते**
गायब होना	–	प्र + ली = **प्रलीयते**
गायब होना	–	वि + ली = **विलीयते**
गाली देना	–	कुत्सय् = **कुत्सयति**
गिरना	–	पत् = **पतति**
गिराना	–	पत् + णिच् = **पातयति**
गरजना	–	गर्ज = **गर्जति**
गरजाना	–	गर्ज + णिच् = **गर्जयति**
गाली देना	–	अप + भाष् = **अपभाषते**
गिरना	–	भ्रंश् = **भ्रंशते**
गिरना, सरकना	–	स्रंस् = **स्रंसते**
गुणा करना	–	**गुणयति**

घ

घमण्ड करना	–	गर्व = **गर्वति**
घेरना	–	वेस्ट् = **वेष्टते**
घेरना	–	रुध् = **रुणद्धि**
घूमना	–	सम् + चर् = **सञ्चरति**
घूमना	–	भ्रम् = **भ्राम्यति/भ्रमति**
घूमना	–	परि + क्रम् = **परिक्राम्यति**
घूमना	–	अट् = **अटति**
घायल करना (कष्ट देना)	–	तुद् = **तुदति**
घबड़ाना	–	सम् + भ्रम् = **सम्भ्राम्यति**

हिन्दी		संस्कृतम्
घटाना	–	वि + अव + कल् = **व्यवकलयति**
घुसाना	–	प्र + विश् + णिच् = **प्रवेशयति**
घुसना	–	गाह् = **गाहते**
घुसना	–	विश् = **विशति**
घुसना	–	प्र + विश् = **प्रविशति**
घुमाना	–	परि + वृत् = **परिवर्तते/भ्रामयति**
घोषित करना	–	घुष् = **घोषयति**
घोषित करना	–	उद् + घुष् = **उद्घोषयति**
घिसना	–	घर्ष् = **घर्षति**

च

चमकना	–	स्फुर् = **स्फुरति**
चमकना	–	दीप् = **दीप्यते**
चमकना	–	दिव् = **दीव्यति**
चमकना	–	द्युत् = **द्योतते**
चमकना	–	भा = **भाति**
चमकना	–	भास् = **भासते**
चमकना	–	भ्राज् = **भ्राजते**
चमकना	–	राज् = **राजति/राजते**
चाँटना (चूसना)	–	लिह् = **लेढि**
चाहना	–	कम् = **कामयते**
चाहना	–	अभि + लष् = **अभिलषति/अभिलषते**
चाहना	–	काङ्क्ष = **काङ्क्षति**
चाहना	–	लष् = **लषति**
चाहना	–	स्पृह् = **स्पृहयति**
चाहना	–	इष् = **इच्छति**
चाहना	–	ईह् = **ईहते**
चाहना	–	वाञ्छ = **वाञ्छति**
चहवाना	–	इष् + णिच् = **एषयति**
चहचहाना	–	कूज् = **कूजति**
चबाना	–	चर्व् = **चर्वति**
चबवाना	–	चर्व् + णिच् = **चर्वयति**
चेष्टा करना	–	चेष्ट् = **चेष्टते**
चिकित्सा करना	–	प्रति + कृ = **प्रतिकरोति**

हिन्दी		संस्कृतम्
चढ़ना	–	अधि + रुह् = **अधिरोहति**
चढ़ना	–	आ + रुह् = **आरोहति**
चक्कर लगाना	–	परि + वृत् = **परिवर्तते**
चरखा चलाना	–	सूत्र + कृ = **सूत्रीकरोति**
चुटकी काटना	–	चुट् = **चुटति**
चक्कर लगाना	–	आ + वृत् = **आवर्तते**
चुभना	–	तुद् = **तुदति**
चुराना	–	हृ = **हरति/हरते**
चुराना	–	चुर् = **चोरयति/चोरयते**
चुराना	–	अप + हृ = **अपहरति**
चुराना	–	मुष् = **मुष्णाति**
चूमना	–	चुम्ब = **चुम्बति**
चिन्तन करना	–	चिन्त् = **चिन्तयति**
चिह्नित करना	–	लाञ्छ= **लाञ्छति**
चखना	–	स्वद् = **स्वदते**
चिल्लाना	–	आ + क्रुश = **आक्रोशति**
चरना	–	चर् = **चरति**
चलना	–	चल् = **चलति**
चलना	–	प्र + चल् = **प्रचलति**
चलना	–	चर् = **चरति**
चलाना	–	चल् + णिच् = **चालयति**
चलना	–	या = **याति**
चलना	–	क्रम् = **क्राम्यति/क्रामति**
चलना	–	परि + क्रम् = **परिक्रामति**
चलना	–	सृ = **सरति**
चलवाना	–	गम् + णिच् = **गमयति**
चलवाना	–	या + णिच् = **यापयति**
चालू होना	–	प्र + वृत् = **प्रवर्तते**
चुनना	–	चि = **चिनेति**
चुनना	–	वृ = **वृणोति, वृणुते**
चूसना	–	चूष् = **चूषति**
चुसवाना	–	चूष् + णिच् = **चूषयति**
चूर्णकरना (पीसना)	–	चूर्ण = **चूर्णयति**

हिन्दी		संस्कृतम्
		छ
छिपाना	–	गुह् = **गूहति**
छिपाना	–	आ + छद् = **आच्छादयति**
छिपाना	–	अप + लप् = **अपलपति**
छींकना	–	क्षु = **क्षवति/क्षौति**
छिड़कना	–	सिच् = **सिञ्चति/सिञ्चते**
छूना	–	स्पृश् = **स्पृशति**
छुवाना	–	स्पृश् = **स्पर्शयति**
छोड़ना	–	मुच् = **मुञ्चति**
छोड़ना	–	त्यज् = **त्यजति**
छोड़ना	–	हा = **जहाति**
छोड़ना	–	वि + सृ = **विसृजति**
छेंक लेना	–	रुध् = **रुणद्धि**
छीनना	–	अप + हृ = **अपहरति**
छीनना	–	आ + छिद् = **आच्छिनत्ति**
छिपना	–	नि + मज्ज = **निमज्जति**
छीलना	–	निस् + कुष् = **निष्कोषयति**
		ज
जन्म देना	–	सू = **सूयते**
जलना	–	दह् = **दहति**
जलाना	–	प्र + दीप् = **प्रदीपयति**
जलना	–	ज्वल् = **ज्वलति**
जीर्ण होना	–	जृ = **जीर्यति**
जल्दी करना	–	त्वर् = **त्वरते**
जानना	–	विद् = **वेत्ति**
जानना	–	ज्ञा = **जानाति/जानीते**
जानना	–	अव + गम् = **अवगच्छति**
जानना	–	बुध् = **बुध्यते**
जनवाना (जानकारी करना)	–	ज्ञा + णिच् = **ज्ञापयति**
जनवाना	–	बुध् + णिच् = **बोधयति**
जुड़ना	–	युज् = **युनक्ति, युङ्क्ते**

हिन्दी		संस्कृतम्
जोड़ना	–	युज् = **योजयति**
जोड़ना	–	सम् + कल् = **सङ्कलयति**
जोड़ना	–	सम् + घट् = **संघटते**
जुआ खेलना	–	दिव् = **दीव्यति**
जिन्दा रहना	–	जीव् = **जीवति**
जिन्दा करना	–	जीव् + णिच् = **जीवयति**
जाना	–	पद् = **पद्यते**
जाना	–	अय् = **अयते**
जाना	–	या = **याति**
जाना	–	व्रज् = **व्रजति**
जाना	–	इ = **एति**
जाना	–	गम् = **गच्छति**
जोतना	–	कृष् = **कर्षति**
जागना	–	जागृ = **जागर्ति**
जागना	–	बुध् = **बुध्यते**
जोतना	–	वि + लिख् = **विलिखति**
जपना	–	जप् = **जपति**
जीतना	–	जि = **जयति**
जितवाना	–	जि + णिच् = **जाययति**
जाँच करना	–	अव + ईक्ष् = **अवेक्षते**
जँभाई लेना	–	जृम्भ् = **जृम्भते**

झ/ट

झाड़ू लगाना	–	सम् + मृज् = **सम्मार्जयति**
झुकना	–	नम् = **नमति**
टहलना	–	परि + क्रम् = **परिक्रामति/परिक्राम्यति**
टहलना	–	अट् = **अटति**
टूटना	–	त्रुट् = **त्रुट्यति**
टेक लेना	–	आ + लम्ब् = **आलम्बते**

ठ

ठगना	–	वञ्च् = **वञ्चयते, वञ्चयति**
ठगना	–	प्र + तृ = **प्रतारयति**

हिन्दी		संस्कृतम्
ठहरना	–	स्था = **तिष्ठति**
ठहराना (रखना)	–	स्था + णिच् = **स्थापयति**
ठेलना	–	प्र + नुद् = **प्रणुदति**

ड

डसना	–	दश् = **दशति**
डरना	–	भी = **बिभेति**
डरना	–	त्रस् = **त्रस्यति**
डरवाना	–	भी + णिच् = **भाययति, भीषयते**
डाँटना	–	तर्ज् = **तर्जयति/तर्जयते**
डूबना	–	नि + मज्ज् = **निमज्जति**
डुबाना	–	प्लु + णिच् = **प्लावयति**

ढ

ढकना	–	अपि + धा = **पिदधाति**
ढाँकना	–	आ + छद् = **आच्छादयति/आच्छादयते**
ढोना	–	वह् = **वहति**
ढूँढना	–	अनु + इष् = **अन्वेषयति**
ढूँढना	–	मृग् = **मृगयते**
ढूँढना	–	मार्ग् = **मार्गयते, मार्गयति**

त

तोड़ना	–	भज् = **भनक्ति**
तोड़ना	–	भिद् = **भिद्यते, भिनत्ति**
तोड़ना	–	त्रुट् = **त्रोटयति**
तकलीफ पाना	–	व्यथ् = **व्यथते**
तकलीफ पाना	–	दु = **दुनोति**
तकलीफ देना	–	क्लिश् + णिच् = **क्लेशयति**
तैरना	–	प्लु = **प्लवते**
तैरना	–	तॄ = **तरति**
तसल्ली देना	–	सान्त्व् = **सान्त्वयति**
तौलना	–	तुल् = **तोलयति**
तलाश करना	–	वि + चि = **विचिनोति**

हिन्दी		संस्कृतम्
तिरस्कार करना	–	परा + भू = **पराभवति**
तिरस्कार करना	–	परि + भू = **परिभवति**
तिरस्कार करना	–	अव + मन् = **अवमन्यते**
तपना	–	तप् = **तपति**
तपस्या करना	–	तप् = **तपति**
त्यागना	–	वि + सृज् = **विसृजति**
त्यागना	–	हा = **जहाति**
तुष्ट होना	–	तुष् = **तुष्यति**
तुष्ट करना	–	तुष् + णिच् = **तोषयति**
तृप्त होना	–	तृप् = **तृप्यते**
तृप्त करना	–	तृप् + णिच् = **तर्पयति/तर्पयते**

थ

थकना	–	अव + सद् = **अवसीदति**
थकना	–	क्लम् = **क्लाम्यति**
थूकना	–	नि + ष्ठिव् = **निष्ठीवति**
थूकना	–	ष्ठीव् = **ष्ठीवति**

द

दवा करना	–	चि + कित् = **चिकित्सति**
दुहना	–	दुह् = **दोग्धि**
दण्ड देना	–	शास् = **शास्ति**
दण्ड देना	–	दण्ड् = **दण्डयति/दण्डयते**
दूर करना	–	अप + नी = **अपनयति**
दूर करना	–	अप+ आ +कृ = **अपाकरोति**
देखना	–	दृश् = **पश्यति**
देखना	–	ईक्ष् = **ईक्षते**
देखना	–	लोक् = **लोकयति**
देखना	–	लोच् = **लोचयति**
देखना	–	अव + लोक् = **अवलोकयति**
दिखलाना	–	दृश् + णिच् = **दर्शयति**
दुःखी होना	–	सद् = **सीदति**
दुःखी होना	–	अव + सद् = **अवसीदति**

हिन्दी		संस्कृतम्
दुःखी होना	–	व्यथ् = **व्यथते**
दुःख देना	–	क्लिश् = **क्लिश्नाति**
दुःख देना	–	तुद् = **तुदति**
दुःख देना	–	दुःख = **दुःखयति, दुःखयते**
दुःख देना	–	पीड् = **पीडयति, पीडयते**
दुलार करना	–	लालय् = **लालयति**
देखभाल करना	–	अव + ईक्ष् = **अवेक्षते**
देना	–	यच्छ् = **यच्छति**
देना	–	प्र + यच्छ् = **प्रयच्छति**
देना	–	अर्प् = **अर्पयति**
देना	–	दिश् = **दिशति/दिशते**
देना	–	दा = **ददाति, दत्ते**
दिलवाना	–	दा + णिच् = **दापयति**
दौड़ना	–	धाव् = **धावति**
द्रोह करना	–	द्रुह् = **द्रुह्यति**
दबाना	–	दम् = **दाम्यति**
दीक्षा देना	–	दीक्ष् = **दीक्षते**
दबाना	–	प्र + नुद् = **प्रणुदति**

ध

ध्यान करना	–	ध्यै = **ध्यायति**
ध्यान देना	–	अव + धा = **अवदधाति**
ध्यान देना	–	अव + ईक्ष् = **अवेक्षते**
धोना	–	क्षल् = **क्षालयति/क्षालयते**
धोना	–	प्र + क्षल् = **प्रक्षालयति**
धारण करना	–	धा = **दधाति/धत्ते**
धारण करना	–	धृ = **धरति**
धारण करना	–	परि + धा = **परिदधाति**
धारण करना	–	भृ = **विभर्त्ति, विभृते**
धीरज धरना	–	सम् + आ + श्वस् = **समाश्वसिति**
धीरज बँधाना	–	सान्त्व् = **सान्त्वयति**
धोखा देना	–	अति + सम् + धा = **अतिसंधीयते**
धोखा देना	–	वञ्च् = **वञ्चयति**

हिन्दी		संस्कृतम्

न

नष्ट होना / नष्ट करना	–	नश् = **नश्यति**
नष्ट होना	–	वि + नश् = **विनश्यति**
नष्ट होना	–	ध्वंस् = **ध्वंसते**
निगलना	–	गृ = **गिरति**
निगलना	–	नि + गिल् = **निगिलति**
निरीक्षण करना (देखना)	–	अव + ईक्ष् = **अवेक्षते**
निरीक्षण करना	–	निर् + ईक्ष् = **निरीक्षते**
नकल करना	–	अनु + कृ = **अनुकरोति**
नकल करना	–	वि + डम्ब् = **विडम्बयति**
निकालना	–	निस् +कास् = **निष्कासयति**
निकलना	–	निस् + सृ = **निस्सरति**
निकलना	–	प्र + भू = **प्रभवति**
निकलवाना	–	निस् + सृ + णिच् = **निस्सारयति**
निशाना साधना	–	सम् + धा = **सन्दधाति**
निर्णय करना	–	निर् + नी = **निर्णयति**
नीचा दिखाना	–	परा + भू = **पराभवति**
नीचा दिखाना	–	परि + भू = **परिभवति**
निमंत्रण देना	–	नि + मन्त्र् = **निमन्त्रयति**
निन्दा करना	–	परि + वद् = **परिवदते**
निश्चय करना	–	निः + चि = **निश्चिनोति**
निन्दा करना	–	निन्द् = **निन्दति**
निन्दा करना	–	गुप् = **जुगुप्सते**
निन्दा करना	–	गर्ह् = **गर्हयति**
नमस्कार करना	–	नम् = **नमति**
नमस्कार करना	–	प्र + नम् = **प्रणमति**
नमस्कार करना	–	नमः + कृ = **नमस्करोति**
नहाना	–	स्ना = **स्नाति**
नापना	–	मा = **माति**
नापना	–	माप् = **मापयति**
नाम लेना (कीर्तन करना)	–	कृत् = **कीर्तयति**
निचोड़ना	–	सु + **सुनोति/सुनुते**
निवारण करना	–	नि + वृत् = **निवर्तयति**

हिन्दी		संस्कृतम्
निवारण करना	–	नि + वृ + णिच् = **निवारयति**
नौकरी करना	–	अनु + चर् = **अनुचरति**
निवेदन करना	–	प्र + अर्थ् = **प्रार्थ्यते**
निवेदन करना	–	नि + विद् = **निवेदयति**
निचोड़ना	–	निस् +पीड् = **निष्पीडयति**

प

पाना	–	विन्द् = **विन्दति, विन्दते**
पैदा होना	–	उद् + भू = **उद्भवति**
पैदा होना	–	जन् = **जायते**
पैदा होना	–	सम् + भू = **सम्भवति**
पैदा होना	–	प्र + भू = **प्रभवति**
पैदा होना	–	उत् + पद् = **उत्पद्यते**
पैदा करना	–	उत् + पद् + णिच् = **उत्पादयति**
पैदा करना	–	आ + धा = **आधत्ते**
पैदा करना	–	सू = **सूते**
पैदा करना (कमाना)	–	अर्ज् + णिच् = **अर्जयति**
परोसना	–	परि + विश् + णिच् = **परिवेशयति**
परिश्रम करना	–	परि + श्रम् = **परिश्राम्यति**
पीना	–	पा = **पिबति**
पछोरना	–	निस् + पव् = **निष्पवते**
पार करना	–	क्रमु = **क्रामति**
पानी रिसना	–	सु = **स्रवति**
पालना	–	पृ = **पारयति**
पिलाना	–	पा + णिच् = **पाययति**
प्यार करना	–	लालय् = **लालयति**
प्रेम करना	–	कम् = **कामयते**
पसन्द करना	–	वृ = **वृणोति**
पसन्द करना	–	रुच् = **रोचते**
प्रसन्न होना	–	नन्द = **नन्दति**
पकड़ना	–	गृह् = **गृह्णाति**
प्रसन्न होना	–	रज्ज् = **रज्यति/रज्यते**
प्रसन्न होना	–	ह्लाद् = **ह्लादते**
प्रसन्न होना	–	हृष् = **हृष्यति**

हिन्दी		संस्कृतम्
प्रसन्न होना	–	प्री = **प्रीयते**
प्रसन्न होना	–	मुद् = **मोदते**
प्रसन्न होना	–	प्र + सद् = **प्रसीदति**
प्रसन्न करना	–	प्र + सद् + णिच् = **प्रसादयति**
प्रसन्न करना	–	वि + नुद् = **विनोदयति**
प्रसन्न करवाना	–	प्री = णिच् = **प्रीणयति**
पाना	–	लभ् = **लभते**
प्राप्त करना	–	अधि + गम् = **अधिगच्छति**
पाना	–	आप् = **आप्नोति**
पाना	–	प्र + आप् = **प्राप्नोति**
प्राप्त करना (सम्पन्न करना)	–	साध् = **साधयति**
प्राप्त करना	–	प्र + आप् + णिच् = **प्राप्यते**
पूछना	–	प्रच्छ् = **पृच्छति**
पुछवाना	–	प्रच्छ् + णिच् = **पृच्छयति**
पहुँचना	–	उप + गम् = **उपगच्छति**
पहुँचना	–	आ + सद् = **आसीदति**
पास जाना	–	उप + गम् = **उपगच्छति**
पास जाना	–	उप + सृ = **उपसरति**
प्रारम्भ होना	–	आ + रभ् = **आरभ्यते**
प्रारम्भ होना	–	प्र + वृत् = **प्रवर्तते**
प्रवेश करना	–	प्र + विश् = **प्रविशति**
प्रवेश करना	–	अव + गाह् = **अवगाहते**
प्रवेश करवाना	–	प्र + विश् + णिच् = **प्रवेशयति**
पूजा करना	–	पूज् = **पूजयति**
पूजा करना	–	अर्च् = **अर्चति**
पढ़ना	–	अधि + इङ्-इ = **अधीते**
पढ़ना	–	पठ् = **पठति**
पढ़ाना	–	पठ् + णिच् = **पाठयति**
पढ़ाना	–	अध्यापय् = **अध्यापयति**
प्रकट करना	–	प्र + काश् = **प्रकाशयति**
प्रकाशित करना	–	प्र + काश् = **प्रकाशयति**
प्रदान करना	–	वि + तॄ = **वितरति**
प्रदान करना	–	उप + हृ = **उपहरति**

हिन्दी		संस्कृतम्
पीछे-पीछे चलना	–	अनु + सृ = **अनुसरति**
परामर्श करना	–	परा + मृश् = **परामृशति**
परामर्श करना	–	सम् + मन्त्र् = **संमन्त्रयते**
पकाना	–	पच् = **पचति/पचते**
पकवाना	–	पच् + णिच् = **पाचयति**
पकड़ना	–	स्फुर् = **पकड़ना, स्फुरति**
पहचानना	–	अभि + ज्ञा = **अभिजानाति/अभिजानीते**
पहचानना	–	परि + चि = **परिचिनोति**
प्रार्थना करना	–	प्र + अर्थ् = **प्रार्थ्यते**
प्रार्थना करना	–	वि + ज्ञा = **विज्ञापयति**
पीड़ा देना	–	परि + पीड् = **परिपीडयति**
पीड़ा देना	–	बाध् = **बाधते**
पीड़ा देना	–	प्र + बाध् = **प्रबाधते**
पीड़ा देना	–	पीड् = **पीडयति**
पीटना	–	ताड् = **ताडयति**
पुकारना	–	आ + ह्वे = **आह्वयति**
पीछे-पीछे दौड़ना	–	अनु + धाव् = **अनुधावति**
प्रेरित करना	–	नुद् = **नुदति/नुदते**
प्रेरित करना	–	प्र + ईर् = **प्रेरयति**
पवित्र करना	–	पूञ् = **पुनाति**
पवित्र करवाना	–	पू + णिच् = **पावयति**
पालन करना	–	पाल् = **पालयति**
पालन करना	–	भुज् = **भुनक्ति**
पालन करना	–	भृ = **भरति/भरते**
प्रणाम करना	–	प्र + नम् = **प्रणमति**
प्रणाम करना	–	नम् = **नमति**
प्रणाम करना	–	वन्द् = **वन्दते**
पूरा करना	–	सम् + पद् = **सम्पादयति**
पूरा करना	–	पूरय् = **पूरयति**
प्रशंसा करना	–	प्र + शंस = **प्रशंसति**
पार करना	–	तृ = **तरति**
पंखा हाँकना	–	वीज् = **वीजयति**
पीसना	–	पिष् = **पिनष्टि**
पिघलना	–	द्र = **द्रवति**
पिघलाना	–	द्र + णिच् = **द्रावयति**

हिन्दी		संस्कृतम्
पुष्ट करना	–	पुष् = **पुष्यति**
पहनना	–	बस् = **बस्ते**
पहनाना	–	धृ = **धारयति/धारयते**
पहनना	–	परि + धा = **परिदधाति**
परीक्षा करना	–	परि + ईक्ष = **परीक्षते**
प्रतीक्षा करना	–	प्रति + ईक्ष् = **प्रतीक्षते**
प्रहार करना	–	प्र + हृ = **प्रहरति**
परेशान करना	–	दु = **दुनोति**
पसीना आना	–	स्विद् = **स्विद्यति**

फ

फलना	–	फल् = **फलति**
फँसना	–	नि + पत् = **निपतति**
फुलाना	–	ध्मा = **धमति**
फाड़ना	–	वि + दृ = **विदारयति**
फेंकना	–	क्षिप् = **क्षिपति**
फेंकना	–	सम् + उद् + गृ = **समुद्गिरति**
फेंकना	–	अस् = **अस्यति**
फेंकवाना	–	अस् + णिच् = **आसयति**
फैलाना	–	प्र + सृ = **प्रसरति/प्रसाधयति**
फैलना	–	प्रथ् = **प्रथते**
फैलना	–	प्र + चर् = **प्रचरति**
फैलाना	–	तन् = **तनोति**
फैलाना	–	वि + स्तृ + णिच् = **विस्तारयति**
फैलाना	–	प्र + सृ = **प्रसारयति**
फैसला करना	–	निर् + नी = **निर्णयति**
फोड़ना	–	भञ्ज् = **भञ्जयति**

ब

बन्द करना	–	अपि + धा = **पिदधाति**
बनाना	–	निर् + मा = **निर्मीते**
बनाना	–	रच् = **रचयति/रचयते**
बनाना	–	सृज् = **सृजति**
बढ़ना	–	वृध् = **वर्धते**
बढ़ना	–	एध् = **एधते**

हिन्दी		संस्कृतम्
बर्दाश्त करना	–	सह् = **सहते**
बचाना	–	त्रै = **त्रायते**
बजाना	–	वद् + णिच् = **वादयति**
बरसना	–	वृष् = **वर्षति**
बरसाना	–	वृष् = **वर्षयति**
बहना	–	वह् = **वहति**
बहना	–	प्र + वह् = **प्रवहति**
बाँधना	–	बन्ध् = **बध्नाति**
बर्ताव करना	–	आ + चर् = **आचरति**
बाहर निकलना	–	निर् + गम् = **निर्गच्छति**
बाहर निकलना	–	सम् + उद् + गृ = **समुद्गिरति**
बाँटना	–	वि + तृ = **वितरति**
बातचीत करना	–	आ + लप् = **आलपति**
बीज बोना	–	वप् = **वपति**
बोझा ढोना/काटना	–	लूञ् = **लुनाति**
बुझाना	–	निर् + वप् + णिच् = **निर्वापयति**
बिखेरना	–	कृ = **किरति**
बेचना	–	वि + क्री = **विक्रीणीते**
बिनना	–	वेञ् = **वयति/वयते।**
बिताना	–	क्षि = **क्षपयति।**
बेधना	–	विध् = **विध्यति**
बेहोश होना	–	मुह् = **मुह्यति**
बुलाना	–	आ + ह्वे = **आह्वयति**
बुलाना	–	आ + कृ = **आकारयति**
बुलाना	–	आ + मन्त्र = **आमन्त्रयति**
बुलवाना	–	नि + मन्त्र = **निमन्त्रयते**
बुलवाना	–	आ + ह्वे = **आह्वयति**
बुलवाना	–	ब्रू = **वाचयति**
बूढ़ा होना	–	जृ = **जीर्यते**
बोना	–	वप् = **वपति/वपते**
बोलना	–	अभि + धा = **अभिदधाति**
बोलना	–	वि + आ + ह्व = **व्याहरति**
बोलना	–	लप् = **लपति**
बोलना	–	आ + लप् = **आलपति**
बोलना	–	सम् + लप् = **संलपति**

हिन्दी		संस्कृतम्
बोलना	–	जल्प् = **जल्पति**
बोलना	–	भाष् = **भाषते**
बोलना	–	सम् + भाष् = **सम्भाषते**
बोलना	–	वद् = **वदति**
बोलना	–	ब्रू = **ब्रवीति, ब्रूते**
बैठना	–	आस् = **आस्ते**
बैठना	–	उप + विश् = **उपविशति**
बैठना	–	नि + सद् = **निषीदति**
बैठना	–	सद् = **सीदति**
बैठाना	–	उप + विश् + णिच् = **उपावेशयति**
बतलाना (समझाना)	–	बुध + णिच् = **बोधयति**

भ

भरना	–	पूर् = **पूरयति**
भरना	–	भृ = **भरति**
भाग जाना	–	परा + अय् = **पलाय, पलायते**
भौंकना	–	बुक्क् = **बुक्कति/भषति**
भौंकना	–	भष् = **भषति**
भुँकवाना	–	बुक्क् + णिच् = **बुक्कयति**
भूँजना	–	भ्रस्ज् = **भृज्जति/भर्जयति**
भूलना	–	वि + स्मृ = **विस्मरति**
भेजना	–	प्र + इष् = **प्रेषयति**
भेजना, भेजवाना	–	गम् + णिच् = **गमयति**
भेजना	–	व्रज् + णिच् = **व्रजयति**
भ्रमण करना	–	भ्रम् = **भ्रमति**
भ्रमण करना	–	अट् = **अटति**
भ्रमण करना	–	सम्+ चर् = **संचरति**
भोजन करना	–	अद् = **अत्ति**
भोजन करना	–	खाद् = **खादति**
भोजन करना	–	भुज् = **भुङ्क्ते**
भोजन करना	–	भक्ष् = **भक्षयति**
भोज करना	–	भुज् = **भुनक्ति**
भाग देना	–	भज् + णिच् = **भाजयति**

हिन्दी		संस्कृतम्

म

मरना	–	मृ = **म्रियते**
मलना	–	लिप् = **लिम्पति**
मन्त्रणा करना	–	मन्त्र = **मन्त्रयते**
मथना	–	मथ् = **मथति**
मथना	–	मन्थ् = **मथ्नाति**
मरवाना	–	हन् + णिच् = **घातयति**
मँडराना	–	परि + पत् = **परिपतति**
मण्डन करना	–	मण्ड् = **मण्डयति**
मारना	–	हन् = **हन्ति**
मारना	–	ताड् = **ताडयति**
मारना	–	वि + पद् = **व्यापादयति**
मान रखना	–	आ + दृ = **आद्रियते**
मान लेना	–	स्वी + कृ = **स्वीकरोति**
मान लेना	–	ऊरी + कृ = **ऊरीकरोति**
माफ करना	–	क्षमुष् = **क्षमते**
मानना	–	मन् = **मन्यते, मनुते**
मान जाना	–	वि + भू = **विभाव्यते**
माँगना	–	याच् = **याचति/याचते**
माँगना	–	भिक्ष् = **भिक्षते**
मिलना	–	मिल् = **मिलति**
मिलवाना	–	मिल् + णिच् = **मेलयति**
मुरझाना	–	म्लै = **म्लायति**
मुग्ध करना	–	मुह् = **मोहयति**
मुस्कुराना	–	स्मि = **स्मयते**
मूर्छित होना	–	मूर्च्छ = **मूर्च्छति**
मेल करना	–	सम् + धा = **सन्धाति**
माँगना	–	अर्थ = **अर्थयति, अर्थयते**
मिलाना	–	मिश्र = **मिश्रयति**

य

यज्ञ करना	–	यज् = **यजति/यजते**
यज्ञ करना	–	हु = **जुहोति**

हिन्दी		संस्कृतम्
यत्न करना	–	यत् = **यतते**
याद करना	–	स्मृ = **स्मरति**
याद कराना	–	स्मृ + णिच् = **स्मारयति**
याचना करना	–	याच् = **याचते/याचति**
युद्ध करना	–	युध् = **युध्यते**
युक्त करना	–	सम् + घट् = **संघटते**
योग्य होना	–	अर्ह = **अर्हति**

र

रक्षा करना	–	अव् = **अवति**
रखना / धारण करना	–	धृ = **धारयति, धारयते**
रक्षा करना	–	रक्ष् = **रक्षति**
रक्षा करना	–	पा = **पाति**
रखना	–	स्था = **स्थापयति**
रगड़ना	–	धर्ष् = **धर्षति**
रटना	–	रट् = **रटति**
रमना	–	रम् = **रमते**
रहना	–	नि + वस् = **निवसति**
रहना	–	वस् = **वसति**
रहना	–	प्रति + वस् = **प्रतिवसति**
रहना	–	अधि + वस् = **अधिवसति**
रस निकालना	–	सु = **सुनोति**
रुकना	–	स्था = **तिष्ठति**
रेंगना	–	रिङ्ग् = **रिङ्गति**
रोकना	–	रुध् = **रुणद्धि, रुन्धे**
रोकना	–	वृ = **वारयति/स्थगयति**
रोना	–	रुद् = **रोदिति**
रोना	–	क्रन्द् = **क्रन्दति**
रोना	–	वि + लप् = **विलपति**
रोपना	–	रुह् = **रोपयति**

ल

लगना	–	घट् = **घटते**
लगाना	–	युज् = **योजयति/योजयते**

हिन्दी		संस्कृतम्
लज्जा करना	–	लज्ज् = **लज्जते**
लज्जा करना	–	त्रप् = **त्रपते**
लटकना	–	लम्ब् = **लम्बते**
लड़ना	–	युध् = **युध्यते**
लाड़ करना	–	लल् = **लालयति, लालयते**
लाना	–	आ + नी = **आनयति**
लाना	–	आ + हृ = **आहरति**
लाँघना	–	लङ्घ् = **लङ्घते**
लिखना	–	लिख् = **लिखति**
लिखना	–	प्र + नी = **प्रणयति**
लँगड़ाना	–	खञ्ज् = **खञ्जति**
लिखाना	–	लिख् + णिच् = **लेखयति**
लीपना	–	लिप् = **लिम्पति/लिम्पते**
लीन होना	–	ली = **लीयते।**
ले जाना	–	वह् = **वहति/वहते**
ले जाना	–	हृ = **हरति, हरते**
ले जवाना	–	नी + णिच् = **नाययति**
ले जाना	–	नी = **नयति**
लेटना (सोना)	–	शी = **शेते**
लोटना	–	लुण्ठ् = **लुण्ठति**
लौटना	–	नि + वृत् = **निवर्तते**
लौटना	–	प्रति + आ + गम् = **प्रत्यागच्छति**
लौटना	–	प्रति + आ = वृत् = **प्रत्यावर्तते**
लोभ करना	–	लुभ् = **लुभ्यति**

व

वर्णन करना	–	वर्ण+णिच् = **वर्णयति**
व्यथित होना	–	व्यथ् = **व्यथते**
व्यतीत करना	–	क्षि = (क्षपय्) = **क्षपयति**
व्यवहार करना	–	आ + चर् = **आचरति**
वृद्ध होना	–	जृ = **जीर्यति**
वापस आना	–	नि + वृत् = **निवर्तते**
वापस आना	–	प्रति + आ + वृत् = **प्रत्यावर्तते**

हिन्दी		संस्कृतम्
वापस आना	–	प्रति + आ + गम् = **प्रत्यागच्छति**
विराम करना	–	वि + रम् = **विरमति**
विदा लेना	–	आ + मन्त्र = **आमन्त्रयते**
विचार करना	–	वि + मृश् = **विमृशति**
विचरण करना	–	वि + चर् = **विचरति**
वृक्ष लगाना	–	आङ् + रुह् + णिच् = **आरोपयति**
विचरण करना	–	सम् + चर् = **संचरति**
विहार करना	–	वि + हृ = **विहरति**
विश्वास करना	–	प्रति + इ = **प्रत्येति**
वितरण करना	–	वि + तृ = **वितरति**
विवाह करना	–	परि + नि = **परिणयति**
विवाह आना	–	वि + वह् = **विवहति**
विवाद करना	–	वि + वद् = **विवदते**
विषाद करना	–	वि + सद् = **विषीदति**
विलाप करना	–	वि + लप् =**विलपति**

श

शब्द करना	–	नद् = **नदति**
शरण में जाना	–	प्र + पद् = **प्रपद्यते**
शंका करना	–	शंक् = **शङ्कते**
शंका करना	–	आ + शक् = **आशङ्कते**
शासन करना	–	ईश् = **ईष्टे**
शान्त होना	–	शम् = **शाम्यति**
शान्त करना	–	शम् + णिच् = **शमयति**
शिक्षा देना	–	शास् = **शास्ति**
शिक्षा देना	–	शिक्ष् = **शिक्षते**
शाप देना	–	शप् = **शपति**
शुद्ध होना	–	शुध् = **शुध्यति**
शुद्ध करना	–	शुध् + णिच् = **शोधयति**
शुरू होना	–	प्र + वृत् = **प्रवर्तते**
शोभा देना	–	शुभ् = **शोभते**
शोक करना	–	परि + वेद् = **परिवेदते**

हिन्दी		संस्कृतम्
शोक करना	–	वि + सद् = **विषीदति**
शोक करना	–	शुच् = **शोचति**

स

स्खलित होना	–	स्खल् = **स्खलति**
स्तुति करना	–	स्तु = **स्तौति**
स्मरण करना	–	स्मृ = **स्मरति**
स्पर्धा करना	–	स्पर्ध् = **स्पर्धते**
स्नेह करना	–	स्निह् = **स्निह्यति**
स्वाद लेना	–	स्वद् = **स्वदते**
स्वीकार करना	–	स्वी + कृ = **स्वीकरोति**
स्वीकार करना	–	ऊरी + कृ = **ऊरीकरोति**
स्पर्श करना	–	स्पृश् = **स्पृशति**
स्नान करना	–	स्ना = **स्नाति**
स्नान करना	–	अव + गाह् = **अवगाहते**
स्नान करना	–	वि + गाह् = **विगाहते**
स्नान करना	–	मस्ज् = **मज्जति**
स्नान कराना	–	स्ना + णिच् = **स्नापयति**
समर्थ होना	–	शक् = **शक्नोति**
समर्थ होना	–	क्लृप् = **कल्पते**
समर्थ होना	–	प्र + भू = **प्रभवति**
सहन करना	–	सह् = **सहते**
सलाह करना	–	मन्त्र = **मन्त्रयते**
सलाह करना	–	सम् + मन्त्र = **सम्मन्त्रयते**
सलाह करना	–	परा + मृश = **परामृशति**
समझना	–	बुध् = **बुध्यते**
समझना	–	अव + गम् = **अवगच्छति**
समझना	–	ज्ञा = **जानाति**
समझाना	–	प्रति + इ = **प्रत्यायति**
सम्भव होना	–	सम् + भू = **सम्भवति**
सन्तुष्ट होना	–	तुष् = **तुष्यति**
सञ्चय करना	–	सम् + चि = **संचिनोति**
सन्देश देना	–	सम् + दिश् = **संदिशति**
समेटना (फोल्ड करना)	–	पुटी + कृ = **पुटीकरोति**

हिन्दी		संस्कृतम्
सरकना	–	सृप् = **सर्पति**
सरकना	–	वि + सृप् = **विसर्पति**
सताना	–	परि + तप् + णिच् = **परितापयति**
सताना	–	पीड् = **पीडयति**
सजाना	–	वि + भूष = **विभूषयति**
सजाना	–	सज्ज् = **सज्जयति**
सजाना	–	भूष् = **भूषयति**
सजाना	–	अलं + कृ = **अलंकरोति**
स्वाद लेना	–	आ + स्वद् = **आस्वादयति**
स्वागत के लिए जाना	–	प्रति + उत् + गम् = **प्रत्युद्गच्छति**
साँस लेना	–	श्वस् = **श्वसिति**
साफ करना	–	मार्ज् = **मार्जयति, मार्जयते**
साँस निकालना	–	नि + श्वस् = **निश्वसिति**
सिखाना	–	शिक्ष् = **शिक्षते**
सिद्ध करना	–	साध् = **साध्नोति**
सिलना	–	सीव् = **सीव्यति**
सींचना	–	सिच् = **सिञ्चति**
सुई में धागा डालना	–	सम् + युज् = **संयोजयति**
सुख देना	–	सुख् = **सुखयति**
सुनाना	–	श्रु + णिच् = **श्रावयति**
सुस्त होना	–	अव + सद् = **अवसीदति**
सुनना	–	श्रु = **शृणोति**
सुँघाना	–	घ्रा + णिच् = **घ्रापयति**
सूँघना	–	घ्रा = **जिघ्रति**
सुखाना	–	शुष् + णिच् = **शोषयति**
सूखना	–	शुष् = **शुष्यति**
सेवा करना	–	सेव् = **सेवते**
सेवा करना	–	परि + चर् = **परिचरति**
सेवा करना	–	भज् = **भजति, भजते**
सोचना	–	चिन्त् = **चिन्तयति/चिन्तयते**
सोचना	–	तर्क् = **तर्कयति**
सोना	–	शी = **शेते**
सोना	–	स्वप् = **स्वपिति**

हिन्दी		संस्कृतम्

ह

हटाना	–	दूरी + कृ = **दूरीकरोति**
हटाना	–	परा + भू = **पराभवति**
हटाना	–	अप + वृ + णिच् = **अपवारयति**
हटाना	–	नि + वृ + णिच् = **निवारयति**
हटना	–	अप = सृ = **अपसरति**
हटना	–	नि + वृत् = **निवर्तते**
हराना	–	अभि + भू = **अभिभवति**
हवन करना	–	हु = **जुहोति**
हवा चलना	–	वा = **वाति**
हँसना	–	हस् = **हसति**
हँसी उड़ाना	–	उप + हस् = **उपहसति**
हँसी उड़ाना	–	वि + हस् = **विहसति**
हाँकना	–	नुद् = **नुदति**
हिलना	–	स्पन्द् = **स्पन्दते**
हिलाना	–	धूञ् = **धूयते/कम्पयति**
हिनहिनाना	–	ह्रष् = **ह्रेषते**
हिंसा करना	–	हिंस् = **हिनस्ति**
होना	–	अस्, वृत्, विद्, भू = **अस्ति, वर्तते, विद्यते, भवति**
हो जाना	–	आ + पत् = **आपतति**

❑❑

41. विलोम–शब्दाः

अ

अनुलोमः		विलोमः
असीमः (वि.)	–	ससीमः (वि.)
अतिवृष्टिः (स्त्री.)	–	अनावृष्टिः (स्त्री.)
अमावस्या (स्त्री.)	–	पूर्णिमा (स्त्री.)
अमृतम् (नपुं.)	–	विषम् (नपुं.)
अधोगामी (पुँ.)	–	ऊर्ध्वगामी (पुँ.)
अर्वाचीनम् (वि.)	–	प्राचीनम् (वि.)
अनुकूलः (वि.)	–	प्रतिकूलः (वि.)
अपकारः (पुँ.)	–	उपकारः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
अनुरागः (पुँ.)	–	विरागः (पुँ.)
अभिज्ञः (पुँ.)	–	अनभिज्ञः (पुँ.)
अनुजः (पुँ.)	–	अग्रजः (पुँ.)
अर्धम् (वि.)	–	पूर्णम् (वि.)
अवकाशः (पुँ.)	–	अनवकाशः (पुँ.)
अल्पम् (वि.)	–	बहु (वि.)
अनुलोमः (पुँ.)	–	प्रतिलोमः (पुँ.)
अनादरः (पुँ.)	–	आदरः (पुँ.)
अधमः (वि.)	–	उत्तमः (वि.)
अनुकूलः (वि.)	–	प्रतिकूलः (वि.)
अनुलोपः (वि.)	–	विलोपः (वि.)
अग्रिमः (वि.)	–	अन्तिमः (वि.)
असाध्यम् (वि.)	–	साध्यम् (वि.)
अन्तरङ्गम् (वि.)	–	बहिरङ्गम् (वि.)
अङ्गीकारः (वि.)	–	अस्वीकारः (वि.)
अल्पज्ञः (पुँ.)	–	बहुज्ञः (पुँ.)
अभिमानी (पुँ.)	–	निरभिमानी (पुँ.)
अम्बरम् (नपुं.)	–	अवनिः (स्त्री.)
अचलम् (वि.)	–	चलम् (वि.)
अभिव्यक्तः (वि.)	–	अनभिव्यक्तः (वि.)
अज्ञः (पुँ.)	–	विज्ञः (पुँ.)
अकर्तव्यः (वि.)	–	कर्तव्यः (वि.)
अपेक्षा (स्त्री.)	–	अनपेक्षा (स्त्री.)
अन्तिमः (वि.)	–	प्रथमः (वि.)
अङ्कुशः (पुँ.)	–	निरङ्कुशः (पुँ.)
अवलम्बः (पुँ.)	–	निरालम्बः (पुँ.)
अधर्मः (पुँ.)	–	सद्धर्मः (पुँ.)
अन्तरम् (वि.)	–	बाह्यम् (वि.)
अंशतः (अव्य.)	–	पूर्णतः (अव्य.)
अल्पकालिकः (पुँ.)	–	दीर्घकालिकः (पुँ.)
अध्यवसायः (पुँ.)	–	अनध्यवसायः (पुँ.)
अवरोधः (पुँ.)	–	अनवरोधः (पुँ.)
अपेक्षितम् (वि.)	–	अनपेक्षितम् (वि.)
अग्राह्यः (वि.)	–	ग्राह्यः (वि.)
अरुचिः (स्त्री.)	–	सुरुचिः (स्त्री.)
अकर्मण्यः (पुँ.)	–	कर्मण्यः (पुँ.)
अत्यधिकम् (नपुं.)	–	स्वल्पम् (नपुं.)

अनुलोमः		विलोमः
अत्र (अव्य.)	–	तत्र (अव्य.)
अत्रत्य (वि.)	–	तत्रत्य (वि.)
अथ (अव्य.)	–	इति (अव्य.)
अधस्तन (वि.)	–	उपरितन (वि.)
अधमर्णः (पुँ.)	–	उत्तमर्णः (पुँ.)
अधिकतमः (वि.)	–	न्यूनतमः (वि.)
अधित्यका (स्त्री.)	–	उपत्यका (स्त्री.)
अधिकांशः (पुँ.)	–	अल्पांशः (पुँ.)
अधः (पुँ.)	–	उपरि (अव्य.)
अधुनातनः (पुँ.)	–	पुरातनः (पुँ.)
अनृतः (पुँ.)	–	ऋत (पुँ.)
अनुपस्थितः (पुँ.)	–	उपस्थितः (पुँ.)
अनिवार्यः (पुँ.)	–	वैकल्पिकः (पुँ.)
अन्धकारः (पुँ.)	–	प्रकाशः (पुँ.)
अन्तर्मुखी (वि.)	–	बहिर्मुखी (वि.)
अन्तर्भूतः (पुँ.)	–	बहिर्भूतः (पुँ.)
अनुरक्तिः (पुँ.)	–	विरक्तिः (पुँ.)
अनुग्रहः (पुँ.)	–	विग्रहः (पुँ.)
अन्तर्द्वन्द्वः (पुँ.)	–	बहिर्द्वन्द्वः (पुँ.)
अपररात्रः (पुँ.)	–	पूर्वरात्रः (पुँ.)
अर्पणम् (नुप0)	-	ग्रहणम् (नपुं.)
अपराह्णः (पुँ.)	-	पूर्वाह्नः (पुँ.)
अपकीर्तिः (स्त्री.)	-	कीर्तिः (स्त्री.)
अपकर्षः (पुँ.)	-	उत्कर्षः (पुँ.)
अर्पितः (पुँ.)	-	गृहीतः (पुँ.)
अभीष्टः (पुँ.)	-	अनभीष्टः (पुँ.)
अमावस्या (स्त्री.)	-	पूर्णिमा (स्त्री.)
अल्पसंख्यकः(पुँ.)	-	बहुसंख्यकः (पुँ.)
अल्पायुः (वि.)	-	दीर्घायुः (वि.)
अवनिः (स्त्री.)	-	अम्बरः (पुँ.)
अवनतिः (स्त्री.)	-	उन्नतिः (स्त्री.)
अशिवः (पुँ.)	-	शिवः (पुँ.)
असभ्यः (पुँ.)	-	सभ्यः (पुँ.)

आ

आकीर्णः (पुँ.)	-	विकीर्णः (पुँ.)
आदिष्टः (पुँ.)	-	निषिद्धः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
आवरणम् (नपुं.)	-	अनावरणम् (नपुं.)
आवृत्तः (पुँ.)	-	अनावृत्तः (पुँ.)
आज्ञा (स्त्री.)	-	अवज्ञा (स्त्री.)
आमिषः (पुँ.)	-	निरामिषः (पुँ.)
आदत्तः (पुँ.)	-	प्रदत्तः (पुँ.)
आदानम् (वि.)	–	प्रदानम् (वि.)
आकर्षणम् (नपुं.)	–	विकर्षणम् (नपुं.)
आहूतः (वि.)	–	अनाहूतः (वि.)
आदिः (वि.)	–	अन्तम् (नपुं.)
आश्रितः (वि.)	–	अनाश्रितः (वि.)
आहारः (पुँ.)	–	निराहारः (पुँ.)
आरम्भः (पुँ.)	–	अन्तः (पुँ.)
आदरः (पुँ.)	–	निरादरः (पुँ.)
आदरणीयः (पुँ.)	–	अनादरणीयः (पुँ.)
आयातः (पुँ.)	–	निर्यातः (पुँ.)
आस्तिकः (पुँ.)	–	नास्तिकः (पुँ.)
आर्द्रम् (नपुं.)	–	शुष्कम् (नपुं.)
आकाशः (पुँ.)	–	पातालम् (नपुं.)
आशा (स्त्री.)	–	निराशा (स्त्री.)
आवरणम् (वि.)	–	निरावरणम् (वि.)
आकुञ्चनम् (नपुं.)	–	प्रसारणम् (नपुं.)
आचारः (पुँ.)	–	अनाचारः (पुँ.)
आवाहनम् (नपुं.)	–	विसर्जनम् (नपुं.)
आरोहणम् (नपुं.)	–	अवरोहणम् (नपुं.)
आतपः (पुँ.)	–	निरातपः (पुँ.)
आरूढः (पुँ.)	–	अनारूढः (पुँ.)
आविर्भावः (पुँ.)	–	तिरोभावः (पुँ.)
आभ्यन्तरः (वि.)	–	बाह्यः (वि.)
आध्यात्मिकः (पुँ.)	–	भौतिकः (पुँ.)
आर्षः (पुँ.)	–	अनार्षः (पुँ.)
आवश्यकम् (नपुं.)	–	अनावश्यकम् (नपुं.)
आग्रहः (पुँ.)	–	दुराग्रहः (पुँ.)
आधारः (पुँ.)	–	निराधारः (पुँ.)
इहलोकम् (वि.)	–	परलोकम् (वि.)
ईश्वरः (पुँ.)	–	अनीश्वरः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
	उ	
उत्कृष्टः (वि.)	–	निकृष्टः (वि.)
उत्खननम् (नपुं.)	–	निखननम् (नपुं.)
उदयः (पुँ.)	–	अस्तः (पुँ.)
उदयाचलः (पुँ.)	–	अस्ताचलः (पुँ.)
उत्तरार्द्धः (पुँ.)	–	पूर्वार्द्धः (पुँ.)
उपयोगी (पुँ.)	–	अनुपयोगी (पुँ.)
उपसर्गः (पुँ.)	–	प्रत्ययः (पुँ.)
उत्तीर्णम् (वि.)	–	अनुत्तीर्णम् (वि.)
उग्रः (पुँ.)	–	सौम्यः (पुँ.)
उद्धतः (वि.)	–	विनतः (वि.)
उत्थानम् (नपुं.)	–	पतनम् (नपुं.)
उच्चः (वि.)	–	निम्नः (वि.)
उत्साहः (पुँ.)	–	अनुत्साहः (पुँ.)
उपचारः (पुँ.)	–	अनुपचारः (पुँ.)
उपकारः (पुँ.)	–	अपकारः (पुँ.)
उन्नतः (वि.)	–	अवनतः (वि.)
उन्मीलनम् (नपुं.)	–	निमलीलनम् (नपुं.)
उर्वरः (पुँ.)	–	अनुर्वरः (पुँ.)
उदारः (वि.)	–	अनुदारः (वि.)
उदीची (स्त्री.)	–	अवाची (स्त्री.)
उन्मुखम् (वि.)	–	विमुखम् (वि.)
उत्तरायणम् (नपुं.)	–	दक्षिणायनम् (नपुं.)
उत्पत्तिः (स्त्री.)	–	प्रलयः (पुँ.)
उत्कर्षः (पुँ.)	–	अपकर्षः (पुँ.)
उदात्तः (वि.)	–	अनुदात्तः (वि.)
उन्मूलनम् (नपुं.)	–	रोपणम् (नपुं.)
उपमेयः (वि.)	–	अनुपमेयः (वि.)
उद्योगी (पुँ.)	–	अनुद्योगी (पुँ.)
उपस्थितिः (स्त्री.)	–	अनुपस्थितिः (स्त्री.)
	ऊ	
ऊर्ध्वम् (अव्य.)	–	अधः (अव्य.)
ऊच्चैः (अव्य.)	–	नीचैः (अव्य.)
ऋतम् (नपुं.)	–	अनृतम् (नपुं.)
ऋजुता (स्त्री.)	–	वक्रता (स्त्री.)

अनुलोमः		विलोमः
ऋजुः (वि.)	–	वक्रम् (वि.)
	ए	
एकता (स्त्री.)	–	अनेकता (स्त्री.)
एकम् (वि.)	–	अनेकम् (वि.)
एकाग्रता (स्त्री.)	–	चञ्चलता (स्त्री.)
एकाधिकारः (वि.)	–	सर्वाधिकारः (वि.)
एकश्रुतः (वि.)	–	बहुश्रुतः (वि.)
एकत्रम् (अव्य.)	–	विकीर्णम् (वि.)
एकतन्त्रम् (वि.)	–	बहुतन्त्रम् (वि.)
एकनिष्ठः (पुँ.)	–	बहुनिष्ठः (पुँ.)
एकेश्वरवादः (पुँ.)	–	बहुदेववादः (पुँ.)
ऐश्वर्यः (पुँ.)	–	अनैश्वर्यः (पुँ.)
ऐतिहासिकः (पुँ.)	–	अनैतिहासिकः (पुँ.)
	औ	
औपचारिकः (पुँ.)	–	अनौपचारिकः (पुँ.)
औचित्यः (पुँ.)	–	अनौचित्यः (पुँ.)
	क	
कर्षणम् (नपुं.)	–	विकर्षणम् (नपुं.)
कृतज्ञः (पुँ.)	–	कृतघ्नः (पुँ.)
कृत्रिमः (पुँ.)	–	प्राकृतः (वि.)
कुसङ्गः (पुँ.)	–	सुसङ्गः (पुँ.)
कठोरम् (वि.)	–	कोमलम् (वि.)
कनिष्ठः (पुँ.)	–	वरिष्ठः (पुँ.)
कण्टकः (पुँ.)	–	निष्कण्टकः (पुँ.)
कटुः (पुँ.)	–	मृदुः (पुँ.)
कर्कशः (वि.)	–	मधुरः (वि.)
कीर्तिः (स्त्री.)	–	अपकीर्तिः (स्त्री.)
क्रमबद्धः (वि.)	–	क्रमहीनः (वि.)
कृशः (वि.)	–	पुष्टः (वि.) / स्थूलः
क्रोधः (पुँ.)	–	क्षमः (पुँ.)
कुरूपः (पुँ.)	–	सुरूपः (पुँ.)
करुणः (पुँ.)	–	क्रूरः (पुँ.)
कलुषः (पुँ.)	–	निष्कलुषः (पुँ.)
कृपणः (पुँ.)	–	उदारः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
कुकृत्यः (पुँ.)	–	सुकृत्यः (पुँ.)
कर्मण्यः (पुँ.)	–	अकर्मण्यः (पुँ.)
कदाचारः (पुँ.)	–	सदाचारः (पुँ.)

ख

खण्डः (पुँ.)	–	अखण्डः (पुँ.)
खण्डनम् (वि.)	–	मण्डनम् (वि.)
ख्यातः (पुँ.)	–	कुख्यातः (पुँ.)

ग

गमनम् (नपुं.)	–	आगमनम् (नपुं.)
गण्यः (वि.)	–	नगण्यः (वि.)
गमनीयम् (वि.)	–	आगमनीयम् (वि.)
गुणवान् (वि.)	–	गुणातीतः (वि.)
गुणाढ्यः (पुँ.)	–	गुणहीनः (पुँ.)
गुप्तः (पुँ.)	–	प्रकटः (पुँ.)
गुरुः (पुँ.)	–	लघुः (पुँ.)
ग्राह्यः (वि.)	–	त्याज्यः (वि.)
गृहस्थः (पुँ.)	–	संन्यासी (पुँ.)
गणतन्त्रः (पुँ.)	–	स्वतन्त्रः (पुँ.)
गोचरः (पुँ.)	–	अगोचरः (पुँ.)
गोपनीयम् (वि.)	–	प्रकाशनीयम् (वि.)
गुप्तम् (वि.)	–	प्रकटम् (वि.)
ग्राम्यम् (वि.)	–	नगरम् (वि.)
गौरवम् (वि.)	–	लाघवम् (वि.)
गगनम् (नपुं.)	–	धरणी (स्त्री.)
ग्रस्तः (वि.)	–	मुक्तः (वि.)

घ

घातः (पुँ.)	–	प्रतिघातः (पुँ.)
घृणा (स्त्री.)	–	स्नेहः (पुँ.)

च

चलः (पुँ.)	–	अचलः (पुँ.)
चर्चितः (वि.)	–	अचर्चितः (वि.)
चञ्चलता (स्त्री.)	–	स्थिरता (स्त्री.)
चाञ्चल्यम् (नपुं.)	–	स्थैर्यम् (नपुं.)

अनुलोमः		विलोमः
चेतनम् (वि.)	–	अचेतनम् (वि.)
चरित्रवान् (पुँ.)	–	चरित्रहीनः (पुँ.)
चिरञ्जीवी (पुँ.)	–	अल्पजीवी (पुँ.)
च्युतम् (वि.)	–	अच्युतम् (वि.)
चेष्टा (स्त्री.)	–	निश्चेष्टा (स्त्री.)
चिन्ता (स्त्री.)	–	शान्तिः (स्त्री.)

छ

छलः (पुँ.)	–	निश्छलः (पुँ.)
छाया (स्त्री.)	–	आतपः (पुँ.)

ज

जङ्गमः (वि.)	–	स्थावरः (वि.)
जडः (पुँ.)	–	चेतनः (पुँ.)
जीवितः (वि.)	–	मृतः (वि.)
जनकः (पुँ.)	–	जननी (स्त्री.)
जलम् (नपुं.)	–	निर्जलम् (नपुं.)
जागरूकः (पुँ.)	–	उदासीनः (पुँ.)
जागृतिः (वि.)	–	सुसुप्तिः (वि.)
जर्जरम् (वि.)	–	दृढम् (वि.)
ज्योतिः (स्त्री.)	–	तमः (पुँ.)
जितेन्द्रियः (पुँ.)	–	इन्द्रियासक्तः (पुँ.)
जागरणम् (नपुं.)	–	निद्रा (स्त्री.)
जातीयः (पुँ.)	–	विजातीयः (पुँ.)
जनाकीर्णः (वि.)	–	जनहीनः (वि.)
जीवनम् (नपुं.)	–	मरणम् (नपुं.)
ज्येष्ठः (पुँ.)	–	कनिष्ठः (पुँ.)
ज्योतिर्मयम् (नपुं.)	–	तमोमयम् (नपुं.)

त

तनयः (पुँ.)	–	तनया (स्त्री.)
तरलम् (वि.)	–	कठोरम् (वि.)
तरुणः (वि.)	–	वृद्धः (पुँ.)
तनुता (स्त्री.)	–	पुष्टता (स्त्री.)
तप्तः (वि.)	–	शीतः (वि.)
तामसिकः (पुँ.)	–	सात्त्विकः (पुँ.)
तारुण्यम् (वि.)	–	वार्द्धक्यम् (वि.)

अनुलोमः		विलोमः
तिक्तः (वि.)	–	मधुरः (वि.)
तृषा (स्त्री.)	–	तृप्तिः (स्त्री.)
तृष्णा (स्त्री.)	–	वितृष्णा (स्त्री.)
त्यक्तः (वि.)	–	गृहीतः (वि.)
तुष्टः (वि.)	–	रुष्टः (वि.)
तीक्ष्णः (वि.)	–	कुण्ठितः (वि.)
तीव्रम् (वि.)	–	मन्दम् (वि.)
तिमिरः (पुँ.)	–	ज्योतिः (स्त्री.)
तेजस्वी (पुँ.)	–	निस्तेजः (पुँ.)
	द	
दुर्लभः (वि.)	–	सुलभः (वि.)
दासः (पुँ.)	–	स्वामी (पुँ.)
दण्डः (पुँ.)	–	क्षमा (स्त्री.), पुरस्कारः (पुँ.)
दयालुः (पुँ.)	–	क्रूरः (पुँ.)
दीर्घकायः (पुँ.)	–	कृशकायः (पुँ.)
देवः (पुँ.)	–	दानवः (पुँ.)
दुःसाध्यम् (वि.)	–	सुसाध्यम् (वि.)
दृश्यः (पुँ.)	–	अदृश्यः (पुँ.)
दुष्कृतिः (स्त्री.)	–	सुकृतिः (स्त्री.)
दृष्टः (वि.)	–	अदृष्टः (वि.)
दुर्दान्तः (वि.)	–	शान्तः (वि.)
दमितः (वि.)	–	उत्तेजितः (वि.)
दीर्घः (वि.)	–	ह्रस्वः (वि.)
दुःखान्तः (वि.)	–	सुखान्तः (वि.)
दुराग्रहः (पुँ.)	–	आग्रहः (पुँ.)
दुर्गतिः (स्त्री.)	–	सद्गतिः (स्त्री.)
दुर्जनः (पुँ.)	–	सज्जनः (पुँ.)
दूरवर्ती (पुँ.)	–	निकटवर्ती (पुँ.)
दैविकः (पुँ.)	–	भौतिकः (पुँ.)
दैत्यः (पुँ.)	–	देवः (पुँ.)
दिवा (स्त्री.)	–	रात्रिः (स्त्री.)
	ध	
धर्मः (पुँ.)	–	अधर्मः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
धनिकः (पुँ.)	–	निर्धनः (पुँ.)
धीरः (पुँ.)	–	अधीरः (पुँ.)
ध्वंसः (पुँ.)	–	निर्माणः (पुँ.)
धृष्टः (पुँ.)	–	विनीतः (पुँ.)

न

नराधमः (वि.)	–	नरोत्तमः (वि.)
निन्द्यः (पुँ.)	–	वन्द्यः (पुँ.)
निर्मलम् (वि.)	–	मलिनम् (वि.)
निर्लज्जः (वि.)	–	सलज्जः (वि.)
नीरोगः (पुँ.)	–	रोगः (पुँ.)
न्यासः (पुँ.)	–	विन्यासः (पुँ.)
न्यायः (पुँ.)	–	अन्यायः (पुँ.)
नीरसः (पुँ.)	–	सरसः (पुँ.)
निष्पापः (पुँ.)	–	पापः (पुँ.)
नास्तिकः (पुँ.)	–	आस्तिकः (पुँ.)
निष्कण्टकम् (वि.)	–	कण्टकाकीर्णम् (वि.)
निरादरः (पुँ.)	–	आदरः (पुँ.)
निद्रा (स्त्री.)	–	जागरणम् (नपुं.)
निरावृतः (वि.)	–	आवृतः (वि.)
न्यूनम् (वि.)	–	अधिकम् (वि.)
निरुद्विग्नः (वि.)	–	उद्विग्नः (वि.)
निवृत्तः (वि.)	–	प्रवृत्तः (वि.)
निःशङ्कः (पुँ.)	–	सशङ्कः (पुँ.)
निष्कलङ्कम् (वि.)	–	कलङ्कितम् (वि.)
निर्माणः (वि.)	–	विध्वंसः (वि.)
निर्वाक् (वि.)	–	सवाक् (वि.)
निश्चेष्टः (वि.)	–	सचेष्टः (वि.)
निर्भीकः (वि.)	–	भीरुः (वि.)
निष्कामः (पुँ.)	–	सकामः (पुँ.)
निरक्षरम् (वि.)	–	साक्षरम् (वि.)
नगरम् (नपुं.)	–	ग्रामः (पुँ.)

प

परकीयः (वि.)	–	स्वकीयः (वि.)
प्रकटः (वि.)	–	प्रच्छन्नः (वि.)
प्रदानम् (वि.)	–	आदानम् (वि.)

अनुलोमः		विलोमः
प्रभुः (पुँ.)	–	भृत्यः (पुँ.)
प्रदोषः (पुँ.)	–	प्रत्यूषः (पुँ.)
प्रातः (पुँ.)	–	सायम् (पुँ.)
पराधीनम् (वि.)	–	स्वाधीनम् (वि.)
प्रतिकूलः (वि.)	–	अनुकूलः (वि.)
प्रलयः (पुँ.)	–	सृष्टिः (स्त्री.)
प्रज्ञः (वि.)	–	मूढः (वि.)
परिग्रहः (पुँ.)	–	अपरिग्रहः (पुँ.)
परिगृहीतम् (वि.)	–	परित्यक्तम् (वि.)
पार्थिवः (पुँ.)	–	अपार्थिवः (पुँ.)
पूर्वार्द्धः (पुँ.)	–	उत्तरार्द्धः (पुँ.)
पौरुषम् (नपुं.)	–	स्त्रीत्वम् (नपुं.)
प्रबुद्धः (पुँ.)	–	बुद्धिहीनः (पुँ.)
प्रमेयम् (वि.)	–	अप्रमेयम् (वि.)
पक्षः (पुँ.)	–	विपक्षः (पुँ.)
पराजयः (पुँ.)	–	जयः (पुँ.)
पाश्चात्यः (वि.)	–	पौर्वात्यः (वि.)
परोक्षः (वि.)	–	प्रत्यक्षः (वि.)
प्राचीनम् (वि.)	–	अर्वाचीनम्/नवीनम् (वि.)
पण्डितः (पुँ.)	–	मूर्खः (पुँ.)
प्राप्त्याशा (स्त्री.)	–	दुराशा (स्त्री.)
पर्णकुटी (स्त्री.)	–	प्रासादः (पुँ.)
पतनम् (नपुं.)	–	उत्थानम् (नपुं.)
परम् (वि.)	–	अपरम् (वि.)
पुण्यम् (नपुं.)	–	पापम् (नपुं.)
परिमितम् (वि.)	–	अपरिमितम् (वि.)
प्रवरम् (वि.)	–	अवरम् (वि.)
पूर्वाह्णः (पुँ.)	–	अपराह्णः (पुँ.)
प्रवृत्तिः (स्त्री.)	–	निवृत्तिः (स्त्री.)
प्राची (स्त्री.)	–	प्रतीची (स्त्री.)
प्रशान्तः (पुँ.)	–	उद्भ्रान्तः (पुँ.)
प्रियोक्तिः (स्त्री.)	–	कटूक्तिः (स्त्री.)
प्रजातन्त्रम् (नपुं.)	–	राजतन्त्रम् (नपुं.)
प्रफुल्लः (पुँ.)	–	म्लानः (पुँ.)
पतनोन्मुखः (पुँ.)	–	विकासोन्मुखः (पुँ.)
प्रस्थानम् (नपुं.)	–	प्रवेशः (पुँ.)
प्रकाशः (पुँ.)	–	अन्धकारः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
प्रशंसकः (पुँ.)	–	निन्दकः (पुँ.)
फलम् (नपुं.)	–	निष्फलम् (नपुं.)

ब

बन्धनम् (नपुं.)	–	मोक्षः (पुँ.)
बोध्यम् (नपुं.)	–	दुर्बोध्यम् (नपुं.)
बुद्धिमान् (पुँ.)	–	बुद्धिहीनः (पुँ.)
बहु (वि.)	–	अल्पः (वि.)
बहिः (अव्य.)	–	अन्तः (वि.)
ब्रह्म (पुँ.)	–	जीवः (पुँ.)

भ

भर्त्ता (पुँ.)	–	भार्या (स्त्री.)
भेदः (पुँ.)	–	अभेदः (पुँ.)
भक्ष्यम् (वि.)	–	अभक्ष्यम् (वि.)
भद्रम् (वि.)	–	अभद्रम् (वि.)
भयम् (नपुं.)	–	अभयम् (नपुं.)
भावः (पुँ.)	–	अभावः (पुँ.)
भयाक्रान्तः (पुँ.)	–	भयशून्यः (पुँ.)
भव्यम् (वि.)	–	सामान्यम् (वि.)
भूमिका (स्त्री.)	–	उपसंहारः (पुँ.)
भोग्यम् (वि.)	–	अभोग्यम् (वि.)
भ्रामकः (पुँ.)	–	निश्चयात्मकः (पुँ.)
भूगोलः (पुँ.)	–	खगोलः (पुँ.)
भविष्यम् (वि.)	–	भूतम् (वि.)
भौतिकः (पुँ.)	–	आध्यात्मिकः (पुँ.)
भ्रान्तिः (स्त्री.)	–	निर्भ्रान्तिः (स्त्री.)

म

मङ्गलम् (वि.)	–	अमङ्गलम् (वि.)
मन्दम् (अव्य.)	–	शीघ्रम् (अव्य.)
मर्त्यः (पुँ.)	–	अमर्त्यः (पुँ.)
महिमा (पुँ.)	–	लघिमा (पुँ.)
मानवः (पुँ.)	–	दानवः (पुँ.)
मधुरम् (वि.)	–	कटुः (वि.)
मुखरः (पुँ.)	–	तूष्णीकः (पुँ.)
मिथ्या (स्त्री.)	–	सत्यम् (नपुं.)

अनुलोमः		विलोमः
मूर्खः (पुँ.)	–	बुद्धिमान् (पुँ.)
मानम् (वि.)	–	अपमानम् (वि.)
मूकः (पुँ.)	–	वाचालः (पुँ.)
मृत्युः (पुँ.)	–	जीवनम् (नपुं.)
महात्मा (पुँ.)	–	दुरात्मा (पुँ.)
मित्रम् (नपुं.)	–	शत्रुः (पुँ.)
मितव्ययः (पुँ.)	–	अपव्ययः (पुँ.)
मनःस्थैर्यम् (नपुं.)	–	मनःदौर्बल्यम् (नपुं.)
मतैक्यम् (नपुं.)	–	मतभेदः (पुँ.)
महायोगी (पुँ.)	–	महाभोगी (पुँ.)
मसृणम् (नपुं.)	–	रुक्षः (पुँ.)
मुक्तिः (स्त्री.)	–	बन्धनम् (नपुं.)
मलिनम् (वि.)	–	पवित्रम् (वि.)

य

योगी (पुँ.)	–	भोगी (पुँ.)
यौवनम् (नपुं.)	–	वार्धक्यम् (नपुं.)
युद्धः (पुँ.)	–	शान्तिः (स्त्री.)
यशः (नपुं.)	–	अपयशः (नपुं.)
यद्यपि (अव्य.)	–	तथापि (अव्य.)
यथार्थः (वि.)	–	काल्पनिकः (वि.), कल्पितः (वि.)
यादृशः (वि.)	–	तादृशः (वि.)
युयुत्सा (स्त्री.)	–	मैत्री (स्त्री.)

र

रामः (पुँ.)	–	श्यामः (पुँ.)
रात्रिः (स्त्री.)	–	दिनम् (नपुं.)
राजा (पुँ.)	–	रानी (स्त्री.)
रिक्तः (वि.)	–	पूर्णम् (वि.)
राष्ट्रप्रेम (नपुं.)	–	राष्ट्रद्रोहः (पुँ.)
रुग्णः (वि.)	–	नीरोगी (पुँ.)
रसवान् (पुँ.)	–	नीरसः (पुँ.)
रुचिः (स्त्री.)	–	अरुचिः (स्त्री.)

ल

लङ्घनीयः (वि.)	–	अलङ्घनीयः (वि.)
लाभः (पुँ.)	–	हानिः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
लिप्तः (वि.)	–	अलिप्तः (वि.)
लक्ष्यम् (नपुं.)	–	निर्लक्ष्यम् (नपुं.)
लौकिकम् (वि.)	–	अलौकिकम् (वि.)
लज्जावान् (पुँ.)	–	निर्लज्जः (पुँ.)

व

वाचालः (पुँ.)	–	मूकः (पुँ.)
वादी (पुँ.)	–	प्रतिवादी (पुँ.)
वाग्मी (वि.)	–	मितभाषी (वि.)
वृद्धः (पुँ.)	–	बालकः (पुँ.)
विजयः (पुँ.)	–	पराजयः (पुँ.)
विपद् (स्त्री.)	–	सम्पद् (स्त्री.)
विपुलः (पुँ.)	–	न्यूनः (पुँ.)
विश्लेषणम् (नपुं.)	–	संश्लेषणम् (नपुं.)
विशेषम् (वि.)	–	सामान्यम् (वि.)
विधवा (स्त्री.)	–	सधवा (स्त्री.)
वरिष्ठः (वि.)	–	कनिष्ठः (वि.)
विहितः (वि.)	–	निषेधः (वि.)
विदेशी (पुँ.)	–	स्वदेशी (पुँ.)
वन्दनीयः (वि.)	–	निन्दनीयः (वि.)
विभाज्यम् (वि.)	–	अविभाज्यम् (वि.)
विश्रान्तः (वि.)	–	श्रान्तः (वि.)
वैषम्यम् (वि.)	–	साम्यम् (वि.)
वीरः (पुँ.)	–	कायरः (पुँ.)
व्यष्टिः (स्त्री.)	–	समष्टिः (स्त्री.)
विकारी (पुँ.)	–	अविकारी (पुँ.)
विशिष्टम् (वि.)	–	सामान्यम् (वि.)
विश्वसनीयः (वि.)	–	अविश्वसनीयः (वि.)
वैयक्तिकः (पुँ.)	–	सार्वजनिकः (पुँ.)
वैमनस्यः (पुँ.)	–	मैत्री (स्त्री.)
व्यस्तः (पुँ.)	–	अव्यस्तः (पुँ.)
विषम् (नपुं.)	–	अमृतम् (नपुं.)
विस्तृतम् (वि.)	–	संक्षिप्तम् (वि.)
व्ययः (पुँ.)	–	आयः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
	श	
शत्रुः (पुँ.)	–	मित्रम् (नपुं.)
शुभम् (वि.)	–	अशुभम् (वि.)
शुक्लः (वि.)	–	कृष्णः (वि.)
शीतलम् (वि.)	–	उष्णम् (वि.)
शेषम् (वि.)	–	अशेषम् (वि.)
शयनम् (वि.)	–	जागरणम् (वि.)
शापितः (वि.)	–	शापमुक्तः (वि.)
शासकः (वि.)	–	शासितः (वि.)
शिक्षितः (वि.)	–	अशिक्षितः (वि.)
शिष्टाचारः (पुँ.)	–	अशिष्टाचारः (पुँ.)
शिष्टः (वि.)	–	अशिष्टः (वि.)
श्लिष्टः (वि.)	–	अश्लिष्टः (वि.)
शापः (पुँ.)	–	आशीर्वादः (पुँ.)
शुष्कम् (वि.)	–	आर्द्रम् (वि.)
शरीरी (पुँ.)	–	अशरीरी (पुँ.)
शीघ्रता (स्त्री.)	–	विलम्बम् (नपुं.)
शूरः (पुँ.)	–	कायरः (पुँ.)
शोकः (पुँ.)	–	आनन्दः (पुँ.)
शोषणम् (नपुं.)	–	पोषणम् (नपुं.)
श्वासः (पुँ.)	–	प्रश्वासः (पुँ.)
	स	
संस्कृतम् (वि.)	–	असंस्कृतम् (वि.)
सभ्यः (वि.)	–	असभ्यः (वि.)
संकल्पः (पुँ.)	–	विकल्पः (पुँ.)
संक्षिप्तम् (नपुं.)	–	विस्तृतम् (नपुं.)
सापेक्षः (पुँ.)	–	निरपेक्षः (पुँ.)
सुसङ्गतिः (स्त्री.)	–	कुसङ्गतिः (स्त्री.)
सङ्घटनम् (नपुं.)	–	विघटनम् (नपुं.)
सञ्ज्ञावान् (पुँ.)	–	सञ्ज्ञाहीनः (पुँ.)
सरलम् (वि.)	–	कठिनम् (वि.)
सन्दिग्धः (वि.)	–	असन्दिग्धः (वि.)
सन्धिः (पुँ.)	–	वियोगः (पुँ.), विग्रहः (पुँ.)
सम्पत्तिः (स्त्री.)	–	विपत्तिः (स्त्री.)
सम्भावितम् (वि.)	–	असम्भावितम् (वि.)

अनुलोमः		विलोमः
संयोगः (पुँ.)	–	वियोगः (पुँ.)
सङ्कीर्णः (पुँ.)	–	विस्तारः (पुँ.)
सङ्गः (पुँ.)	–	निःसङ्गः (पुँ.)
संग्रहः (पुँ.)	–	विग्रहः (पुँ.)
सन्तः (पुँ.)	–	असन्तः (पुँ.)
सन्देहः (पुँ.)	–	निःसन्देहः (पुँ.)
सम्पूर्णम् (वि.)	–	अपूर्णम् (वि.)
सम्भेद्यम् (वि.)	–	अभेद्यम् (वि.)
स्तुतिः (स्त्री.)	–	निन्दा (स्त्री.)
स्वीकारः (पुँ.)	–	अस्वीकारः (पुँ.)
साक्षरः (वि.)	–	निरक्षरः (वि.)
साकारः (वि.)	–	निराकारः (वि.)
समः (वि.)	–	विषमः (वि.)
सम्भवम् (वि.)	–	असम्भवम् (वि.)
समर्थः (वि.)	–	असमर्थः (वि.)
सजीवम् (वि.)	–	निर्जीवम् (वि.)
सत्यम् (नपुं.)	–	असत्यम् (नपुं.)
सूक्ष्मम् (वि.)	–	विराटम् (वि.)
सृष्टिः (स्त्री.)	–	प्रलयः (पुँ.)
स्वर्गः (पुँ.)	–	नरकः (पुँ.)
सार्थकः (वि.)	–	निरर्थकः (वि.)
सुगन्धः (वि.)	–	दुर्गन्धः (वि.)
संस्कारः (पुँ.)	–	असंस्कारः (पुँ.)
सुगमः (वि.)	–	दुर्गमः (वि.)
सङ्कलनम् (नपुं.)	–	व्यकलनम् (नपुं.)
सगुणः (वि.)	–	निर्गुणः (वि.)
स्वस्थः (पुँ.)	–	अस्वस्थः (पुँ.)
सधवा (स्त्री.)	–	विधवा (स्त्री.)
संयोगः (पुँ.)	–	वियोगः (पुँ.)
सकामम् (वि.)	–	निष्कामम् (वि.)
स्थावरः (वि.)	–	जङ्गमः (वि.)
स्त्री (स्त्री.)	–	पुरुषः (पुँ.)
संयमः (वि.)	–	असंयमः (वि.)
संरक्षितः (वि.)	–	असंरक्षितः (वि.)
संस्थापनम् (नपुं.)	–	विस्थापनम् (नपुं.)
स्वकीया (स्त्री.)	–	परकीया (स्त्री.)
समासः (पुँ.)	–	व्यासः (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
सात्त्विकः (वि.)	–	तामसिकः (वि.)
सुकालः (वि.)	–	अकालः (वि.)
सजलम् (वि.)	–	निर्जलम् (वि.)
संग्रहः (पुँ.)	–	अपरिग्रहः (पुँ.)
समादृतः (वि.)	–	निरादृतः (वि.)
सापेक्षः (वि.)	–	निरपेक्षः (वि.)
सुमार्गी (पुँ.)	–	कुमार्गी (पुँ.)
सुमतिः (स्त्री.)	–	कुमतिः (स्त्री.)
समाधानम् (नपुं.)	–	अवधानम् (नपुं.)
सरलम् (वि.)	–	कठिनम् (वि.)
सदाचारः (वि.)	–	दुराचारः (वि.)
सुबुद्धिः (स्त्री.)	–	दुर्बुद्धिः (स्त्री.)
स्पष्टम् (वि.)	–	अस्पष्टम् (वि.)
स्वल्पायुः (पुँ.)	–	दीर्घायुः (पुँ.)
सूर्योदयः (पुँ.)	–	सूर्यास्तः (पुँ.)
सत्कारः (वि.)	–	तिरस्कारः (वि.)
सुधा (स्त्री.)	–	गरलम् (नपुं.)
सच्चरित्रम् (वि.)	–	दुश्चरित्रम् (वि.)
स्वतन्त्रता (स्त्री.)	–	परतन्त्रता (स्त्री.)
सत् (वि.)	–	असत् (वि.)
सम्मुखम् (वि.)	–	विमुखम् (वि.)
सुयोगः (पुँ.)	–	कुयोगः (पुँ.)
समर्थनम् (वि.)	–	विरोधः (वि.)
स्निग्धः (वि.)	–	रुक्षः (वि.)
स्वाभाविकः (वि.)	–	अस्वाभाविकः (वि.)
स्वदेशः (पुँ.)	–	परदेशः (पुँ.)
सामिषम् (वि.)	–	निरामिषम् (वि.)
सगुणः (वि.)	–	निर्गुणः (वि.)
सर्वज्ञः (वि.)	–	अल्पज्ञः (वि.)

ह

हितम् (वि.)	–	अहितम् (वि.)
हर्षः (पुँ.)	–	विषादः (पुँ.)
ह्रस्वः (वि.)	–	दीर्घः (वि.)
हानिप्रदः (वि.)	–	लाभप्रदः (वि.)
ह्रासः (पुँ.)	–	वृद्धिः (स्त्री.)
हताशः (पुँ.)	–	आशावान् (पुँ.)

अनुलोमः		विलोमः
	क्ष	
क्षतम् (वि.)	–	अक्षतम् (वि.)
क्षमता (स्त्री.)	–	अक्षमता (स्त्री.)
क्षणिकम् (वि.)	–	शाश्वतम् (वि.)
क्षुण्णः (वि.)	–	अक्षुण्णः (वि.)
क्षुद्रः (वि.)	–	महान् (वि.)
ज्ञानी (पुँ.)	–	अज्ञानी (पुँ.)
	श्र	
श्रीगणेशः (पुँ.)	–	इतिश्रीः (स्त्री.)
श्रमः (पुँ.)	–	विश्रामः (पुँ.)
श्रोता (पुँ.)	–	वक्ता (पुँ.)
श्रेष्ठः (वि.)	–	निम्नः (वि.)
श्रद्धा (स्त्री.)	–	घृणा (स्त्री.)
श्रव्यः (वि.)	–	अश्रव्यः (वि.)
श्रुतम् (वि.)	–	अश्रुतम् (वि.)

❑❑

42. अनेकार्थकशब्दाः

एक शब्द के अनेक अर्थ

(ककारादि अन्तक्रमानुसार)

संस्कृतम्	अर्थः
नाकः (पुँ.)	– आकाश, स्वर्ग
लोकः (पुँ.)	– जगत्, मनुष्य
श्लोकः (पुँ.)	– पद्य, कीर्ति
सायकः (पुँ.)	– बाण, तलवार
जम्बुकः (पुँ.)	– सियार, वरुण
पृथुकः (पुँ.)	– चिउड़ा, बच्चा
आलोकः (पुँ.)	– दर्शन, दीप्ति
अङ्कः (पुँ.)	– गोद, चिन्ह
कलङ्कः (पुँ.)	– चिह्न, अपयश
तक्षकः (पुँ.)	– नाग विशेष, बढ़ई
अर्कः (पुँ.)	– स्फटिक, सूर्य
कः (पुँ.)	– वायु, ब्रह्मा, सूर्य

संस्कृतम्	अर्थः
कम् (नपुं.)	– शिर, जल
पुलाकः (पुँ.)	– तिन्नी चावल रहित धान (कटकरी), संक्षेप, भात का सीथ
पेचकः (पुँ.)	– उल्लू, हाथी की पूँछ के आस-पास का हिस्सा
करकः (पुँ.)	– कमण्डल, करवा (ओला)
विनायकः (पुँ.)	– बुद्धभगवान्, गणेशजी, गरुड़
किष्कुः (पुँ.)	– हाथ भर की नाप, बित्ता, बालिश्त।
वृश्चिकः (पुँ.)	– बिच्छू, आठवीं राशि
प्रतीकः (त्रिलि.)	– प्रतिकूल, अङ्ग
भूतिकः (पुँ.)	– भूनिम्ब (चिरायता), रौहिष, कुकुरमुत्ता
कोशातकी (स्त्री.)	– छोटा परवल, घोष (अपामार्ग)
सोमवल्कः (पुँ.)	– कायफल, सफेद खैर
विण्याकः (पुँ.)	– सेल्हा, तिलकी खली
बाह्लीकम् (नपुं.)	– हींग, बाह्लीक देश का घोड़ा, धैर्यशाली मनुष्य
कौशिकः (पुँ.)	– इन्द्र, गूगुल, उल्लू, सँपेरा।
आतङ्कः (पुँ.)	– रोग, सन्ताप, शङ्का।
क्षुल्लकः (त्रिलि.)	– थोड़ा, नीच, छोटा, दरिद्र।
जैवातृकः (पुँ.)	– चन्द्रमा, दीर्घायु मनुष्य, कुश।
वर्तकः (पुँ.)	– घोड़े का खुर, बटेर पक्षी।
पुण्डरीकः (पुँ.)	– बाघ, अग्नि, दिग्गज, सफेद कमल।
दीपकः (पुँ.)	– अजवाइन, मोर की चोटी, प्रकाश
गैरिकम् (नपुं.)	– गेरू, सोना
शालावृकः (पुँ.)	– बन्दर, सियार, कुत्ता
व्यलीकम् (नपुं.)	– अप्रियकार्य, पीड़ा
अलीकम् (नपुं.)	– झूठ, अप्रिय
अनूकम् (नपुं.)	– स्वभाव, वंश, पूर्वजन्म
शल्कम् (नपुं.)	– खण्ड, पेड़ का छिलका
निष्कः (पुँ., नपु.)	– एक सौ आठ कर्ष सुवर्ण, गले का आभूषण, पल।
पिनाकः (पुँ., नपु.)	– त्रिशूल, शंकर जी का धनुष, धूल की वर्षा।
कल्कः (पुँ., नपु.)	– पुरीष, पाप, पाखण्ड, हाथी का दाँत, घी, तेल आदि का शेष।
धेनुका (स्त्री.)	– हथिनी, जल्द की ब्यायी हुई गाय।
कालिका (स्त्री.)	– मेघ का समूह, काली देवी
कारिका (स्त्री.)	– नरक का कष्ट, विवरण के श्लोक जैसे- सांख्यकारिका
कर्णिका (स्त्री.)	– कर्णफूल, हाथी की सूँड़, उँगली, कमल के बीच की मींगी।
वृन्दारकः (त्रिलि.)	– रूप, मुख्य, देवता, सुन्दर, श्रेष्ठ।
एकम् (त्रिलि.)	– मुख्य, अन्य, केवल

संस्कृतम्	अर्थः
कौक्कुटिकः (त्रिलि.)	– पाखण्डी, समीप से देखने वाला
लालाटिकः (त्रिलि.)	– स्वामी के कोप और प्रसन्नता को देखने वाला (मुँहदेखा), काम करने में असमर्थ अर्थात् आलसी।
शिलीमुखः (पुँ.)	– भौंरा, बाण।
मयूखः (पुँ.)	– कान्ति, किरण, आग की लपट।
शंखः (पुँ., नपुं.)	– खजाना, मस्तक की हड्डी, शंख (आकाश)।
खम् (नपुं.)	– इन्द्रिय, नगर, खेत, शून्य, बिन्दु, आकाश।
शिखा (स्त्री.)	– किरण, आग की लपट, चोटी।
नगः (पुँ.)	– पर्वत, वृक्ष – ये 'नग' और 'अग' दोनों कहलाते हैं।
आशुगः (पुँ.)	– वायु, बाण।
खगः (पुँ.)	– सूर्य, शर, पक्षी।
पतङ्गः (पुँ.)	– पक्षी, सूर्य
पूगः (पुँ.)	– सुपारी, समूह
मृगः (पुँ.)	– हरिण आदि वन्य पशु, मृगशीर्ष नक्षत्र, खोजना
वेगः (पुँ.)	– प्रवाह, वेग, पुरीषोत्सर्ग का वेग।
परागः (पुँ.)	– फूल की धूलि, स्नान करने का सामान उबटन आदि, धूल।
नागः, मातङ्गः (पुँ.)	– हाथी, चाण्डाल।
अपाङ्गः (पुँ.)	– नेत्र का अन्तिम भाग, तिलक, अङ्गहीन।
सर्गः (पुँ.)	– स्वभाव, त्याग, निश्चय, ग्रन्थ का अध्याय, सृष्टि।
योगः (पुँ.)	– कवच, उपाय यानी सामदानादि नीति, चित्त की चंचलता को रोकना, मिलाप, युक्ति।
भोगः (पुँ.)	– सुख, स्त्री या वेश्या, हाथी घोड़े आदि का मूल्य, सर्प का फन, शरीर।
सारङ्गः (पुँ.)	– पपीहा, हरिण, कोयल, सिंह, मोर, सारस, शंख, बादल, कामदेव, सोना, पृथ्वी, हाथी, भ्रमर, राजहंस, शिव का नाम, कमल, कपूर, धनुष, चन्दन, वाद्ययन्त्र, चितकबरा।
प्लवङ्गः (पुँ.)	– वानर, मेढक, कोचवान।
अभिष्वङ्गः (पुँ.)	– शाप, पराभव (तिरस्कार)
युगः (पुँ.)	– रथ तथा शकट आदि का अङ्ग, दो की संख्या, कलियुग सत्ययुग आदि, चार हाथ की नाप।
युगम् (नपुं.)	– औषधिविशेष
गौः (स्त्री., पुँ.)	– स्वर्ग, बाण, पशु (गाय, बैल) वचन, वज्र, दिशा, नेत्र, किरण, पृथ्वी, जल।

संस्कृतम्	अर्थः
लिङ्गम् (पुँ.)	– चिह्न, उपस्थ इन्द्रिय।
शृङ्गम् (नपुं.)	– श्रेष्ठता, पर्वत की चोटी, पशु की सींग।
वराङ्गम् (नपुं.)	– मस्तक, स्त्री की योनि।
भगः (पुँ.)	– लक्ष्मी, इच्छा, ऐश्वर्य, पराक्रम, प्रयत्न, सूर्य, यश।
परिघः (पुँ.)	– चौतरफा की मार, गँड़ासा, लौहाँगी।
ओघः (पुँ.)	– समूह, जल का प्रवाह, परम्परा, नृत्य विशेष।
अर्घः (पुँ.)	– दाम, पूजा का सामान, खरीदी हुई वस्तु।
अघम् (नपुं.)	– पाप, दुःख, शिकार, जुआ या नशे की आदत।
लघुः (त्रिलि.)	– प्रिय, छोटा, थोड़ा।
काचः (पुँ.)	– सिकहर, एक विशेष प्रकार की मिट्टी, नेत्र का रोगविशेष
प्रपञ्चः (पुँ.)	– उलटा, विस्तार, फसाद।
शुचिः (पुँ.)	– अग्नि, आषाढ़ महीना, मन्त्री, शुद्ध मन (पुँ., स्त्री, नपुं.) पवित्र, सफेद।
रुचिः (स्त्रीलिङ्ग)	– अतिशय, आसक्ति, इच्छा किरण, शोभा।
अच्छः (पुँ.)	– प्रसन्न, भालू, स्फटिकमणि
गुच्छः (त्रिलि.)	– डंठल, फूल का गुच्छा, समुदाय।
कच्छः (त्रिलि.)	– वस्त्र का अञ्चल (धोती की लाँग), कछार देश।
द्विजः (पुँ.)	– मोर, गरुण, दाँत, ब्राह्मण- क्षत्रिय, वैश्य, पक्षी।
अजः(पुँ.)	– विष्णु, शिव, बकरा, कामदेव, ब्रह्मा, रघु के पुत्र।
व्रजः (पुँ.)	– गोशाला, रास्ता, समूह।
धर्मराजः (पुँ.)	– बुद्ध भगवान्, यमराज, युधिष्ठिर।
कुञ्जः (पुँ., नपुं.)	– हाथी का दाँत, लतागृह।
वलजम् (नपुं.)	– खेत, नगर का द्वार।
वलजा (स्त्री.)	– सुन्दरी स्त्री।
आजिः (स्त्री.)	– समतल भूमि, संग्राम।
प्रजाः (स्त्री.)	– सन्तान, जनता।
अब्जः (पुँ.)	– शंख, चन्द्रमा, कमल।
निजम् (त्रिलि.)	– अपना, नित्य।
क्षेत्रज्ञः (पुँ.)	– प्रवीण (त्रिलि.), पुरुष।
संज्ञा (स्त्री.)	– होश, हाथ भौ तथा नेत्र का संकेत, गायत्री, सूर्य की स्त्री।
करटः (पुँ.)	– कौआ, हाथी का गण्डस्थल
कटिः (पुँ.)	– हाथी का गण्डस्थल, कमर
शिपिविष्टः (पुँ.)	– गञ्जा, खराब चमडा, शिवजी
त्वष्टा (पुँ.)	– विश्वकर्मा, सूर्य, बढ़ई।
दिष्टम् (नपुं.)	– पूर्वजन्म का कर्म, भाग्य

संस्कृतम्	अर्थः
कटुः (पुँ.)	– पिप्पली आदि का रसविशेष
रिष्टम् (नपुं.)	– कल्याण, अमङ्गल, अभाव।
अरिष्टम् (नपुं.)	– शुभ, अशुभ
कूटम् (पुँ., नपुं.)	– माया, निश्चल (जिसका कभी नाश न हो), यन्त्र (मृगों को फँसाने का जाल), कपट, झुठाई, समूह, लोहे का घन, पर्वत की चोटी, हल का अगला हिस्सा (फाल)।
त्रुटिः (स्त्री.)	– छोटी (गुजराती) इलायची, समय, केवल इतना समय कि जितनी देर में ह्रस्व अक्षर की चौथाई मात्रा बोली जा सके, घोड़ा, सन्देह।
कोटिः (स्त्री.)	– पीड़ा, उन्नति, कोना।
जटा (स्त्री.)	– जड़, उलझा केश, जटामांसी, वेद का पाठविशेष।
व्युष्टिः	– फल, बढ़ी हुई दौलत।
दृष्टिः (स्त्री.)	– ज्ञान, आँख, देखना।
इष्टिः	– यज्ञ, इच्छा।
सृष्टम् (त्रिलिङ्ग0)	– निश्चित (तैं पायी हुई बात), अधिक।
कष्टम् (त्रिलि.)	– कठिनाई, घना वन
नीलकण्ठः (पुँ.)	– शिव, मयूर।
कोष्ठः (पुँ.)	– पेट का भीतरी भाग, कोठिला, घर का भीतरी हिस्सा।
निष्ठा (स्त्री.)	– उपपत्ति, गायब होना, विनाश।
काष्ठा (स्त्री.)	– वृद्धि, दशा, दिशा, समय विशेष
ज्येष्ठः (त्रिलि.)	– बहुत अच्छा, सबसे बड़ा लड़का या भाई, ज्येष्ठ महीना।
कनिष्ठः (त्रिलि.)	– बहुत छोटा, छोटा भाई।
दण्डः (पुँ.)	– लाठी, दमन, मानखण्डन, यमराज, सेना, व्यूहभेद, प्रकाण्ड, घोड़ा, कोड़ा, मन्थन, ग्रह, सूर्य के पारिपार्श्वक।
गुडः (पुँ.)	– मिट्टी आदि का गोला, गुड़
व्यालः (पुँ.)	– साँप, माँसाहारी पशु सिंह व्याघ्रादि।
इडा (स्त्री.)	– गाय, पृथ्वी, वाणी, बुध की स्त्री।
क्ष्वेडा (स्त्री.)	– बाँस की तीली, पींजरा, सूप, सिंहनाद आदि।
नाडी (स्त्री.)	– क्षण भर का समय, डंठल, नसें।
काण्डः (पुँ., नपुं.)	– लाठी, बाण, निकृष्ट, परिच्छेद, अवसर, जल।
भाण्डम् (नपुं.)	– घोड़े का अलंकार, बरतन, मूलधन, बनिये की पूँजी।
बाढम् (नपुं.)	– अतिशय, प्रतिज्ञा, स्वीकार।
प्रगाढम् (नपुं.)	– दृढ़, कठिनाई।
दृढः (त्रिलि.)	– सामर्थ्य, मोटापन।

संस्कृतम्	अर्थः
व्यूढः (त्रिलि.)	– छोड़ा या रक्खा, दृढ़ या परस्पर मिलित, सेना का विशेष संस्थापन।
भ्रूणः (पुँ.)	– बच्चा, स्त्री का गर्भ।
बाणः (पुँ.)	– राजा बलिका पुत्र, तीर
कणः (पुँ.)	– बहुत सूक्ष्म, अन्न का कण
गणः (पुँ.)	– समुदाय, शिव के पारिषद्
पणः (पुँ.)	– जुए में खर्च किया धन, आदि शब्द से मेढ़े, तीतर, मुर्गे आदि की लड़ाई में लगी बाजी, नौकर का वेतन, किसी वस्तु का दाम, चार काकिणी का दाम।
गुणः (पुँ.)	– धनुष की डोरी, रस गन्ध आदि, बल, बहादुरी, सन्धि आदि।
क्षणः (पुँ.)	– बेकारी, एक मूहूर्त का बारहवाँ हिस्सा, पुत्रादि के जन्म विवाह आदि का उत्सव।
वर्णः (पुँ.)	– ब्राह्मण आदि वर्ण, शुक्ल नील पीतादि रंग, स्तुति।
वर्णम् (नपुं.)	– अक्षर
अरुणः (त्रिलि.)	– सूर्य, सूर्य का सारथि, वर्णभेद (प्रातःकाल और सन्ध्या के समय आकाश की लालिमा)
स्थाणुः (पुँ.)	– शिव, थून (खम्भा), चिरस्थायी पर्वत, वृक्ष (ठूँठ)।
द्रोणः (पुँ.)	– कौआ, अश्वत्थामा के पिता, परिमाणविशेष (4 आढ़क = 1 द्रोण)।
रणः (पुँ.)	– संग्राम, शब्द।
ग्रामणी (पुँ.)	– नाई, प्रधान, गाँव का मालिक
ऊर्णा (स्त्री.)	– भेढ़ आदि का रोआँ (ऊन), भौहों के बीच की भौंरी।
हरिणी (स्त्री.)	– मृगी, सुवर्ण की बनी हरी प्रतिमा।
हरिणः (त्रिलि.)	– मृग, पाण्डुर वर्ण।
स्थूणा (स्त्री.)	– खूँटा, घर का खम्भा, लोह की बनी प्रतिमा।
तृष्णा (स्त्री.)	– कामना, प्यास।
घृणा (स्त्री.)	– निन्दा, दया।
विपणिः (स्त्री.)	– बाजार की गली, दुकान।
वारुणी (स्त्री.)	– शराब, पश्चिम दिशा, गण्डदूर्वा।
करेणुः (पुँ.)	– हाथी (पु.), हथिनी (स्त्री.)
द्रविणम् (पुँ., नपुं.)	– बल, धन।
शरणम् (नपुं.)	– घर, रक्षक।
श्रीपर्णम् (नपुं.)	– कमल, अग्निमन्थ, वृक्ष।
तीक्ष्णम् (नपुं.)	– विष, युद्ध, लोह, अतिशय तीखा, सेंधा नमक।

संस्कृतम्		अर्थः
प्रमाणम् (नपुं.)	–	कारण, मर्यादा (सीमा), शास्त्र की इयत्ता, ज्ञानी।
करणम् (नपुं.)	–	कार्यसिद्धि में प्रधान कारण, खेत, शरीर, इन्द्रिय।
संसरणम् (नपुं.)	–	प्राणियों का जन्म, जिधर से बिना रुकावट सेना चली जा सके, वह राजमार्ग।
समुद्गिरणम् (नपुं.)	–	वमन किया हुआ अन्न, जलपात्र आदि का ऊपर उठाना, उखाड़ना।
विषाणम् (त्रिलि.)	–	पशुओं की सींग, हाथी के दाँत।
प्रवणम् (त्रिलि.)	–	क्रमशः ढालुआ जमीन, नम्र, चौराहा।
संकीर्ण (त्रिलि.)	–	गहन, व्याप्त, अशुद्ध, वर्णसंकर।
ईरिणम् (त्रिलि.)	–	आश्रयहीन देश, ऊसर भूमि।
विवस्वत्/विवस्वान् (पुँ.)	–	देवता, सूर्य।
सरस्वत्/सरस्वान् (पुँ.)	–	नद, समुद्र।
गरुत्मत्/गरुमान् (पुँ.)	–	पक्षी, गरूड़।
शकुन्तः (पुँ.)	–	भास पक्षी, पक्षीमात्र।
धूमकेतुः (पुँ.)	–	अग्नि, उत्पातसूचक तारा विशेष।
जीमूतः (पुँ.)	–	मेघ, पर्वत।
हस्तः (पुँ.)	–	हाथ, हस्तनक्षत्र।
मरुत् (पुँ.)	–	वायु, देवता।
यन्तृ/यन्ता (पुँ.)	–	हाथीवान्, सारथी।
भर्तृ/भर्ता (पुँ.)	–	ब्रह्मा, स्वामी।
पोतः (पुँ.)	–	नाव, बालक।
प्रेतः (पुँ.)	–	दूसरा जीवन, मृतक।
केतुः (पुँ.)	–	ग्रहविशेष, पताका।
स्थपतिः (पुँ.)	–	कारीगर, कञ्चुकी, जीवेष्टियाजी
सुतः (पुँ.)	–	राजा, पुत्र।
भूभृत् (पुँ.)	–	पर्वत, राजा।
मूर्धाभिषिक्तः (पुँ.)	–	राजा, क्षत्रियमात्र।
ऋतुः (पुँ.)	–	स्त्रीरज, बसन्त आदि छः ऋतुयें (स्त्री.)
अजितः/अव्यक्तः	–	विष्णु भगवान्, अपराजित, शिव।
सूतः (पुँ.)	–	बढ़ई, सारथी, बन्दीजन।
व्यक्तः (त्रिलि.)	–	पण्डित, स्पष्ट दृश्य, स्थूल।
दृष्टान्तः (पुँ.)	–	तर्कादि शास्त्र, उदाहरण।
क्षतृ/क्षत्ता (पुँ.)	–	सारथी, द्वारपाल, शूद्र के संसर्ग से क्षत्रिया में उत्पन्न सन्तति।
वृत्तान्तः (पुँ.)	–	प्रकरण, प्रकार, पूर्णता, सन्देश, समाचार।
आनर्तः (पुँ.)	–	संग्राम, नाट्यशाला, द्वारिकापुरी।

संस्कृतम्	अर्थः
कृतान्तः (पुँ.)	– यमराज, सिद्धान्त, पूर्वजन्म का (प्रारब्ध) कर्म, पाप।
शुद्धान्तः (पुँ.)	– राजा की राजधानी का स्थानविशेष (गुप्त स्थान) रनिवास, आशौचान्त।
धातुः (पुँ.)	– वात, पित्त आदि रस, भू आदि धातु, शिलाजीत आदि धातु, रक्त आदि धातु।
शक्तिः (स्त्री.)	– साँगा, बर्छी, सामर्थ्य।
मूर्तिः (स्त्री.)	– मजबूती, शरीर।
व्रततिः (स्त्री.)	– फैलाव, लता।
वसतिः (स्त्री.)	– रात्रि, मकान।
अपचितिः (स्त्री.)	– नुकसान, पूजा।
सातिः (स्त्री.)	– दान, अन्त
अर्तिः (स्त्री.)	– पीड़ा, धनुष का अग्रभाग
जातिः (स्त्री.)	– मनुष्य पशु आदि जाति, जन्म, मालती, जायफल।
रीतिः (स्त्री.)	– प्रणाली, झरना, पीतल, लोहे की कीट।
ईतिः (स्त्री.)	– विप्लव, परदेश।
प्राप्तिः (स्त्री.)	– उत्पत्ति, लाभ।
त्रेता (पुँ.)	– दक्षिण, गार्हपत्य और आहवनीय ये तीन प्रकार की अग्नि, त्रेतायुग।
महती (स्त्री.)	– नारद की वीणा, महिमामयी– स्त्री।
भूतिः (स्त्री.)	– अणिमा, महिमा, लघिमा आदि सिद्धियाँ, भस्म, सम्पत्ति।
भोगवती (स्त्री.)	– नागों की नदी, सर्पों की पुरी।
समितिः (स्त्री.)	– संग्राम, साथ, सभा।
क्षितिः (स्त्री.)	– नाश, निवास स्थान, पृथ्वी।
हेतिः (स्त्री.)	– सूर्य की किरण, हथियार, आग की लपट।
जगती (स्त्री.)	– संसार, एक प्रकार का छन्द, भूमि, जन-समुदाय।
पंक्तिः (स्त्री.)	– दस अक्षर के चरण का छन्द, श्रेणी।
आयतिः (स्त्री.)	– आगामी समय, प्रभाव, संयम, विस्तार।
पत्तिः (स्त्री.)	– पैदल सेना, गमन।
पक्षतिः (स्त्री.)	– प्रतिपदा तिथि, पंख की जड़।
प्रकृतिः (स्त्री.)	– स्वभाव, योनि, लिङ्ग, राजा के मन्त्री आदि।
वृत्तिः (स्त्री.)	– नाट्य-शास्त्र की कैशिकी आदि वृत्ति, सूत्र का विवरण।
सिकताः (स्त्री, बहु.)	– बालू, बालुकामय देश (रेगिस्तान)
श्रुतिः (स्त्री.)	– वेद, कान, सुनना।
वनिता (स्त्री.)	– स्त्रीमात्र, बड़ी प्यारी स्त्री।
गुप्तिः (स्त्री.)	– पृथ्वी के भीतर का गड़हा, गुफा या जेलखाना।

संस्कृतम्	अर्थः
धृतिः (स्त्री.)	– धारण करना - धैर्य।
बृहती (स्त्री.)	– छोटा भण्टा, एक प्रकार का छन्द, बड़ी।
वासिता (स्त्री.)	– स्त्री, हथिनी।
वार्ता (स्त्री.)	– जीविका, अफवाह, समाचार।
वार्तम् (त्रिलि.)	– कुशल, आरोग्य, असार, तत्त्वहीन।
घृतम् (नपुं.)	– घी, जल।
अमृतम् (नपुं.)	– अमृत, जल, मुक्ति, यज्ञ शेष का वाचक, विना माँगे मिली भीख।
कलधौतम् (नपुं.)	– चाँदी, सोना।
निमित्तम् (नपुं.)	– कारण, चिह्न।
श्रुतम् (नपुं.)	– शास्त्र, सुनी बात।
कृतम् (नपुं.)	– सत्ययुग, पर्याप्त।
अत्याहितम् (नपुं.)	– बड़ा भय, साहसमय कर्म।
भूतम् (त्रिलिङ्ग)	– न्याय, पृथिवी, जल तेज वायु आकाश आदि पाँच तत्त्व, सत्य, प्राणी, बीता समय।
वृत्तम् (त्रिलिङ्ग)	– श्लोक, चरित्र, बीता समय, मजबूत, गोल।
महत् (त्रिलि.)	– राज्य, बड़ा।
अवगीतम् (त्रिलि.)	– बदनामी, निन्दित व्यक्ति।
श्वेतम् (त्रिलि.)	– चाँदी, सफेद रंग, द्वीप विशेष।
रजतम् (त्रिलि.)	– सोना, चाँदी, सफेद रंग
जगत् (त्रिलि.)	– संसार, जंगम, (चलने-फिरने वाले) प्राणी।
रक्तम् (त्रिलि.)	– नील आदि रंग, रुधिर, प्रेमी।
अवदातः (त्रिलिङ्ग)	– उज्ज्वल वस्तु, पीला रंग, शुद्ध (निर्मल)।
सितः (त्रिलिङ्ग)	– बँधुआ (कैदी), सफेद रंग।
अभिनीतः (त्रिलिङ्ग)	– युक्त, न्यायसंगत, अतिश्रेष्ठ, क्षमावान्।
संस्कृतम् (त्रिलिङ्ग)	– संस्कारयुक्त, बनावटी, घड़े आदि रँगना, लक्षणयुक्त।
अनन्तः (त्रिलिङ्ग)	– निःसीम, शेषनाग, विष्णु।
प्रतीतः (त्रिलिङ्ग)	– प्रसिद्ध, प्रसन्न।
अभिजातः (त्रिलिङ्ग)	– कुलीन, पण्डित।
विविक्तः (त्रिलिङ्ग)	– पवित्र, एकान्त, निर्जन।
शुक्तः (त्रिलिङ्ग)	– चूक, कठोर।
मूर्च्छितः (त्रिलिङ्ग)	– बेहोश, वृद्धियुक्त।
शितिः (त्रिलिङ्ग)	– उज्ज्वल, काला
सत् (त्रिलिङ्ग)	– सत्य, सज्जन, विद्यमान, अच्छा, पूज्य।

संस्कृतम्	अर्थः
पुरस्कृतः (त्रिलिङ्ग)	– अगुवा, पूजित, शत्रु से दबोचा हुआ, आगे किया हुआ।
निवातः (त्रिलिङ्ग)	– निवास स्थान, वायुरहित, जो शस्त्र से न भेदन किया जा सके, वह कवच।
उच्छ्रितः (त्रिलिङ्ग)	– उत्पन्न, बढ़ा हुआ, ऊँचा घमण्डी।
उत्थितः (त्रिलिङ्ग)	– बढ़ता हुआ, उदयोन्मुख उत्पन्न।
आदृतः (त्रिलिङ्ग)	– आदर किया हुआ, पूजित।
अर्थः (पुँ.)	– अभिप्राय, धन, वस्तु, प्रयोजन, निवृत्ति, विषय।
तीर्थम् (नपुं.)	– पौंसरा, शास्त्र, ऋषिसेवित, जल, गुरू अध्यापक।
समर्थः (त्रिलिङ्ग)	– बलवान्, सम्बन्ध युक्त अर्थ, अनुकूल।
दशमीस्थः (पुँ.)	– राग विहीन, अतिवृद्ध
वीथी (स्त्री.)	– रास्ता, पंक्ति।
आस्थानी (स्त्री.)	– सभा, उपाय।
प्रस्थः (पुँ., नपुं.)	– पहाड़ की चोटी, एक सेर।
छन्दः (नपुं.)	– अभिप्राय, अधीन, पद्य।
अब्दः (नपुं.)	– मेघ, वर्ष, एक पर्वत, मोथा, इन्द्र।
अपवादः (पुँ.)	– निन्दा, आज्ञा
दायादः (पुँ.)	– पुत्र, जाति, बन्धुजन, कुटुम्ब, सपिण्ड।
पादः (पुँ.)	– किरण, पैर, चौथाई हिस्सा, श्लोक का चतुर्थांश।
तमोनुदः (पुँ.)	– चन्द्रमा, अग्नि, सूर्य
निर्वादः (पुँ.)	– लोकापवाद, सिद्धान्तवाद।
शादः (पुँ.)	– कीचड़, छोटी-छोटी घास
आक्रन्दः (पुँ.)	– दयनीय स्वर, फूट-फूटकर रोना, रक्षक, कठोर, संग्राम।
प्रसादः (पुँ.)	– अनुग्रह, प्रसन्नता, काव्यका गुण विशेष, नैवेद्य।
सूदः (पुँ.)	– रसोई, रसोइया
गोविन्दः (पुँ.)	– गोशाले का मालिक, बृहस्पति, कृष्ण।
आमोदः (पुँ.)	– हर्ष, दूर ही से मन हरने वाली सुगन्धि।
मदः (पुँ.)	– हर्ष, अभिमान, गज का मद, वीर्य।
ककुदः (पुँ., नपुं.)	– प्रधान, राजचिह्न, बैल का कन्धा।
संविद् (स्त्री.)	– ज्ञान, सम्भाषण, कर्म का नियम, युद्ध, संज्ञा, संकेत।
उपनिषद् (स्त्री.)	– धर्म, एकान्त, वेदान्त।
शरद् (स्त्री.)	– शरद् ऋतु, वर्ष।
पदम् (नपुं.)	– व्यवसाय, रक्षा, स्थान, चिह्न, पैर, वस्तु, सुबन्त-तिङन्त रूप शब्द भेद।
गोष्पदम् (नपुं.)	– गो सेवित देश, गो के खुर भर नाप की जमीन।

संस्कृतम्		अर्थः
आस्पदम् (नपुं.)	–	प्रतिष्ठा (स्थान), कार्य
स्वादुः (त्रिलिङ्ग)	–	प्रिय, मीठा।
मृदुः (स्त्रीलिङ्ग)	–	अतीक्ष्ण, कोमल
मन्दः (त्रिलि.)	–	मूर्ख, थोड़ा, अनाड़ी, अभागा।
शारदः (त्रिलि.)	–	नवीन, डरपोक, वर्ष।
विशारदः (त्रिलि.)	–	विद्वान्, ढीठ
न्यग्रोधः (पुँ.)	–	व्याम, अंकवार (दोनों हाथ फैलाकर टेढ़ा करके जोड़ना) बरगद।
उत्सेधः (पुँ.)	–	शरीर, ऊँचाई।
विवधः/वीवधः (पुँ.)	–	ध्यान आदि, रास्ता, बोझ
परिधिः (पुँ.)	–	यज्ञीय वृक्ष की शाखा (समिधा), चन्द्र सूर्य का मण्डल, वह रेखा जो किसी गोल पदार्थ के चारों ओर खींचने से बने।
आधिः (पुँ.)	–	बन्धक (गिरवी रखना), व्यसन, मानसिक कष्ट, आश्रय।
समाधिः (पुँ.)	–	शंका का समाधान, चुप रह जाना, स्वीकार करना।
अनुबन्धः (पुँ.)	–	दोष की उत्पत्ति, प्रकृति-प्रत्यय-आगम आदेश में जिस वर्ण का नाश हो गया हो वह, बड़ों का अनुसरण करने वाला बालक, प्रकृत वस्तु की परम्परा से चलना।
विधुः (पुँ.)	–	विष्णु भगवान्, चन्द्रमा, कपूर।
विधिः (पुँ.)	–	विधान, भाग्य, ब्रह्मा।
अवधिः (पुँ.)	–	सीमा, गड़हा, बिल।
प्रणिधिः (पुँ.)	–	प्रार्थना, दूत।
बुधः (पुँ.)	–	पण्डित, विद्वान्, वृद्धजन, ग्रहविशेष (चन्द्रमा का पुत्र बुध)।
स्कन्धः (पुँ.)	–	समूह, काण्ड, राजा, कन्धा।
सिन्धुः (पुँ.)	–	सिन्ध देश, नदविशेष, समुद्र।
सिन्धुः (स्त्री.)	–	नदी।
विधा (स्त्री.)	–	विधान, प्रकार
साधुः (त्रिलिङ्ग)	–	सज्जन, कुलीन, रमणीक।
वधूः (स्त्री.)	–	भार्या, पतोहू, स्त्रीमात्र।
सुधा (स्त्री.)	–	चूना, अमृत, सेंहुड़।
सन्धा (स्त्री.)	–	प्रतिज्ञा, मर्यादा, स्वीकृति
श्रद्धा (स्त्री.)	–	आदर, विश्वास, आकांक्षा
मधु (नपुं.)	–	शराब, फूल का रस (शहद), चैत्र का महीना, महुआ।
अन्धम् (त्रिलि.)	–	अन्धकार, अन्धा प्राणी।
समुन्नद्धः (त्रिलि.)	–	अपने को पण्डित मानने वाला, अभिमानी।
ब्रह्मबन्धुः (त्रिलि.)	–	ब्राह्मण के प्रति निन्दा सूचक, आदेश।

संस्कृतम्		अर्थः
अवष्टब्धः (त्रिलि.)	–	अधीन, समीपवर्ती, रुका हुआ, बँधा हुआ।
प्रसिद्धः (त्रिलि.)	–	विख्यात, अलंकृत।
चित्रभानुः (पुँ.)	–	सूर्य, अग्नि।
भानुः (पुँ.)	–	किरण, सूर्य।
भूतात्मन्/भूतात्मा (पुँ.)	–	ब्रह्मा, शरीर
पृथग्जनः (पुँ.)	–	मूर्ख, नीच
ग्रावन् (ग्रावा) (पुँ.)	–	पर्वत, पत्थर
पत्रिन् (पत्री) (पुँ.)	–	बाण, पक्षी, वृक्ष
शिखरिन् (शिखरी पुँ.)	–	वृक्ष, पर्वत।
शिखिन् (शिखी) (पुँ.)	–	अग्नि, मयूर, केतुग्रह, बाण, मुर्गा
प्रतियत्नः (पुँ.)	–	इच्छा, किसी को पटाना अर्थात् अनूकूल करना।
सादिन् (सादी) (पुँ.)	–	घुड़सवार, कोचवान्।
वाजिन् (वाजी) (पुँ.)	–	घोड़ा, बाण, पक्षी।
अभिजनः (पुँ.)	–	कूल, विख्यात, जन्मभूमि।
हायनः (पुँ.)	–	वर्ष, किरण, अन्न विशेष।
विरोचनः (पुँ.)	–	चन्द्रमा, अग्नि, सूर्य, प्रह्लाद का पुत्र।
वृजिनः (पुँ.)	–	दुःख, विष्णु (पुँ.) पाप, टेढ़ा (नपुं.)
आत्मन् (आत्मा) (पुँ.)	–	उपाय, धैर्य, बुद्धि, स्वभाव, चित्त, ब्रह्म, देह।
विश्वकर्मा (पुँ.)	–	सूर्य, देवताओं का बढई।
घनाघनः (पुँ.)	–	इन्द्र, खूनी, मतवाला हाथी, बरसने वाला मेघ।
घनः (त्रिलिङ्ग)	–	मेघ, मूर्ति का गुण, सटा हुआ, लोह का बड़ा हथौड़ा।
अभिमानः (पुँ.)	–	धन आदि का घमण्ड, ज्ञान, प्रेम, हिंसा
इनः (पुँ.)	–	सूर्य, स्वामी
राजन् (राजा) (पुँ.)	–	चन्द्रमा, क्षत्रिय, नृप, स्वामी, इन्द्र
वाणिनी (स्त्री.)	–	नाचने वाली वेश्या, दूती, कुटनी
वाहिनी (स्त्री.)	–	नदी, सेना
ह्लादिनी (स्त्री.)	–	वज्र, बिजली
कामिनी (स्त्री.)	–	बन्दालबेल, कामुकी स्त्री, सब प्रकार की स्त्री
तनुः (स्त्री.)	–	चमड़ी, शरीर, कृश (दुर्बल)
सूना (स्त्री.)	–	गले की घंटी, वधस्थान, पुत्री।
वितानम् (पुँ., नपुं.)	–	यज्ञ, विस्तार, आलसी, (त्रिलिङ्ग) शून्य।
केतनम् (नपुं.)	–	कार्य, ध्वजा, उपनिमन्त्रण, घर।
ब्रह्मन् (नपुं.)	–	वेद, तत्त्व, तपस्या, ब्रह्म (नपुं.)ब्रह्मा, ब्राह्मण, प्रजापति (पुँ.)
गन्धनम् (नपुं.)	–	प्रोत्साहन, हिंसा, आशय प्रकट करना।

संस्कृतम्	अर्थः
आतञ्चनम् (नपुं.)	– दूध में जावन डालना, वेग, प्रसन्न करना
व्यञ्जनम् (नपुं.)	– चिह्न, दाढ़ी-मूँछ, भोजन, स्त्री पुरुषों के गुह्यादि।
कौलीनम् (नपुं.)	– लोकनिन्दा, पशुओं साँपों और पक्षियों की लड़ाई।
उद्यानम् (नपुं.)	– निकलना, बगीचा, प्रयोजन।
उत्थानम् (नपुं.)	– उन्नति, पुरुषार्थ, उद्योग, कुटुम्बकार्य, सिद्धान्त, उत्तम औषधि, ऊँचे उठना।
स्थानम् (नपुं.)	– अवकाश, ठिकाना, घर।
व्युत्थानम् (नपुं.)	– तिरस्कार, विरुद्ध-व्यवहार, स्वतंत्र कार्य।
क्रन्दनम् (नपुं.)	– रोदन, बुलाहट, चिल्लाहट
वर्ष्मन् (वर्ष्म) (नपुं.)	– शरीर, नाप
धामन्/धाम (नपुं.)	– घर, शरीर, कान्ति कोष दण्ड जन्य प्रभाव।
संस्थानम् (नपुं.)	– चौराहा, अंगविभाग, मृत्यु, आकृति।
साधनम् (नपुं.)	– मारण (पारा आदि शोधना), मृतक का अग्निदाह, चलना, धन, धन दिलाना, धन कमाना, उपाय, अनुसरण।
निर्यातनम् (नपुं.)	– बदला लेना, दान, धरोहर लौटाना।
व्यसनम् (नपुं.)	– विपत्ति, विनाश, कामजदोष, (शिकार, द्यूत, स्त्री, मदिरापान), कोपज दोष (वाक्पारुष्य) आदि।
पक्ष्मन्/पक्ष्म (नपुं.)	– आँख की बरौनी, केसर, सूत का बहुत छोटा टुकड़ा।
पर्वन्/पर्व (नपुं.)	– अष्टमी-अमावस्या आदि तिथि, उत्सव।
वर्त्मन्/वर्त्म (नपुं.)	– आँख की पलक, रास्ता।
मैथुनम् (नपुं.)	– स्त्री-पुरुष का संसर्ग, सुरत।
कौपीनम् (नपुं.)	– अकार्य, लंगोट
प्रधानम् (त्रिलि.)	– परमात्मा, बुद्धि, सर्वश्रेष्ठ, राजा का मुख्यमंत्री।
प्रज्ञानम् (नपुं.)	– बुद्धि, चिह्न
प्रसूनम् (नपुं.)	– फूल, फल
निधनम् (नपुं.)	– वंश, नाश, हत्या, ज्योतिषोक्त लग्न से अष्टम स्थान।
लक्ष्मन्/लक्ष्म (नपुं.)	– चिह्न, श्रेष्ठ
आच्छादनम् (नपुं.)	– छिप जाना, ढांकना, वस्त्र, ओढ़ना या ओढ़ाना
आराधनम् (नपुं.)	– कोई काम पूरा करना, लाभ, प्रसन्न करना।
अधिष्ठानम् (नपुं.)	– रथ आदि का पहिया, नगर, प्रभाव, आक्रमण।
रत्नम् (नपुं.)	– अपनी जाति में उत्तम, जवाहर
वनम् (नपुं.)	– जल, जंगल।
तलिनम् (त्रिलि.)	– विरला, थोड़ा।
समानः (त्रिलि.)	– अच्छा, पण्डित, बराबर, सदृश, एक

संस्कृतम्	अर्थः
पिशुनः (त्रिलि.)	– चुगलखोर, केसर, दुष्ट, वानर का मुँह, कौआ।
हीनः, न्यूनः (त्रिलि.)	– थोड़ा, कम, निन्दनीय।
तरस्विन्, तरस्विन् (तरस्वी., त्रिलि.)	– वेगवान् बली।
अभिपन्नः (त्रिलि.)	– कसूरवार, शत्रु से आक्रान्त, विपत्ति में पड़ा हुआ।
कलापः (पुँ.)	– अलंकार, मोर का पंख, तरकस, समुदाय, करधनी।
परीवापः (पुँ.)	– तम्बू-कनात आदि की सामग्री, चारों ओर से बीज बोया जाना, पानी की टंकी।
गोपः (पुँ.)	– गौ दुहने वाला, गोशाले का मालिक, राजा, जमीन्दार।
वृषाकपिः (पुँ.)	– शिव, विष्णु, अग्नि।
वाष्पम् (नपुं.)	– गर्मी, भाप, आँसू
धनिन् (धनी)	– धनी, सूद लेने वाला महाजन
लाञ्छनम् (नपुं.)	– दाग, धब्बा
कशिपुः (पुँ., नपुं.)	– भोजन, वस्त्र।
तल्पम् (पुँ., नपुं.)	– सेज, अटारी, स्त्री।
विटपः (पुँ., नपुं.)	– घास का पूरा, डंठल, डाली।
अभिरूपः (त्रिलि.)	– पण्डित, सुन्दर।
कच्छपी (स्त्री.)	– कछुई, सरस्वती की वीणा।
कुतपः (पुँ.)	– हिरन के रोएँ का कपड़ा, दिन का आठवाँ हिस्सा।
गन्धर्वः (पुँ.)	– जन्म-मरण के बीच में स्थित प्राणी, घोड़ा, विश्वावसु आदि स्वर्ग के गायक, गायकमात्र, कस्तूरीमृग, नरकोयल।
कम्बुः (पुँ.)	– कंगन, शंख, हाथी के दाँत का मध्य, सीपी।
द्विजिह्वः (पुँ.)	– साँप, चुगलखोर
पूर्वः (पुँ.)	– पूर्व दिशा (त्रिलि.) पूर्वज (पुँ.) ब्रह्मा, पहला।
कुम्भः (पुँ.)	– घड़ा, हाथी का मस्तक, कुम्भकर्ण का बेटा, वेश्यापति, राशि विशेष।
डिम्भः (पुँ.)	– बच्चा, मूर्ख।
स्तम्भः (पुँ.)	– खंभा, जडता।
शम्भुः (पुँ.)	– ब्रह्मा, शिव
गर्भः (पुँ.)	– पेट, गर्भका बच्चा, बालक, गर्भसन्धि, कटहल का काँटा।
विस्रम्भः (पुँ.)	– प्रेम, शृङ्गार की प्रार्थना, विश्वास।
दुन्दुभिः (पुँ. स्त्री.)	– नगाड़ा (पुँ.), लडकों के खेलने की फिरकी (स्त्री), वरुण, दैत्य।
नाभिः (पुँ. स्त्री.)	– ढोढ़ी (पु., स्त्री), क्षत्रिय (पुँ.), प्रधान राजा, पहिये का बिचला भाग

संस्कृतम्	अर्थः
सुरभिः (त्रिलि.)	– गौ (स्त्री) बसन्त, जायफल, चम्पा (पुँ.) सुगन्धि, मनोहर (त्रिलि.) सुवर्ण, कमल (नपुं.)।
सभा (स्त्री.)	– सभाभवन, सभा के सदस्य सामाजिक परिषद्।
शिफा (स्त्री.)	– चोटी, नदी, जटामांसी, माता
शफम् (नपुं.)	– वृक्षों की जड़, गौ आदि पशुओं की खुर।
गुम्फः (पुँ.)	– गूँथना, भुजा का गहना
वल्लभः (त्रिलि.)	– प्रिय, मालिक, सुलक्षण घोड़ा (पुँ.)।
रश्मिः (रश्मी) पुँ.	– किरण, रस्सी, (घोड़े आदि के बाँधने का पगहा)
प्लवङ्गमः (पुँ.)	– वानर, मेढ़क।
कामः (पुँ.)	– इच्छा, कामदेव।
पराक्रमः (पुँ.)	– बहादुरी, उद्योग।
धर्मः (पुँ.)	– पुण्य, यमराज, न्याय, स्वभाव, आचरण, सोमरस पान करने वाले।
उपक्रमः (पुँ.)	– उपाय सोचकर काम आरम्भ करना, मन्त्री की प्रकृति परीक्षा का उपाय, इलाज, बल।
निगमः (पुँ.)	– बनियई, नगर, वेद।
नैगमः (पुँ.)	– नागरिक, बनिया, वैदिक वस्तु, उपनिषद्
रामः (पुँ.)	– बलराम, परशुराम, राम (पुँ.) काला रंग, सफेद, सुन्दर (त्रिलि.)
ग्रामः (पुँ.)	– गाँव, किसी शब्द के पूर्व रहने पर समूह (जैसे- 'शब्द ग्राम), स्वर।
विक्रमः (पुँ.)	– आक्रमण करना, बल।
स्तोमः (पुँ.)	– स्तुति, यज्ञ, समुदाय।
जिह्मः (पुँ.)	– कुटिल, आलसी।
गुल्मः (पुँ.)	– प्लीहा रोग, गुच्छा, सेना।
जामिः (स्त्री.)	– बहिन, कुल की स्त्री।
क्षमा (स्त्री.)	– पृथिवी, क्षमा।
क्षमम् (त्रिलि.)	– योग्य (नपुं), समर्थ, हितकारी (त्रिलि.)
श्यामः (त्रिलि.)	– हरा रंग, काला रंग।
श्यामा (स्त्री.)	– सतावर, रात्रि, हल्दी।
ललाममम् (नपुं.)	– पूँछ, गाय या घोड़े के माथे पर बने तिलक का चिह्न, घोड़ा, घोड़े का साज, प्रधान, पताका।
सूक्ष्मम् (त्रिलि.)	– आत्मा, कपट, बहुत छोटा।
प्रथमः (त्रिलि.)	– आदि, प्रधान।
वामः (त्रिलि.)	– सुन्दर, विपरीत, बायाँ, स्तन या मेघ, शिव (पुँ.), वामा (स्त्री)।

संस्कृतम्	अर्थः
अधमः (त्रिलि.)	– कम, बदनाम।
यातयामम् (त्रिलि.)	– पुराना (बासी), खाने से बचा हुआ भोजन।
तार्क्ष्यः (पुँ.)	– घोड़ा, गरुड़, रथ, वाहन
क्षयः (पुँ.)	– घर, ह्रास, कल्प का अन्त (प्रलय), रोग।
श्वशुर्यः (पुँ.)	– देवर, साला।
भातृव्यः (पुँ.)	– भतीजा, शत्रु।
पर्जन्यः (पुँ.)	– गरजता हुआ मेघ, इन्द्र।
अर्यः (पुँ.)	– स्वामी, बनिया
तिष्यः (पुँ.)	– पुष्य नक्षत्र, कलियुग
पर्यायः (पुँ.)	– प्रस्ताव, क्रम, निर्माण, मौका।
प्रत्ययः (पुँ.)	– अधीन, कसम, ज्ञान, विश्वास, कारण, छिद्र, शब्द (सन् प्रत्यय आदि)।
अनुशयः (पुँ.)	– पुराना बैर, पश्चात्ताप।
स्थूलोच्चयः (पुँ.)	– अपूर्ण, हाथी की मध्यम चाल, पहाड़ों से गिरे पत्थर के बड़े-बड़े ढोंके।
समयः (पुँ.)	– कसम, आचरण, समय, सिद्धान्त, संभाषण, सम्पत्ति, संकेत, गणराज्य के कानून।
अनयः (पुँ.)	– बुरी आदत, अशुभ भाग्य, विपत्ति अन्याय।
अत्ययः (पुँ.)	– उल्लंघन, कष्ट, दोष, दण्ड, नाश।
सम्परायः (पुँ.)	– आपत्ति, युद्ध, आनेवाला समय।
पूज्यः (पुँ.)	– पूजनीय, ससुर।
संनयः (पुँ.)	– सेना के पीछे रहने वाली सेना, समूह, अच्छा न्याय।
संस्त्यायः (पुँ.)	– समूह, स्थान विशेष, विस्तार।
प्रणयः (पुँ.)	– विश्वास, माँगना, प्रेम।
समुच्छ्रयः (पुँ.)	– उन्नति, विरोध (बैर)।
विषयः (पुँ.)	– जो बात जिसे मालूम हो, शब्द (शब्द, रूप, रस, गन्ध, स्पर्श आदि), देश।
कषायः (पुँ., नपुं.)	– काढ़ा, कसैला रस, गेरुआ रंग
प्रतिश्रयः (पुँ.)	– सभा, अवलम्ब, स्वीकार।
प्रायः (पुँ.)	– बहुतायत, अनशन, मृत्यु, समान, ज्ञान।
मन्युः (पुँ.)	– दीनता, यज्ञ, क्रोध, शोक।
गुह्यम् (नपुं.)	– गोपनीय, लिङ्ग, भग।
सत्यम् (नपुं.)	– कसम, सचाई।
वीर्यम् (नपुं.)	– बल, प्रभाव, बीज (शुक्र), शक्ति।

संस्कृतम्	अर्थः
द्रव्यम् (नपुं.)	– सत्वगुण का आश्रय, धन, औषधि।
धिष्ण्यम् (नपुं.)	– स्थान, घर, नक्षत्र, अग्नि।
भाग्यम् (नपुं.)	– जन्मान्तर का शुभ-अशुभ कर्म, ऐश्वर्य।
गाङ्गेयम् (पुँ. नपुं.)	– कसेरू, सुवर्ण, भीष्म पितामह (पुँ.)।
विशल्या (स्त्री.)	– दन्तिका नाम की औषधि, अग्निशिखा, गूरुच।
वृषाकपायी (स्त्री.)	– लक्ष्मी, पार्वती।
अभिख्या (स्त्री.)	– नाम, शोभा, कीर्ति।
क्रिया (स्त्री.)	– आरम्भ, प्रायश्चित्त, शिक्षा, पूजन, विचार, उपाय, कर्म, चेष्टा, चिकित्सा।
छाया (स्त्री.)	– शनैश्चर की माता, कान्ति, परछाई, छाँह, अन्धकार।
कक्ष्या (स्त्री.)	– महल की ड्योढ़ी के भीतर, काँची (क्षुद्रघण्टिका, करधन) हाथी की कमर में बाँधने का बन्धन।
कृत्या (स्त्री.)	– कार्य, भूत-प्रेत आदि अधम देवता, धन-स्त्री-भूमि से भेद डाले जाने वाले पराये राज्य के आदमी।
जन्यम् (नपुं.)	– अफवाह, बाजार, संग्राम।
जघन्यः (पुँ.)	– अन्त्यज, अधम, लिङ्ग।
वक्तव्यः (त्रिलि.)	– निन्दनीय, अधीन, कहने वाली बात।
कल्यः (पुँ.)	– मन्त्रादि उपाय से रहित, नीरोग, कलाकुशल, प्रातः-काल।
अर्थ्यः (पुँ.)	– बुद्धिमान्, धनवान्, प्रार्थना करके माँगी जाने वाली वस्तु, न्यायसंगत, विज्ञ।
पुण्यम् (नपुं.)	– सुन्दर, अच्छाकाम, धर्म, पवित्र
रूप्यम् (नपुं.)	– सुन्दर रूप, गढ़ा सोना-चाँदी (अर्थात् - अशर्फी, रुपया), रमणीक
वदान्यः (पुँ.)	– मीठी बातें करने वाला, दाता, उदार
मध्यम् (नपुं.)	– उचित, बिचला भाग।
सौम्यम् (नपुं.)	– सुन्दर, सीधा, चन्द्रमा को निवेदित वस्तु, बुध।
वारः (पुँ.)	– समूह, पारी, सूर्य-चन्द्र आदि दिन।
संस्तरः (पुँ.)	– जिसकी मुट्ठी में कुशा हो या कुश का बिछौना, यज्ञ।
गुरुः (पुँ.)	– वृहस्पति, पिता, अध्यापक मान्य, बड़े लोग।
द्वापरः (पुँ.)	– युगविशेष, सन्देह।
प्रकारः (पुँ.)	– विशेष, समानता।
आकारः (पुँ.)	– चेष्टा, इशारा, सूरत।
किंशारुः (पुँ.)	– धान-जौ आदि की बाल का टूँड़ा, बाण, कंकपक्ष।
मरुः (पुँ.)	– जलरहित भूमि, पर्वत

संस्कृतम्	अर्थः
अद्रिः (पुँ.)	– वृक्ष, पर्वत, सूर्य, इन्द्र।
पयोधरः (पुँ.)	– स्त्री का स्तन, मेघ, नारियल।
वृत्रः (पुँ.)	– वृत्रासुर, अन्धकार, शत्रु।
करः (पुँ.)	– टैक्स, हाथ, किरण।
प्रदरः (पुँ.)	– स्त्री का रोगविशेष, भाँग, बाण
अस्त्रः (पुँ.)	– केश, आँसू, कोना, रुधिर
तूबरः (पुँ.)	– बिना सींग का बैल, समय पर जिसके मूछें न जमीं हो, वह मनुष्य (खोझा)
रै (पुँ.)	– धन, सुवर्ण।
परिकरः (पुँ.)	– बिछौना, परिवार, समूह, यत्न, आरम्भ।
तारः (पुँ.)	– मोती की सफाई का काम, चाँदी, ऊँचा स्वर, पारा उतरना
शारः (त्रिलिङ्ग)	– वायु, चितकबरा, चौसर खेलने की गोटी
संगरः (पुँ.)	– प्रतिज्ञा, सभा, विपत्ति, संग्राम, स्वीकृति।
मन्त्रः (पुँ.)	– वेद का अंश, गुप्त सलाह, देवादि की साधना
मित्रः (पुँ., नपुं.)	– सूर्य, मित्र (नपुं.)
अवस्करः	– भग-लिङ्ग, विष्ठा।
आडम्बरः (पुँ.)	– तुरही का शब्द, हाथियों का गर्जन, तैयारी।
अभिहारः (पुँ.)	– शस्त्र आदि धारण करना, नालिश, चोरी, कवचादि ग्रहण करना।
परीवारः (पुँ.)	– जंगम विशेष, परिजन, तलवार की म्यान, ओहार।
विष्टरः (पुँ.)	– बैठने का आसन, वृक्ष, मुट्ठी भर कुशा, पीढ़ा आदि आसन, कृष्णमृग-चर्म।
प्रतीहारः (पुँ.)	– द्वारपाल, प्रतीहारी (स्त्री) भी इसी अर्थ में प्रयुक्त होता है।
बभ्रुः (त्रिलिङ्ग)	– बड़ा नेवला, विष्णु (पुँ.), पीला रंग
सारः (त्रिलि.)	– पराक्रम, वृक्ष का साल, उचित, श्रेष्ठ (त्रिलि.) जल, धन।
दुरोदरः (पुँ., नपुं.)	– जुआड़ी (पुँ.) मूल्य, जुआँ दाँव (नपुं.)
कान्तारम् (पुँ., नपुं.)	– बड़ा जंगल, दुर्गममार्ग, बिल, (पु. नपुं.) एक प्रकार की ऊँख।
मत्सरः (त्रिलिङ्ग)	– दूसरे की सम्पदा न देख सकने से उत्पन्न डाह, कृपण।
वरः (त्रिलि.)	– देवता का आशीर्वाद (पुँ.) श्रेष्ठ (त्रिलिङ्ग), कुछ अच्छी लगने वाली वस्तु (नपुं.)।
करीरः (त्रिलि.)	– बाँस का अँखुआ (पुँ. नपु.), टेंटी, वृक्ष, घट (पुँ.)।
प्रतिसरः (त्रिलि.)	– सेना का पिछला हिस्सा (पुँ.) मंगलकार्य के निमित्त बाँधा गया हाथ का सूत (पु.नपुं)।
हरिः (पुँ.)	– यमराज, वायु, इन्द्र, चन्द्रमा, सूर्य, विष्णु, सिंह, किरण, घोड़ा, तोता, साँप, वानर, मेढ़क, हरा, पीला रंग (त्रिलि.)

संस्कृतम्	अर्थः
शर्करा (स्त्री.)	– ठिकरा या सिटकी, कंकड़ी, शक्कर, रेता, पथरी रोग।
यात्रा (स्त्री.)	– बिताना, जाना, चलना, देवार्चन का उत्सव
इरा (स्त्री.)	– पृथ्वी, वाणी, मदिरा, जल
तन्द्री (स्त्री.)	– नींद, प्रमीला (परिश्रम में इन्द्रियों का शिथिल हो जाना)
धात्री (स्त्री.)	– उपमाता (धाई), पृथ्वी, माता, आँवला
क्षुद्रा (स्त्री.)	– किसी अङ्ग से हीन, नाचने वाली स्त्री, वेश्या, शहद की मक्खी, भटकटैया, क्रूर, अधम, अल्प (त्रिलि.)।
मात्रा (स्त्री.)	– ओहार, अल्प, माप, पूर्णता,
मात्रम् (नपुं.)	निर्णय, कान का आभूषण, अक्षर का एक अंग।
चित्रम् (नपुं.)	– तस्वीर, विस्मय, आकाश, तिलक, अद्‌भुत, चितकबरा
कलत्रम् (नपुं.)	– कमर, स्त्री, राजाओं के रहने का गुप्तस्थान।
पात्रम् (नपुं.)	– योग्य, बर्तन, राजा का मंत्र, पत्ता, स्रुवा आदि यज्ञपात्र
पत्रम् (नपुं.)	– सवारी, पंख, पत्ती।
शास्त्रम् (नपुं.)	– आज्ञा, व्याकरण आदि के ग्रन्थ।
शस्त्रम् (नपुं.)	– हथियार, लोहा।
नेत्रम् (नपुं.)	– जटा वृक्ष, वस्त्र, आँख।
क्षेत्रम् (नपुं.)	– भार्या, शरीर, खेत।
पोत्रम् (नपुं.)	– शूकर, हल का मुख भाग (फाल)।
गोत्रम् (नपुं.)	– नाम, कुल, पर्वत, ज्ञान, वन, खेत का रास्ता।
सत्रम् (नपुं.)	– वस्त्र, यज्ञ, सदावर्त, वन,दगाबाजी।
अजिरम् (नपुं.)	– रूप रस आदि विषय, शरीर, आँगन।
अम्बरम् (नपुं.)	– आकाश, वस्त्र, रूई, सुगन्धि।
चक्रम् (नपुं.)	– राष्ट्र, रथ का पहिया, सेना, पानी की भँवरी, पाखण्ड।
अक्षरम् (नपुं.)	– मोक्ष, वर्ण (क ख आदि) ब्रह्म, आकाश, धर्म, तप
क्षीरम् (नपुं.)	– दूध, जल।
भूरि (नपुं.)	– सुवर्ण, अधिक, (त्रिलि.) विष्णु भगवान्, शिव, ब्रह्मा (पुँ.)
चन्द्रः (पुँ.)	– सुवर्ण, कपूर, कवीला, जल, चन्द्रमा, हीरा।
गोपुरम् (पुँ.)	– द्वार, नगर का सदर फाटक, मोथा।
गह्वरम् (नपुं.)	– गुफा, पाखण्ड, निकुञ्ज, गहन।
उपह्वरम् (नपुं.)	– एकान्त, पास।
अग्रम् (नपुं.)	– पहले, अधिक, ऊपर, एक पत्र की नाप, सहारा, समूह, प्रधान।
पुरम् (नपुं.)	– घर, नगर, मन्दिर, शरीर।
राष्ट्रः (पुँ., नपुं.)	– देश, उपद्रव।
दरः (पुँ., नपुं.)	– भय, गढ्ढा।

संस्कृतम्	अर्थः
बज्रः (पुँ., नपुं.)	– हीरा, बज्र (शस्त्र)।
तन्त्रम् (नपुं.)	– प्रधान, सिद्धान्त, जुलाहा, वस्त्र, कुटुम्बसम्बन्धी कार्य, शास्त्रविशेष, सामान, वेद की शाखा।
औशीरः (पुँ.)	– चँवर का डंडा, खस की टट्टी।
औशीरम् (नपुं.)	– शयन, आसन।
पुष्करम् (नपुं.)	– हाथी की सूँड़ का अग्रभाग, नगाड़ा आदि बाजे का मुँह, जल, तलवार का बिचला हिस्सा, आकाश, कमल, तीर्थविशेष, पोहकर औषधि विशेष, टापू, सर्प, गरुड़
पिठरम् (नपुं.)	– मोथा, मथानी, बटलोई
नागरम् (त्रिलि.)	– राजकशेरू, नागरमोथा, सोंठ, चतुर, नागरिक
अन्तरम् (नपुं.)	– अवकाश, भेद, छिद्र, बाहर, अवसर, मध्य अन्तरात्मा, सादृश्य, अवधि।
शार्वरम् (त्रिलि.)	– घटाटोप अन्धकार, हिंसक।
गौरः (पुँ.)	– लाल, सफेद, पीला, विशुद्ध, सफेद, सरसों, चन्द्रमा, कमलका केसर
जठरः (पुँ.)	– कठिन, पेट, बूढ़ा।
अधरः (पुँ.)	– नीचे, निचला होंठ, हीन।
एकाग्रः (पुँ.)	– स्वस्थ, एकाग्रता, तत्पर।
व्यग्रः (पुँ.)	– काम से परेशान, अनेक कामों में लगा हुआ, घबड़ाना।
उत्तरः (पुँ., नपुं.)	– जवाब, ऊपर, उत्तर का देश, श्रेष्ठ।
परः (पुँ.)	– दूर, दूसरा, उत्तम, श्रेष्ठ शत्रु, केवल।
मधुरः (पुँ., नपुं.)	– स्वादिष्ट, प्रिय।
क्रूरः (पुँ.)	– कठिन, निर्दयी, भयानक, नृशंस।
उदारः (पुँ.)	– दानी, महान्, सीधा-सादा।
इतरः (पुँ.)	– गैर, नीचा।
स्वैरः (पुँ.)	– स्वाधीन, धीरे-धीरे काम करने वाला
शुभ्रम् (त्रिलिङ्ग)	– तेजस्वी, सफेद।
मौलिः (पुँ., स्त्री.)	– जूड़ा, किरीट, बँधा हुआ केश।
पीलुः (पुँ.)	– एक प्रकार का वृक्ष, हाथी, बाण, फूल, परमाणु, हड्डी का टुकड़ा, ताड़ का तना।
कालः (पुँ.)	– यमराज, समय, मृत्यु, महाकाल, कृष्ण भगवान्।
कलिः (पुँ.)	– चौथा युग, झगड़ा, फूल की कली, बहादुरों का युद्ध।
कमलः (पुँ., नपुं.)	– हिरन, जल, ताँबा, कमल का फूल, आकाश
कम्बलः (पुँ.)	– ओढ़ने की लोई, गौ के गले में लटकने वाला चमड़ा, वायु, नागराज वासुकी, कीड़ा।

संस्कृतम्		अर्थः
बलिः (पुँ.)	–	महसूल, सौगात, बुढ़ापे की झुर्रियाँ (स्त्री), प्रसिद्ध राजा बलि।
बलम् (पुँ., नपुं.)	–	मोटाई, पराक्रम, सेना, कौआ, बलराम (कृष्ण के बड़े भाई)।
वातूलः (पुँ.)	–	आँधी, बकवादी, वात विकार को सहने में असमर्थ (त्रिलिङ्ग)।
व्यालः (पुँ.)	–	शठ, सर्प, दुष्ट हाथी, सिंह।
मलः (पुँ., नपुं.)	–	पाप, विष्ठा, कीट (मैल)।
शूलम् (पुँ., नपुं.)	–	रोग विशेष, शस्त्र विशेष, मृत्यु, ध्वजा, योग।
कीलः (पुँ., स्त्री.)	–	लोह आदि की बनी शंकु, आग की लपट।
पालिः (स्त्री.)	–	तलवार की धार, गोद, चिह्न, पाँति।
कला (स्त्री.)	–	कारीगरी, तीस काष्ठा का समय, चन्द्रमा का सोलहवाँ भाग।
आलिः (स्त्री.)	–	सहेली, श्रेणी, पुल, विशद आशय।
वेला (स्त्री.)	–	चन्द्रोदय आदि के कारण समुद्र का उमड़ना (ज्वार), समुद्र का तट, समय, मर्यादा, विना क्लेश के मरण।
बहुलाः (स्त्री.)	–	कृत्तिका नक्षत्र, गौ (पुँ.), आग, तीक्ष्ण, काला रंग, इलायची, स्त्री (नपुं.), आकाश (पुँ.), कृष्ण पक्ष।
लीला (स्त्री.)	–	विलास, कार्य, क्रीडा, शृङ्गारभाव।
उपलाः (पुँ.)	–	पत्थर, सिकता (स्त्री.), खाँड़ (चीनी)।
कीलालम् (नपुं.)	–	पानी, रुधिर।
मूलम् (नपुं.)	–	पहला, जड, शिफा, वृक्ष की जड़, नक्षत्र विशेष, प्रतिष्ठा।
जालम् (नपुं.)	–	समुदाय, सूत या सन की बनी जाल, रोशनदान, झरोखा, खिली हुई कली, दंभ।
शीलम् (नपुं.)	–	स्वभाव, सदाचार।
फलम् (नपुं.)	–	वृक्ष आदि का फल, किये हुए कार्य का परिणाम, बाण का अगला भाग, जायफल, पटरा, अन्न, त्रिफला, कंकोल।
पटलम् (नपुं.)	–	समूह, छाजन, एक प्रकार का नेत्ररोग।
तलम् (नपुं.)	–	किसी वस्तु का निचला भाग (जैसे रसातल), स्वरूप तलवार की मूठ, थप्पड़, वन, कार्य का मूल कारण, तालवृक्ष, वृक्षमात्र।
पलम् (नपुं.)	–	मांस, एक प्रकार का वजन।
पातलम् (नपुं.)	–	वड़वानल, विवर, नागलोक।
चैलम् (नपुं.)	–	कपड़ा, अधम (त्रिलि.)।
कुकूलम् (नपुं.)	–	कील से भरा हुआ गड़हा, भूसी की आग।
केवलम् (नपुं.)	–	निश्चित, एक, सम्पूर्ण।
कुशलम् (नपुं.)	–	पूर्णता, कल्याण, पुण्य, शिक्षित (त्रिलि.)।
प्रवालम् (पुँ., नपुं.)	–	मूँगा, नवीन कोंपल, वीणा का दण्ड।
स्थूलम् (त्रिलि.)	–	मोटा, शिखर, बुद्धि-विहीन।

संस्कृतम्	अर्थः
करालः (त्रिलि.)	– बड़े दाँत वाला, ऊँचा, भयानक, सर्जरस।
पेशलः (त्रिलि.)	– सुन्दर, निपुण।
बालः (त्रिलि.)	– मूर्ख, बालक, केश, घोड़े या हाथी की पूँछ, हाऊबेर।
लोलः (त्रिलि.)	– चंचल, लालची।
दवः/दावः (पुँ.)	– जंगल, जंगल की आग।
भवः (पुँ.)	– उत्पत्ति, शिवजी, संसार, प्राप्ति।
सचिवः (पुँ.)	– राजा को सलाह देने वाला, सहायक (मित्र)।
धवः (पुँ.)	– पति, धवई वृक्ष, मनुष्य, धूर्त।
अविः (पुँ.)	– पर्वत, भेंड, सूर्य, स्वामी, चूहा, कम्बल।
हवः (पुँ.)	– आज्ञा, बुलाहट, यज्ञ।
भावः (पुँ.)	– सत्ता (वस्तुस्थिति), स्वभाव, अभिप्राय, चेष्टा, आत्मा, जन्म, क्रिया, लीला, विभूति, पंडित, प्राणी।
प्रसवः (पुँ.)	– उत्पत्ति (पैदाइश), फल, पुष्प, गर्भत्याग।
निह्नवः (पुँ.)	– अविश्वास, झूठी बकवाद, पाजीपन।
उत्सवः (पुँ.)	– ऊपर उठना या सींचना, उत्साह, कोप, इच्छा का वेग, आनन्द का अवसर।
अनुभावः (पुँ.)	– प्रभाव, सत्पुरुषों के ज्ञान का निश्चय, अभिप्राय सूचक।
प्रभवः (पुँ.)	– ज्ञानोत्पत्ति का आदिस्थान, जन्म का हेतुस्थान, जन्ममूल।
पारशवः (पुँ.)	– शूद्रा में ब्राह्मण के वीर्य से उत्पन्न पुत्र, फारसी (पारसी)।
ध्रुवः (पुँ.)	– नक्षत्र विशेष, निश्चित, (नपुं.) नित्य (त्रिलि.) शिव, विष्णु, वटवृक्ष, उत्तानपाद राजा का पुत्र।
स्वः (पुँ.)	– जाति, आत्मा, आत्मीयजन, धन।
नीवी (स्त्री.)	– स्त्री की कमरबन्द, बनिये का मूलधन, राजपुत्र के धन का विनिमय।
शिवा (स्त्री.)	– पार्वती, आठ वर्ष की कन्या, दारुहल्दी, गोरोचन, भूमि, श्वेतदूर्वा, सियार या राक्षस।
द्वन्द्वम् (नपुं.)	– लड़ाई, दो की संख्या, रहस्य, मिथुन।
सत्त्वम् (नपुं.)	– द्रव्य, प्राण, बल की अधिकता, प्राणी, गुण, चित्त, बल।
क्लीबम् (त्रिलि.)	– नपुसंकलिङ्ग, हिजड़ा, पुरुषार्थहीन।
विश् (पुँ.)	– बनिया, मनुष्य, प्रवेश।
स्पश (पुँ.)	– गुप्तदूत (खुफिया), युद्ध।
वंशः (पुँ.)	– कुल, बाँस, समुदाय, पीठ आदि अंग।
वीकाशः (पुँ.)	– एकान्त, प्रकाश।
निर्वेशः (पुँ.)	– तनख्वाह, उपभोग, मूर्च्छा।
कीनाशः (पुँ.)	– यमराज, क्षुद्र, किसान, विश्वासघाती।
अपदेशः (पुँ.)	– पद, लक्ष्य, निमित्त, बहाना।

संस्कृतम्	अर्थः
कुशम् (नपुं.)	– कुशा, जल, राम के पुत्र (पुँ.), द्वीप विशेष।
दशा (स्त्री.)	– बाल्य-युवा-वृद्ध आदि अवस्थाएँ, बत्ती, कपड़े का खूँट।
आशा (स्त्री.)	– हवस, दिशा।
वशा (स्त्री.)	– स्त्री, हथिनी, बन्ध्या गौ।
दृश् (स्त्री.)	– ज्ञाता, दर्शन, नेत्र, ज्ञान।
कर्कशः (त्रिलि.)	– कठोर, दुःस्पर्श, अविवेकी, क्रूर, कृपण, कबीला।
नाशः (पुँ.)	– गायब होना, छिपना।
जीवितेशः (पुँ.)	– प्रिय, यमराज।
अंशुः (पुँ.)	– क्रूर, खड्ग, सूर्य की किरण, हाथ।
आशुः (पुँ.)	– एक प्रकार का घोड़ा, शीघ्रता।
पाशः (पुँ.)	– बन्धन (फाँसी), एक प्रकार का शस्त्र (वरुणपाश आदि)।
प्रकाशः (त्रिलि.)	– बहुत प्रसिद्ध, घाम, साफ-साफ।
वालिशः (पुँ.)	– बालक, अज्ञानी मूर्ख।
कोशः (पुँ., नपुं.)	– अधखिली कली, तलवार की म्यान, धनराशि, एक प्रकार की कसम, शब्दकोष।
अनिमिषः (पुँ.)	– देवता, मछली।
पुरुषः (पुँ.)	– आत्मा, (क्षेत्रज्ञ) मनुष्य, नरसर्प।
ध्वांक्षः (पुँ.)	– कौआ, मछली खाने वाला, बगुला, पक्षीमात्र, भिक्षुक, घर।
कक्षः (पुँ.)	– तृण, लता, काँख, कछार, सूखी घास, वन।
अभीषः (पुँ.)	– पशु बाँधने का पगहा, किरण।
प्रैषः (पुँ.)	– भेजना, मलना, क्लेश, उन्माद।
पक्षः (पुँ.)	– सहायक, पक्षी का पंख, आधा महीना, बगल, साध्य, विरोध।
उष्णीषः (पुँ., नपुं.)	– टोपी, साफा (पगड़ी), किरीट।
वृषः (पुँ.)	– अण्डकोष, चूहा, श्रेष्ठ, पुण्यकर्म, बैल, धर्म।
आकर्षः (पुँ.)	– जुआ, पाँसा, चौसर आदि खेलने की बिसात, इन्द्रिय, खिंचाव।
अक्षम् (नपुं.)	– इन्द्रिय, गोटी (पुँ.), सोलह मांसें की तौल, रथ का पहिया, व्यवहार, बहेड़े का पेड़।
कर्षूः (स्त्री.)	– जीविका, छोटी नदी (पुँ.), सूखे कंडे की आग।
पौरुषम् (नपुं.)	– पुरुषत्व, पुरुष का कार्य, तेज।
विषम् (नपुं.)	– जल, जहर।
आमिषम् (पुँ., नपुं.)	– घूस, मांस, भोग्यवस्तु, संभोग।
किल्बिषम् (नपुं.)	– अपराध, पाप।
वर्षम् (पुँ. नपुं.)	– वृष्टि, जम्बूद्वीप के भारत वर्षादि खण्ड, संवत्सर।
प्रेक्षा (स्त्री.)	– नाच देखना, बुद्धि।

संस्कृतम्		अर्थः
भिक्षा (स्त्री.)	–	सेवा, भीख माँगना, नौकरी करना, मजदूरी करना।
त्विष् (स्त्री.)	–	शोभा, कान्ति, बोलना, रुचि।
अध्यक्षः (त्रिलि.)	–	प्रत्यक्ष, अधिकारी, सभापति।
रुक्षः (त्रिलि.)	–	रूखा, प्रेमका अभाव।
हंसः (पुँ.)	–	सूर्य, सफेद पंख का पक्षी, हंस, निस्पृह, विष्णु, शरीर।
विभावसुः (पुँ.)	–	सूर्य, अग्नि।
वत्सः (पुँ.)	–	बछड़ा, वर्ष, बेटा।
न्यक्षम् (त्रिलि.)	–	सम्पूर्ण, निकृष्ट, परशुराम।
दिवौकसः (पुँ.)	–	चातक, देवता।
रसः (पुँ.)	–	शृङ्गार-करुणा-बीभत्स आदि नौ रस, जहर, तेज, खट्टा - मीठा आदि गुण, द्रव पदार्थ।
उत्तंसः/अवतंसः (पुँ., नपुं.)	–	कर्णफूल, चूडामणि।
वसुः (पुँ.)	–	पुराणोक्त अष्टवसु, अग्नि, किरण, रत्न, धन, वृद्धि, औषधि।
वेधस्/वेधाः (पुँ.)	–	विष्णु, ब्रह्मा, पण्डित।
आशिस्/आशीः (स्त्री.)	–	कल्याणकामना, मीठी बात, साँप का दाँत।
लालसा (स्त्री.)	–	प्रार्थना (माँगना), उत्सुकता, अधिक लालच।
हिंसा (स्त्री.)	–	चोरी आदि कुकर्म, वध, किसी की रोजी मारना।
प्रसूः (स्त्री.)	–	घोड़ी, माता, कन्दली, लता।
अर्चिस् (अर्चिः) (नपुं.)	–	लपट, दीप्ति।
रोदस् (रोदसी) (स्त्री.)	–	पृथ्वी, आकाश।
ज्योतिस् (ज्योतिः) (नपुं.)	–	नक्षत्र, प्रकाश, पुतली का मध्यभाग (पुँ.) अग्नि, सूर्य।
आगस्/आगः (नपुं.)	–	पाप, अपराध।
वयस्/वयः (नपुं.)	–	पक्षी, बाल्य वृद्ध आदि अवस्थायें।
वर्चस्/वर्चः (नपुं.)	–	तेज, पुरीष, (विष्ठा) चन्द्रमा का पुत्र (पुँ.)।
महस्/महः (नपुं.)	–	उत्सव, तेज।
रजस्/रजः (नपुं.)	–	सत्व आदि गुण, स्त्री का आर्त्तव, पुष्प का रज, धूलि।
तमस्/तमः (नपुं.)	–	अन्धकार, तमोगुण, राहु, पाप, शोक।
छन्दस्/छन्दः (नपुं.)	–	अभिलाषा, गायत्री आदि वृत्त, स्वेच्छाचार।
तपस्/तपः (नपुं.)	–	सान्तपन आदि कठिन व्रत, लोक विशेष, धर्म।
सहस्-सहः (नपुं.)	–	बल, अगहन का महीना (पुँ.)।
नभस्/नभः (नपुं.)	–	आकाश
नभः (पुँ.)	–	श्रावणमास, नासिका, कमल नाल की तन्तु, गिरता हुआ नक्षत्र।
ओकस्/ओकः (नपुं.)	–	घर।

संस्कृतम्		अर्थः
ओकः (पुँ.)	–	आश्रय।
पयस्/पयः (नपुं.)	–	दूध, जल।
ओजस्/ओजः (नपुं.)	–	तेज, बल, धातु।
स्रोतस्/स्रोतः (नपुं.)	–	इन्द्रिय तथा नदी का वेग।
तेजस्/तेजः (नपुं.)	–	प्रभाव, कान्ति, बल, वीर्य, मक्खन, आग।
विद्वस्/विद्वान् (त्रिलि.)	–	विद्वान्, जानकार, आत्मज्ञानी।
बीभत्सः (त्रिलि.)	–	हिंसक, विकृत, क्रूर, रस- भेद।
ज्यायस्/ज्यायान् (त्रिलि.)	–	वृद्ध, प्रशस्य, ज्यायान् आदि शब्द आधिव्य अर्थ में हैं।
कनीयान् (त्रिलि.)	–	अतिशय, युवा, बहुत छोटा।
वरीयस्/वरीयान् (त्रिलि.)	–	बहुत बड़ा, बहुत अच्छा।
साधीयान् (त्रिलि.)	–	बहुत दृढ, बहुत अच्छा।
वर्हम् (पुँ., नपुं.)	–	पत्ता, मोर के पंख।
ग्रहः (पुँ.)	–	विशेष आग्रह, सूर्य-चन्द्रग्रहण, संग्राम का उद्योग।
निर्व्यूहः (पुँ.)	–	द्वार, शिरोभूषण, पका हुआ काढ़ा, खूँटी।
प्रग्राहः/प्रग्रहः (पुँ.)	–	तराजू की डोरी, घोड़ा आदि पशु बाँधने की रस्सी, कैदी।
परिग्रहः (पुँ.)	–	स्त्री, परिवार के लोग, दान लेना, जड़, स्वीकृति, शाप, राहुग्रस्त सूर्य।
गृहाः (पु., बहु.)	–	पत्नी, घर।
आरोहः (पुँ.)	–	सुन्दर स्त्री की कमर, चढ़ना, लम्बाई।
व्यूहः (पुँ.)	–	समूह, सेना की मोर्चेबन्दी।
अहिः (पुँ.)	–	सर्प, वृत्रासुर।
तमोऽपहः (पुँ.)	–	अग्नि, चन्द्रमा, सूर्य
परिबर्हः (पुँ.)	–	राजा की छत्र-चमर आदि सामग्री, राजा के योग्य द्रव्य, सामान।

❑❑

43. पर्यायवाचिशब्दाः (पर्यायवाची - शब्द)

अ

अग्निः (पुँ.) – अग्निः, वैश्वानरः, वह्निः, वीतिहोत्रः, धनञ्जयः, कृपीटयोनिः, जातवेदाः, ज्वलनः, तनूनपात्, बर्हिः, शुष्मा, कृष्णवर्त्मा, शोचिष्केशः, उषर्बुधः, आश्रयाशः, बृहद्भानुः, कृशानुः, पावकः, अनलः, रोहिताश्वः, वायुसखः, शिखावान्, आशुशुक्षणिः, हिरण्यरेताः, हुतभुक्, दहनः, हव्यवाहनः, सप्तार्चिः, दमुनाः, शुक्रः, चित्रभानुः, विभावसुः, शुचिः।

अश्रु (नपुं.) – नेत्राम्बुः, रोदनम्, अश्रु, अस्त्रम्, वाष्पम्

अनुजः (पुँ.) – जघन्यजः, कनिष्ठः, अवरजः, यवीयः।

असुरः (पुँ.) – दैत्यः, दैतेयः, दनुजः, इन्द्रारिः, दानवः, शुक्रशिष्यः, दितिसुतः, पूर्वदेवः, सुरद्विषः।

अज्ञानम् (नपुं.) – अज्ञानम्, अविद्या, अहंमतिः।

अन्धकारः (पुँ.) – ध्वान्तम्, तिमिरम्, तमिस्रम्, तमस् (तमः)

अस्थि (नपुं.) – कीकसम्, कुल्यम्, अस्थि (नपुं.)।

अधरः (पुँ.) – ओष्ठः, रदनच्छदः, दशनवाससी, दशनवासः (पुँ.)

अगस्त्यः (पुँ.) – अगस्त्यः, मैत्रावरुणिः, कुम्भसम्भवः।

अमृतम् (नपुं.) – त्रिदशाहारः, सुधा, पीयूषम्, अमिय।

अश्वः (पुँ.) – घोटकः, वीतिः, तुरगः, तुरङ्गः, तुरङ्गमः, वाजी, वाहः, अर्वा, गन्धर्वः, हयः सैन्धवः, सद्रिः।

अधमः (पुँ.) – निकृष्टः, प्रतिकृष्टः, अर्वा, याप्याः, अवम्, कुपूयः, कुत्सितः, अवद्यः, खेटः, गर्ह्यः, अणकाः।

अङ्गणम् (नपुं.) – चत्वरम्, अजिरम्

अन्धः (पुँ.) – अदृक्, दृष्टिहीनः, अचक्षुः।

अद्भूतम् (नपुं.) – आश्चर्यम्, विस्मयः, चित्रम्।

अन्तःपुरम् (नपुं.) – अवरोधनम्, अवरोधः, शुद्धान्तः।

अश्विनौ (पुँ.,द्विव.) – अश्विनीसुतौ, स्ववैद्यौ, दस्रौ, आश्विनेयौ, अश्विनीकुमारौ।

अलङ्कारः (पुँ.) – अलङ्करणम्, आभरणम्, सौन्दर्यम्, मण्डनम्, विभूषणम्, परिष्कारः।

अधोवस्त्रम् (नपुं.) – निचोलः, अधोंशुकम्, परिधानम्, अन्तरीयम्।

अतिथिः (पुँ.) – आगन्तुकः, आवेशिकः।

अध्यापकः (पुँ.) – उपाध्यायः, गुरुः, आचार्यः।

अप्रियम् (वि.) – निकृष्टः, प्रतिकृष्टः, रेफः, अधमः, कुत्सितः, अवद्यः, खेटः, गर्ह्यः, मलिनम्, मलदूषितम्, कच्चरम्, मलीमसम्, अनीप्सितम्।

अपमानम् (नपुं.) – अनादरः, परिभवः, रीठा, अवमानना, अवज्ञा, अवहेलना।

अल्पः (वि.) – अल्पीयः, अल्पिष्ठम्, अत्यल्पम्, स्तोकः, क्षुल्लकः, लवलेशः, अणुः, कनीयः।

अधिकम् (वि.) – प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, बहुलम्, अदभ्रम्, बहु, पुरु, भूयिष्ठम्, भूयः, भूरि।

अरुणः (पुँ.) – सूरसूतः, अनूरुः, काश्यपिः, गरुडाग्रजः।

असिः (पुँ.) – कृपाणः, करपालः, चन्द्रहासः, खड्गः।

आ

आच्छादनम् (नपुं.) – अन्तर्धा, व्यवधा, अन्तर्धिः, अपवारणम्, अपिधानम्, तिरोधानम्, पिधानम्, आच्छादनम्।

आनन्दः (पुँ.) – मुदा (स्त्री), प्रीतिः, प्रमदः (पुँ.), हर्षः (पुँ.), प्रमोदः (पुँ.), आमोदः (पुँ.),सम्मदः, आनन्दथुः, शर्मम्, शातम्, सुखम् (नपुं.)

आमलकी (स्त्री.) – तिष्यफला, अमृता, वयस्था, आमलकम्।

आजीविका (स्त्री.) – आजीवः, जीविका, वार्ता, वृत्तिः, वर्तनम्, जीवनम्।

आत्मा (पुँ.) – क्षेत्रज्ञः, पुरुषः, जीवः, देही, शरीरी।

आकाशः (पुँ.) – नभः, मरुद्वर्त्मा, वियत्, विहायः, तारापथः, पुष्करम्, अन्तरिक्षम्, व्योम, अम्बरम्, विष्णुपदम्, खम्, द्यौः, विहायसम्, गमनम्, द्यु, अभ्रम्, अनन्तम्, महाविलम्, मेघाध्वा।

आम्रः (पुँ.) – चूतः, रसालः, सहकारः, अतिसौरभः।

आज्ञा (स्त्री.) – निर्देशः, निदेशः, शासनम्, शिष्टिः, आज्ञा, अववादः।

आपूपिकः (पुँ.) – कान्दविकः, भक्ष्यकारः।

इ

इन्द्रः (पुँ.) – ऋभुक्षः, संक्रन्दनः, सहस्राक्षः, इन्द्रः, दुश्च्यवनः, शक्रः, हरिः, बलारातिः, स्वाराट्, नमुचिसूदनः, वृत्रहा, शुनासीरः, आखण्डलः, गोत्रभिद्, वज्री, वृषा, वास्तोष्पतिः, वासवः, पुरन्दरः, लेखर्षभः, शतमन्युः, दिवस्पतिः, सुत्रामा, मघवा, विडौजाः, पाकशासनः, सुरपतिः, शचीपतिः, मेघवाहनः, मरुत्वान्, वृद्धश्रवाः, पुरुहूतः।

इच्छा (स्त्री.) – काङ्क्षा, स्पृहा, ईहा, वाञ्छा, लिप्सा, मनोरथः, कामः, अभिलाषः, दोहदम्, लालसा, अभिलाषा, आकांक्षा।

इन्द्रियम् (नपुं.) – हृषीकः, विषयी, प्रतिविषयम्।

इन्द्राणी (स्त्री.) – शची, इन्द्रप्रिया, पुलोमजा, सुरपतिप्रिया।

उ

उपनिषद् (स्त्री.) – वेदान्तम्, रहस्यम्, उपनिषत्।

उलूकः (पुँ.) – पेचकः, वायसारातिः।

उत्तमः (पुँ.) – प्रधानम्, प्रमुखम्, प्रवेकः, अनुत्तमः, मुख्यः, वर्यः, वरेण्यः, प्रवर्हः, अनवरार्घ्यः।

उत्सवः (पुँ.) – क्षणः, उद्धर्षः, पहः, उद्धवः।

उदरम् (नपुं.) – पिचण्डः, कुक्षिः, जठरम्, तुन्दम्।

उष्ट्रः (पुँ.) – क्रमेलकः, मयः, महांगः, करभः।

उपमा (स्त्री.) – उपमानम्, सादृश्यम्, सदृशम्, समानम्।

उक्तम् (नपुं.) – भाषितम्, उदितम्, जल्पितम्, लपितम्, आभणितम्, कथितम्।

उत्तरम् (नपुं.) – प्रतिवाक्यम्, समाधानम्।

ऊर्णनाभः (पुँ.) – लूता, तन्तुवायः, मर्कटकः।

औ

औषधिः (स्त्री.) – भेषजम्, अगदः, जायुः, औषधम्, भैषजम्।

ओदनम् (नपुं.) – भक्तम्, भिस्सा, अन्धः, अन्नम्, दीदिवः।

ए

एकान्तः (वि.) – विविक्तः, विजनः, छन्नः, रहः, उपांशुः।

क

कर्णः (पुँ.) – शब्दग्रहः, श्रोत्रम्, श्रुतिः, श्रवणम्, श्रवः।

कपिशवर्णः (पुँ.) – कडारः, पिङ्गः, पिशङ्गः, कपिलः, कद्रुः, पिङ्गलः।

कारणम् (नपुं.) – हेतुः, करणम्, बीजम्, निदानम्।

कामदेवः (पुँ.) – मदनः, मन्मथः, मारः, प्रद्युम्नः, मीनकेतनः, कन्दर्पः, दर्णकः, अनङ्गः, कामः, पञ्चशरः, स्मरः, शम्बरारिः, मनसिजः, अनन्यजः, पुष्पधन्वा, रतिपतिः, मकरध्वजः, आत्मभूः, ब्रह्मसूः, विश्वकेतुः, कुसुमेषः।

काकः (पुँ.) – अरिष्टः, करटः, बलिपुष्टः, स्कृत्प्रजः, एकदृक्, बलिभुक्, ध्वाङ्क्षः, चिरञ्जीवी, वायसः, आत्मघोषः, परभृत्, काकोलः।

किन्नरः (पुँ.) – किम्पुरुषः, तुरङ्गवदनः, मयुः

किरणः (पुँ.) – उस्त्रः, मयूखः, अंशुः, गभस्तिः, घृणिः, धृष्णिः भानुः, करः, मरीचिः, दीधितिः, रश्मिः।

कुक्कुटः (पुँ.) – कृकवाकुः, ताम्रचूर्णः, चरणायुधः।

केशः (पुँ.) – चिकुरः, कुन्तलः, बालः, कचः, शिरोरुहः, अलकः, भ्रमरकः, काकपक्षः, शिखण्डकः

कोकिलः (पुँ.) – वनप्रियः, परभृतः, कोकिला, पिकः, परभृतिका।

कृष्णः (पुँ.) – असितम्, श्यामलम्, श्याममम्, नीलम्, मेचकम्।

कल्याणम् (नपुं.) – श्वःश्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, मङ्गलम्, शुभम्, भावुकम्, भविकम्, भव्यम्, कुशलम्, क्षेमम्, शास्तम्।

कमलम् (नपुं.) – नीरजम्, पङ्कजम्, पुण्डरीकम्, इन्दीवरम्, तामरसम्, उत्पलम्, पद्मम्, कुवलयम्, नीलाम्बुजम्, कुमुदम्, कैरवम्, राजीवम्, नलिनम्, अरविन्दम्, सहस्रपत्रम्, कुशेशयम्, शतपत्रम्, पुष्परः, सरसीरुहः, जलजः।

करुणा (स्त्री.) – कारुण्यम्, घृणा, कृपा, अनुकम्पा, अनुक्रोशः।

क्रोधः (पुँ.) – कोपः, क्रोशः, अमर्षः, प्रतिघः, रोषः

कौतूहलम् (नपुं.) – कौतुकम्, कुतुकम्, कुतूहलम्।

क्रीडा (स्त्री.) – खेला, द्रवः, केलिः, नर्म, परिहसनम्।

कुटी (स्त्री.) – उटजः, पर्णशाला, आयतनम्, चैत्यम्।

कुञ्जः (पुँ.) – निकुञ्जः, लतामण्डपः।

कलिका (स्त्री.) – कोरकः, कुड्मलः, मुकुलः।

कपोतः (पुँ.) – पारावतः, कलरवः।

कन्या (स्त्री.) – कुमारी, गौरी, नग्निका, अनागतार्तवा।

कण्ठः (पुँ.) – गलः, ग्रीवा, शिरोधिः।

कपोलः (पुँ.) – गण्डः, गण्डस्थलः।

कर्णाभरणम् (नपुं.)– कर्णिका, तालपत्रम्, ताटङ्कम्, कुण्डलम्, कर्णवेष्टनम्।

कण्ठाभरणम् (नपुं.)– कण्ठभूषा, लम्बनम्, ललन्तिका, प्रालम्बिका, उरःसूत्रिका, मुक्तामाला, ग्रैवेयकम्, मुक्तावली, रत्नावली, हारः, मुक्ताहारः, देवच्छन्दः, एकावली, नक्षत्रमाला।

कर्पूरम् (नपुं.) – धनसारः, चन्द्रसंज्ञः, सिताभ्रः, हिमवालुका।

कञ्चुकी (पुँ.) – सौविदः, सौविदल्लः, स्थापत्यः।

कृषकः (पुँ.) – कर्षकः, क्षेत्राजीवः, कृषीवलः, कृषिकः।

कुक्कुरः (पुँ.) – शुनकः, श्वा, कौलेयकः, सारमेयः, मृगदंशकः।

कामी (पुँ.) – कामुकः, कमिता, अनुकः, कामयिता, कम्रः, अभीकः, कमनः, कामनः, अभिकः।

कृशम् (नपुं.) – सूक्ष्मम्, दभ्रम्, तनु।

कोमलम् (नपुं.) – मृदुलम्, सुकुमारम्, मृदुः।

कार्तिकेयः (पुँ.) – महासेनः, शरजन्मा, षडाननः, पार्वतीनन्दनः, स्कन्दः, सेनानी, अग्निभूः, बाहुलेयः, तारकजित्, विशाखः, शिखिवाहनः, षाण्मातुरः, शक्तिधरः, कुमारः, क्रौञ्चदारणः।

कुबेरः (पुँ.) – त्र्यम्बकसखः, यक्षराट्, गुह्यकेश्वरः, मनुष्यधर्मा, धनदः, राजराजः, धनाधिपः, किंनरेशः, वैश्रवणः, पौलस्त्यः, नरवाहनः, यक्षः, एकपिंगः, ऐलविलः, श्रीदः, पुण्यजनेश्वरः।

कल्पवृक्षः (पुँ.) – पारिजातिकः, मन्दारः, सन्तानः, हरिचन्दनम्।

कपटः (पुँ.) – व्याजः, दम्भः, उपधिः, छद्मः, कैतवम्, कुसृतिः, निकृतिः, शाठ्यम्।

क्ष

क्षत्रियः (पुँ.) – बाहुजः, राजन्यः, विराट्, मूर्धाभिषक्तः

क्षेत्रम् (नपुं.) – केदारः, वप्रः, सीत्यम्, हल्यवत्।

क्षमा (स्त्री.) – क्षान्तिः, तितिक्षा।

ग

गणेशः (पुँ.) – विनायकः, विघ्नराजः, द्वैमातुरः, गणाधिपः, एकदन्तः, हेरम्बः, गजाननः, लम्बोदरः।

गङ्गा (स्त्री.) – मन्दाकिनी, त्रिपथगा, भागीरथी, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा, त्रिस्रोता, भीष्मसूः।

गजः (पुँ.) – दन्ती, दन्तावलः, हस्ती, द्विरदः, अनेकपः, द्विपः, मतङ्गजः, गजः, नागः, कुञ्जरः, वारणः, करी।

गौरः (पुँ.) – श्वेतः, सितः, शुभ्रः, वलक्षः, धवलः, अर्जुनः।

गृहम् (नपुं.) – गेहम्, उदवसितम्, वेश्म, निकेतनम्, निशान्तम्, वस्त्यम्, सदनम्, भवनम्, आगारम्, मन्दिरम्, निलयः, निकायः, आलयः, वासः, प्रासादः, सौधः, हर्म्यम्।

गरुडः (पुँ.) – वैनतेयः, खगेश्वरः, विष्णुरथः, सुपर्णः, नागान्तकः, तार्क्ष्यः, पन्नगाशनः।

ग्रीष्मः (पुँ.) – ऊष्मकः, निदाघः, उष्णः, ऊष्मागमः, तपः।

गुहा (स्त्री.) – दरी, कन्दरः, गह्वरम्, देवखातविलम्, कन्दरा।

गर्भिणी (स्त्री.) – गुर्विणी, अन्तर्वत्नी, आपन्नसत्त्वा।

गुप्तचरः (पुँ.) – गूढपुरुषः, चरः, चारः, स्पशः, अपसर्पः, प्रणिधिः।

गोपतिः (पुँ.) – गवीश्वरः, पशुपतिः, गोमान्, गोमी, षण्डः।

गर्दभः (पुँ.) – रासभः, खरः, वालेयः, चक्रीवान्।

गुप्तम् (नपुं.) – गूढम्, उपचितम्, निदिग्धम्।

घ

घृतम् (नपुं.) – सर्पिः, हविः, नवनीतम्, आज्यम्।

घटः (पुँ.) – कुटः, कलशः, निपः।

च

चन्द्रः (पुँ.) – इन्दुः, चन्द्रमाः, सोमः, कुमुदबान्धवः, निशापतिः, ओषधीशः, राजा, रोहिणी-वल्लभः, अब्जः, शशाङ्कः, सुधांशुः, विधुः, ऋक्षेशः, अत्रिनेत्रप्रसूतः, नक्षत्रेशः, शशधरः, जैवातृकः, प्रालेयांशुः, श्वेतरोचिः, हिमांशुः, ग्लौः, मृगाङ्कः, कलानिधिः, द्विजराजः, क्षपाकरः।

चन्द्रिका (स्त्री.) – चन्द्रिका, कौमुदी, ज्योत्स्ना, चन्द्रातपः।

चित्तम् (नपुं.) – चेतः, हृदयम्, स्वान्तम्, हृद्, मानसम्, मनः।

चिह्नम् (नपुं.) – कलङ्कः, अङ्कः, लाञ्छनम्, लक्षणम्, लक्ष्म।

चिकित्सकः (पुँ.) – वैद्यः, भिषक्, रोगहारी।

चन्दनः (पुँ.) – गन्धसारः, मलयजः, भद्रश्रीः, हरिचन्दनम्।

चषकः (पुँ.) – कंसः, पानभाजनम्।

चतुरः (पुँ.) – दक्षः, पेशलः, पटुः।

चाण्डालः (पुँ.) – मातङ्गः, निषादः, श्वपचः, अन्तेवासी, शत्वरः, पुलिन्दः, पुक्कसः, म्लेच्छः, चण्डालः, किरातः।

चौरः (पुँ.) – स्तेनः, दस्युः, तस्करः, मोषकः, पाटच्चरः।

चिरञ्जीवी (पुँ.) – आयुष्मान्, जैवात्रिकः, दीर्घजीवी।

ज

जलम् (नपुं.) – आपः, तोयम्, घनरसः, पयः, पुष्करम्, मेघपुष्पम्, कम्, पानीयम्, सलिलम्, उदकम्, वारि, कुशम्, जलम्, वनम्, क्षीरम्, अम्भः, अम्बु, नीरम्, भुवनम्, अमृतम्, जीवनीयम्, पाथम्, कीलालम्, कमलम्।

जगत् (नपुं.) – भुवनम्, विष्टपम्, लोकः, जगत्।

जन्म (नपुं.) – जनुः, जननम्, जनिः, जन्मानि, उत्पत्तिः, उद्भवः।

जिह्वा (स्त्री.) – रसज्ञा, रसना, जिह्वा।

ज्येष्ठः (पुँ.) – पूर्वजः, अग्रजः, अग्रियः।

जलौका (स्त्री.) – जलौकसः, रक्तपा।

जम्बीरः (पुँ.) – जम्भीरः, जम्भः, जम्भलः, दन्तशठः।

जघनम् (नपुं.) – प्रसृता, उरुः, सक्थि, जंघा।

जटा (स्त्री.) – शिखा, सटा।

जीविका (स्त्री.) – आजीवः, वार्ता, वृत्तिः, जीवनम्।

ज्यौतिषिकः (पुँ.) – दैवज्ञः, गणकः, ज्ञानी, कार्तान्तिकः, मौहूर्तः, मौहूर्तिकः।

टीका (स्त्री.) – व्याख्या, भाष्यम्, वृत्तिः, भाषान्तरणम्, विवृतिः।

त

तरुणी (स्त्री.) – युवती, मनोज्ञा, सुन्दरी, यौवनवती, प्रमदा, रमणी।

तडागः (पुँ.) – सरः, जलाशयः, कासारः, तालः, सरसी, पुष्करः, ह्रदः, सरोवरः, जलाधारः, खातम्, अखातम्।

तमः (नपुं.) – तिमिरः, अन्धकारः, ध्वान्तः।

तरुः (पुँ.) – वृक्षः, विटपः, द्रुमः, पादपः।
तटस्थः (पुँ.) – उदासीनः, निरपेक्षः, निर्लिप्तः, निष्पक्षः।
तरङ्गः (पुँ.) – हिल्लोलः, ऊर्मिः (पुँ. स्त्री), उल्लोलः (त्रिलि), वीचिः (पुँ., स्त्री), भङ्गः।
तन्मयः (पुँ.) – लीनः, मग्नः, तल्लीनः, ध्यानमग्नः, लवलीनः।
तीव्रम् (नपुं.) – द्रुतम्, क्षिप्रम्, त्वरितम्, शीघ्रम्, आशु, अविलम्बितम्, सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अरम्।
तत्परः (पुँ.) – उद्यतः, कटिबद्धः, संन्नद्धः।
तिरस्कारः (पुँ.) – उपेक्षा, अपमानम्, निरादरः, अवमानना।
तेजस्वी (पुँ.) – प्रतापवान्, तेजवान्, वर्चस्वी, कान्तिमयः, तेजोमयः।
त्रासः (पुँ.) – भयम्, भीतिः, आतङ्कः।
तर्कः (पुँ.) – अध्याहारः, ऊहः, न्यायविद्या।
तमालः (पुँ.) – तापिच्छः, तालस्कन्धः।
तपस्वी (पुँ.) – तापसः, दान्तः, परिकांक्षी।
तक्रम् (नपुं.) – मथितम्, गोरसः, दण्डाहतम्, कालशेयम्।

द

दक्षः (पुँ.) – चतुरः, प्रवीणः, कुशलः, निपुणः।
दन्तः (पुँ.) – रदनः, दशनः, रदः, दन्तः, द्विजः, मुखक्षुरः।
दमनम् (नपुं.) – नियन्त्रणः, अवरोधः, निग्रहः।
दर्पः (पुँ.) – दम्भः, अहंकारः, घमण्डः, गर्वम्, अभिमानम्।
दानवः (पुँ.) – राक्षसः, दैत्यः, निशाचरः, असुरः, शम्बरः, दनुजः, इन्द्रारिः।
दिवसः (पुँ.) – वासरः, दिवा, वारः, दिनम्, अहः, घस्रः।
दिव्यः (पुँ.) – लोकोत्तरम्, लोकातीतः, अलौकिकः, स्वर्गिका।
द्विजः (पुँ.) – ब्राह्मणः, पक्षी, दन्तः, चन्द्रः।
दीनः (पुँ.) – दरिद्रः, अकिञ्चनः, निर्धनः, रङ्कः।
दुःखम् (नपुं.) – पीड़ा, व्यथा, कष्टम्, क्लेशः, वेदना, यातना, उद्वेगः, खेदः, विषादः, सन्तापः, क्षोभः, शोकः, यन्त्रणा, संकटम्, उत्पीडनम्, आभीलम्, बाधा, आमनस्यम्, कृच्छ्रम्।
दुर्बलः (पुँ.) – कृशः, निर्बलः, कृशकायः, छातः, अमांसः।
दुर्जनः (पुँ.) – खलः, असज्जनः, असन्तः, दुष्टः, धूर्तः, पिशुनः।
दुर्बोधः (पुँ.) – क्लिष्टः, दुरुहः, जटिलम्, गूढः।
दुग्धम् (नपुं.) – क्षीरम्, पयः, गोरसम्, पीयूषम्।
द्रौपदी (स्त्री.) – कृष्णा, पाञ्चाली, द्रुपदसुता, याज्ञसेनी।
दर्पणः (पुँ.) – आदर्शः, प्रतिमानम्, त्रपुः
देवः (पुँ.) – अमरः, निर्जरः, अजरः, सुरः, सुमनाः, सुपर्वा, ऋभुः, त्रिदिवेशः, दिवौकाः, आदितेयः, आदित्यः, अदितिनन्दनः, अस्वप्नः, अमर्त्यः, अमृतान्धाः, बहिर्मुखः, क्रतुभुक्, गीर्वाणः, दानवारिः, वृन्दारकः, दैवतम्, देवता।

दिशा (स्त्री.) – दिक्, ककुप्, काष्ठा, आशा, हरित् (प्राची, प्रतीची, उदीची, अपाची)
दुर्गन्धः (वि.) – असुरभिः, विगन्धिः, पूतिगन्धः, अनिष्टगन्धः, आमगन्धिः।
द्राक्षा (स्त्री.) – मधुरसा, गोस्तनी।
दम्पती (पुँ., द्विव.) – जम्पती, जायापती, भार्यापती।
द्वारपालः (पुँ.) – प्रतीहारः, द्वाःस्थितः, दर्शकः, द्वारस्थः।
दूतः (पुँ.) – सन्देशहरः, सन्देशवाहकः।
दासः (पुँ.) – कर्मकरः, वैतनिकः, भृतकः, भृत्यः, चेतकः, किंकरः, भुजिष्यः।
दयालुः (पुँ.) – कारुणिकः, कृपालुः, सूरतः, वत्सलः।
दरिद्रः (पुँ.) – दीनः, दुर्विधः, दुर्गतः, निःस्वः।
दूरम् (वि.) – सुदूरम्, दवीयः, दविष्ठम्, विप्रकृष्टम्।

ध

धत्तूरः (पुँ.) – उन्मत्तः, धूर्तः कितवः, मदनः, मातुलः, कनकाह्वयः।
धनुर्धरः (पुँ.) – धन्वी, धनुष्मान्, निषङ्गी, धानुष्कः।
धनुः (नपुं.) – चापः, शरासनम्, कार्मुकम् कोदण्डम्।
धूलिः (स्त्री.) – रजः, रेणुः, क्षोदः, चूर्णम्, पांसुः।
धान्यम् (नपुं.) – आशुः, पाटलः, शालिः, व्रीहिः, स्तम्बकरिः।
धेनुः (स्त्री.) – गौः, सौरभेयी, माहेयी, शृंगिणी, माता, धवला।
धनम् (नपुं.) – द्रव्यम्, वित्तम्, अर्थः, राः, रिक्थम्, वशुः, स्वापतेयम्, हिरण्यम्, द्रविणम्, ऋक्थम्।
धनी (पुँ.) – आढ्यः, इभ्यः, समृद्धः, अधिकर्द्धिः।

न

नर्मदा (स्त्री.) – रेवा, सोमोद्भवा, मेकलकन्यका, सदानीरा, बाहुदा, सैतवाहिनी।
निर्झरः (पुँ.) – झरः, प्रतापः, वारिप्रवाहः।
निम्बः (पुँ.) – अरिष्टः, सर्वतोभद्रः, हिंगुनिर्यासः, मालकः, पिचुमर्दः।
नपुंसकम् (नपुं.) – पण्डः, शब्दः, क्लीवः, शिखण्डी, तृतीयप्रकृतिः, वर्षवरः।
नूपुरः (पुँ.) – मञ्जीरः, हंसकः, पादकटकः, तुलाकोटिः, पादाङ्गदम्
नटः (पुँ.) – भरतः, शैलूषः, शैलाली, कृशाश्वी, जायाजीवः, कुशीलवः।
नीचः (पुँ.) – पामरः, विवर्णः, प्राकृतः, निहीनः, अपसदः, जाल्मः, क्षुल्लकः।
नायकः (पुँ.) – पतिः, स्वामी, ईश्वरः, ईशिता, अधिभूः, नेता, प्रभुः, परिवृढः, अधिपः।
नारदः (पुँ.) – तुम्बुरुः, भरतः, देवलः, देवर्षिः।
निरर्थकम् (नपुं.) – निष्फलम्, मोघम्।
नदी (स्त्री.) – सरिता, निर्झरिणी, तरिनी, ह्रदिनी, नदः, स्रवन्ती, तरङ्गिणी, पयस्विनी, लहरी, शैवालिनी, अपगा, स्रोतस्विनी, सरिः, तरङ्गवती, निम्नगा, धुनिः, समुद्रकान्ता, कूलङ्कषा, सरस्वती, द्वीपवती, धुनी, तटिनी।
नरकः (पुँ.) – यमलोकः, यमपुरम्, यमालयः, निरयः, दुर्गतिः, नारकः, तामिस्रम्, सञ्जीवनम्, सम्प्रतापनम्, अन्धतामिस्रम्।

नवीनम् (वि.) – नूतनम्, नव्यम्, नवः, अभिनवम्, अर्वाचीनम्, आधुनिकः।
नक्षत्रम् (नपुं.) – तारा, खद्योतः, उडुः, ऋक्षम्, तारका, भम्, दाक्षायणी
नग्नः (वि.) – निर्वस्त्रः, दिगम्बरः, अनावृतः, अवासः
न्यायाधीशः (पुँ.) – अक्षदर्शकः, प्राड्विवाकः।
नित्यम् (वि.) – शाश्वत्, अमरः, अमर्त्यः, अविनाशी, अनश्वरः, सनातनः, सततम्, सर्वदा, अहर्निशम्, निरन्तरम्।
निर्जीवः (पुँ.) – जीवहीनः, प्राणहीनः, मृतम्, निष्प्राणाः।
निर्णयः (पुँ.) – निश्चयः, परिणामः, निष्कर्षः।
निद्रा (स्त्री.) – शयनम्, स्वापः, स्वप्नः, संवेशः, सुषुप्तिः।
नौका (स्त्री.) – तरणी, जलयानम्, तरी, वनवाहनम्, पतङ्गम्।
निधनः (पुँ.) – पञ्चता, कालधर्मः, दिष्टान्तः, प्रलयः, अत्ययः, अन्तः, नाशः, मृत्युः, मरणम्।
नाम (नपुं.) – आख्या, संज्ञा, नाम, अभिधा, आह्वानम्, नामधेयम्, हूतिः, आकारणा,
नगरम् (नपुं.) – पत्तनम्, अधिष्ठानम्, निगमः, पुटभेदनम्, नगरी, स्थानीयम्, पूः, पुरी, पुरम्।
निरन्तरम् (नपुं.) – सततम्, अनवरतम् , अविरतम्, अनारतम्, अश्रान्तम्, सन्ततम्, अनिशम्, नित्यम्, अजस्रम्।
निर्धनः (पुँ.) – निःस्वः, दुर्विधः, दीनः, दरिद्रः, दुर्गतः।
नीरोगः (पुँ.) – वार्तः, निरामयः, कल्पः।
नासिका (स्त्री.) – घ्राणम्, गन्धवहा, नासा, घोणा।
नृत्यम् (नपुं.) – नटनम्, नाट्यम्, लास्यम्, नर्त्तनम्।
निन्दा (स्त्री.) – आक्षेपः, अवर्णः, निर्वादः, अपवादः, उपक्रोशः, जुगुप्सा, कुत्सा, गर्हणम्, परीवादः।
निष्ठुरम् (वि.) – पारुष्यम्, अतिवादः, भर्त्सनम्, परुषम्।
नर्तकी (स्त्री.) – लासिका, नृत्यांगना।

प

पङ्कः (पुँ.) – कर्दमः, कीचः।
पन्थः (पुँ.) – मार्गः, पथः, धर्मः, सम्प्रदायः, मतम्।
पश्चातापम् (नपुं.) – प्रायश्चित्तम्, ग्लानिः, संतापः, अनुतापः, विप्रतीसारः।
पत्रम् (नपुं.) – दलम्, पर्णम्, पल्लवम्, छादनम्, छदलम्, छदः, बर्हम्, पलाशम्, किसलयम्।
पतिः (पुँ.) – भर्त्ता, वल्लभः, धवः, आर्यपुत्रः, ईशः, स्वामी, जीवनाधारः, नाथः, प्रियः, प्राणेशः, प्राणवल्लभः।
पण्डितः (पुँ.) – सुधी, विद्वान्, कोविदः, बुधः, धीरः, मनीषी, प्राज्ञः, विलक्षणः, युधः, विज्ञः।
पर्वतः (पुँ.) – भूधरः, गिरिः, महीधरः, महीध्रः, शिखरी, धीरः, शैलः, नगः मेरुः, गोत्रः, अद्रिः, क्षमाभृत्, भूमिधरः, महिधरः, तुङ्गम्, शिलोच्चयः, अहार्यः, अचलः,

धराधरः।

पक्षी (पुँ.) – द्विजः, अण्डजः, विहङ्गः, खगः, शकुन्तः, शकुनिः, पतङ्गः, विः, विष्किरः, पतत्रिः, वाजी, पत्री, विहायसः, विहगः, शकुनः।

पादः (पुँ.) – चरणम्, अङ्घ्रिः पदम्।

परशुरामः (पुँ.) – भृगुसुतः, जामदग्न्यः, भार्गवः, परशुधरः, रेणुकातनयः, भृगुनन्दनः।

परागः (पुँ.) – रजः, पुष्परजः, कुसुमरजः, पुष्पधूलिः।

परतन्त्रः (पुँ.) – पराधीनः, परवशः, पराश्रितः, आधीनः।

पराक्रमः (पुँ.) – पौरुषम्, पुरुषार्थः, शक्तिः।

परम्परा (स्त्री.) – परिपाटिः, रीतिः, प्रणाली, पद्धतिः, प्रथा, प्रचलनम्।

परिष्कारः (पुँ.) – संशोधनम्, संस्कारः, शुद्धिः, परिमार्जनम्।

परुषः (पुँ.) – निष्ठुरः, कठोरः, कर्कशः।

परोक्षः (पुँ.) – अप्रत्यक्षः, गुप्तः, अगोचरः, तिरोहितः।

पवित्रम् (वि.) – पावनम्, पुनीतम्, पूतम्, विशुद्धम्, पाकम्, शुद्धम्, शुचिः, स्वच्छम्।

पार्वती (स्त्री.) – उमा, कात्यायनी, गौरी, शिवा, भवानी, दुर्गा, गिरिजा, गिरिराजकुमारी, सती, अम्बिका, शैलसुता, ईश्वरी, रुद्राणी, आर्या, अभया, सर्वमङ्गला, हैमवती, शर्वाणी, अपर्णा, मृडानी, चण्डिका, काली, मैनसुता, दाक्षायणी, दाक्षी।

पुत्रः (पुँ.) – तनयः, आत्मजः, सुतः, औरसः, सूनुः।

पुत्री (स्त्री.) – तनया, आत्मजा, सुता, दुहिता, सूनुः।

पातालम् (नपुं.) – वडवामुखम्, वैरोचनिकेतनम्, रसातलम्, नागलोकः, अधोभुवनम्, अतलम्, वितलम्, सुतलम्, तलातलम्, महातलम्, बलिसद्म।

पुरुषः (पुँ.) – मनुष्यः, मानवः, मर्त्यः, मनुजः, मानुषः, नरः, पञ्चजनः, पूरुषः, पुमान्, कान्तः।

पथिकः (पुँ.) – अध्वनीनः, अध्वगः, अध्वन्यः, पान्थः, पथिकः।

प्रभातम् (नपुं.) – अहर्मुखम्, कल्यम्, उषः, प्रत्यूषः, प्रत्यूषसी, अरुणोदयः।

पुष्पम् (नपुं.) – सुमनस्, पुष्पम्, प्रसूनम्, कुसुमम्, सुमनसः।

प्रसिद्धः (पुँ.) – प्रतीतम्, प्रथितम्, ख्यातम्, वित्तः, विज्ञातः, विश्रुतः

परिचारकः (पुँ.) – भृत्यः, दासेयः, दासः, गोष्यकः, चेटकः, नियोज्यः, किङ्करः, प्रेष्यः, भुजिष्यः।

पुण्यम् (वि.) – धर्मम्, श्रेयः, सुकृतम्, वृषः, श्रेयम् ।

पतिव्रता (स्त्री.) – सुचरित्रा, सती, साध्वी।

पुत्रवधूः (स्त्री.) – स्नुषा, जनी, वधूः।

पिता (पुँ.) – तातः, जनता, जनकः

पुत्रस्य पुत्री (स्त्री.) – नप्त्री, पौत्री, सुतात्मजा।

प्रलयः (पुँ.) – संवर्तः, कल्पः, क्षयः, कल्पान्तः।

पुरातनम् (नपुं.) – प्राचीनम्, प्राक्तनम्, प्राक्कालीनम्।

पूजा (स्त्री.) – अर्चना, आराधना, उपासना, वन्दना, सपर्या, नमस्या, अर्चा, अपचितिः।

प्रख्यातः (पुँ.) – प्रसिद्धः, विख्यातः, विश्रुतः, यशस्वी, कीर्तिः, यशस्वी।
प्रणयः (पुँ.) – अनुरक्तिः, स्नेहः, प्रीतिः, अनुरागः, प्रेम।
पूज्यः (पुँ.) – आराध्यः, अर्चनीयः, उपास्यः,वन्दनीयः, पूजनीयः।
पृथ्वी (स्त्री.) – भूः, भूमिः, अचला, अनन्ता, रसा, धरा, धरित्री, धरणी, वसुन्धरा, वसुधा, उर्वी, क्षितिः, विश्वम्भरा, क्षोणिः, ज्या, कुः, पृथिवी, गोवा, क्ष्मा, अवनिः, मेदिनी, मही, स्थिरा, सर्वसहा, काश्यपी, वसुमती, जगतिः, धाप्ती।
प्रकाशः (पुँ.) – घर्मः, द्योतः, आतपः।
प्रभा (स्त्री.) – रुक्, रुचिः, त्विट्, भाः, छविः, द्युतिः, दीप्तिः, रोचिः, शोचिः।
पापम् (नपुं.) – पाप्मा, पङ्कम्, एनः, किल्विषम्, कल्मषम्, कलुषम्, वृजिनम्, अघम्, अंहः, दुरितम्, दुष्कृतम्।
प्राणी (पुँ.) – चेतनः, जन्मी, जन्तुः, जन्युः, शरीरी।
पीतः (वि.) – गौरः, हरिद्राभः, हरिणः, पाण्डुः, पाण्डुरः, पिङ्गः, पिङ्गशः, पिङ्गलः।
प्रश्नः (पुँ.) – अनुयोगः, पृच्छा।
प्रेम (नपुं.) – प्रियता, स्नेहः, प्रणयः, प्रीतिः, प्रश्रयः।
पिप्पलः (पुँ.) – अश्वत्थः, बोधिद्रुमः, चलदलः, कुञ्जराशनः।
पंक्तिः (स्त्री.) – श्रेणी, वीथी, आलिः, आवलिः।
पाषाणः (पुँ.) – प्रस्तरः, ग्रावा, उपलः, अश्म, शिला, दृषत्।
पूगः (पुँ.) – घोण्टा, क्रमुकः, गुवाकः, खपुरः।
पात्रम् (नपुं.) – भाण्डम्, अमत्रम्, भाजनम्, आवपनम्।
पाकशाला (स्त्री.) – रसवती, पाकस्थानम्, महानसम्।
पाचकः (पुँ.) – बल्लवः, सूदः, सूपकारः, औदनिकः, आन्धसिकः, आरालिकः।
पिष्टकः (पुँ.) – पूपः, अपूपः, मालापूपः।
पर्याप्तम् (नपुं.) – कामम्, प्रकामम्, इष्टम्, निकामम्, यथेप्सितम्।
प्रवक्ता (पुँ.) – वाक्पतिः, वागीशः, वाग्मी, वावदूकः।
पिशुनः (पुँ.) – सूचकः, खलः, दुर्जनः, कर्णेजपः।
प्रियम् (वि.) – अभीष्टम्, हृदयम्, दयितम्, वल्लभम्, अभीप्सितम्।
प्रसन्नः (पुँ.) – हृष्टः, प्रहृष्टः, मत्तः, तृप्तः, मुदितः, प्रमुदितः, प्रीतः।
पत्नी (स्त्री.) – पाणिगृहीती, सहधर्मिणी, भार्या, जाया, द्वाराः।

ब

बलरामः (पुँ.) – बलदेवः, बलभद्रः, हलधरः, बलवीरः, हलायुधः, रौहिणेयः, श्यामबन्धुः, रेवतीरमणः, नीलाम्बरः, मुसली, कामपालः।
ब्रह्मा (पुँ.) – पितामहः, स्वयम्भूः, विधिः, चतुराननः, विरञ्चिः, विधाता, विधना, सृष्टा, प्रजापतिः, कमलासनः, हिरण्यगर्भः, आत्मभूः, हंसवाहनः, लोकेशः, अजः, नाभिजन्मा, सदानन्दः, अण्डजः, गिरापतिः, सुरज्येष्ठः, परमेष्ठी, पितामहः।
बुद्धिः (स्त्री.) – मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः, प्रेक्षा, उपलब्धिः, चित्,

संवित्, प्रतिपद्, ज्ञप्तिः, चेतना।

बुद्धः (पुँ.) – सुगतः, सर्वज्ञः, सर्ववित्, भगवान्, तथागतः, समन्तभद्रः।

बृहस्पतिः (पुँ.) – सुराचार्यः, गीर्पतिः, गुरुः, जीवः, वाचस्पतिः, चित्रशिखण्डिजः, आङ्गिरसः, धिषणः।

बिलम् (नपुं.) – छिद्रम्, रन्ध्रम्, कुहरम्, शुषिरम्, विवरम्, रोकम्, निर्व्यथनम्, श्वभ्रम्, वपा, शुषिः।

बिल्वः (पुँ.) – शाण्डिल्यः, शैलूषः, मालूरः, श्रीफलः।

बिडालः (पुँ.) – मार्जारः, ओतुः, वृषदंशकः, आखुभुक्।

बकः (पुँ.) – बलाका, कह्वः, विशकण्ठिका।

बान्धवः (पुँ.) – सपिण्डः, स्वः, ज्ञातिः, स्वजनः, समाः, सगोत्रः, सनाभिः।

बाला (स्त्री.) – डिम्भा, स्तनपा, स्तनन्धयी, उत्तानशया।

बालः (पुँ.) – डिम्भः, स्तनपः, उत्तानशयः, स्तनन्धयः।

ब्राह्मणः (पुँ.) – विप्रः, भूदेवः, भूसुरः, महिदेवः, महीसुरः, अग्रजन्मा, द्विजातिः, आश्रमः, श्रोत्रियः, छान्दसः।

बाणः (पुँ.) – शरः, पृषत्कः, विशिखः, खगः, आशुगः, कलम्बः, मार्गणः, पत्री, इषुः, नाराचः।

बहिष्कृतः (पुँ.) – निष्कासितः, अवकृष्टः, निरस्तः, निराकृतः, प्रत्याख्यातः

भ

भूमिका (स्त्री.) – मुखबन्धः, प्रस्तावना, आमुखः, प्राक्कथनम्, पूर्वपीठिका, उदाहारः, उपोद्घातः, पस्पशा

भ्रमरः (पुँ.) – मधुकरः, मधुपः, अलिः, भृङ्गः, भ्रमरः, षट्पदः, मधुराजः, मधुभक्षः, द्विरेफः, मधुव्रतः।

भयः (पुँ.) – आतङ्कः, आशङ्का, दरः, त्रासः, साध्वसम्।

भयानकम् (नपुं.) – दारुणम्, भीषणम्, भीष्मम्, भीमः, घोरः, भयानकम्।

भाग्यम् (नपुं.) – दैवम्, दिष्टः, विधिः, भागधेयम्, नियतिः।

भाषणम् (नपुं.) – भाषितम्, लपितम्, वचः, उक्तिः, व्याहारः, आभाषणम्।

भल्लूकः (पुँ.) – भालुकः, ऋक्षः, अच्छभल्लः।

भातृजाया (स्त्री.) – प्रजावती, भ्रातुर्जाया।

भोजनम् (नपुं.) – आहारः, लेहः, जग्धिः, निघासः, न्यादः।

भिन्नः (पुँ.) – अन्यः, अन्यतरः, इतरः।

भुक्तम् (नपुं.) – भक्षितम्, चर्वितम्, लिप्तम्, गिलितम्, खादितम्, जग्धम्, ग्रस्तम्, गलस्तम्, असितम्।

भिक्षा (स्त्री.) – याच्ञा, अर्थना, अर्दना, याचना।

म

मनः (नपुं.) – चितः, चेतः, हृदयः, स्वान्तः, मानस् , मनस् ।

मार्गः (पुँ.) – अयनम्, वर्त्म, अध्वा, पन्थानः, पदवी, सृतिः, सरणिः, पद्धतिः, पद्य, वर्तनिः, एकपदी।

मिथ्याभाषणम्(नपुं.)– मृषार्थकम्, अनक्षरम्, अवाच्यम्, आहतम्, वितथम्, अनृतम्।
मृत्तिका (स्त्री.) – मृत्, मृत्सा, मृत्स्ना, उर्वरा, सर्वसस्याढ्या।
मधूकः (पुँ.) – गडपुष्पः, मधुद्रुमः, वानप्रथः, मधुष्ठीलः, मधूलकः।
मन्दारः (पुँ.) – अर्काह्वः, वसुकः, आस्फोटः, विकीरणः, अर्कपर्णः, अलर्कः, प्रतापसः।
महिषः (पुँ.) – लुलायः, कासरः, सैरिभः।
मन्दिरम् (नपुं.) – देवालयः, देवस्थानम्, देवगृहम्, ईशगृहम्।
मण्डितम् (नपुं.) – विभूषितम्, सुशोभितम् सज्जितम्, अलङ्कृतम्।
महादेवः (पुँ.) – शिवः, शम्भुः, हरः, शङ्करः, महेशः, गिरीशः, चन्द्रशेखरः, नीलकण्ठः, रुद्रः, त्रिलोचनः, त्रिपुरारी, गङ्गाधरः, उमापतिः, भूतनाथः, पशुपतिः, महेश्वरः, गिरिजापतिः, कपर्दी, वामदेवः, कैलाशपतिः, शितिकण्ठः, चन्द्रमौलिः, देवाधिदेवः, मदनारिः, ईशः, ईशानः, ईश्वरः, शर्वः, शूली, भूतेशः, पिनाकी, मृत्युञ्जयः, सर्वज्ञः।
मूषकः (पुँ.) – मूषिकः, आखुः, उन्दुरुः, खनकः, अधोगन्ता
मनुष्यः (पुँ.) – मानुषः, मर्त्यः, मनुजः, मानवः, नरः।
माता (स्त्री.) – जननी, जनयित्री, प्रसूः, अम्बा।
मांसम् (नपुं.) – पिशितम्, तरसम्, पललम्, क्रव्यम्।
मलम् (नपुं.) – पुरीषम्, उच्चारः, विष्ठा, शकृत्, गूथम्, वर्चस्कम्, शमलम्, अवस्कारः।
मुखम् (नपुं.) – वक्त्रम्, आस्यम्, वदनम्, तुण्डम्, आननम्, लपनम्।
मेखला (स्त्री.) – रशना, काञ्ची, सप्तकी, सारसना, शृंखलम्।
माला (स्त्री.) – माल्यम्, स्रक्, ललामकम्।
मञ्चः (पुँ.) – खट्वा, पर्यङ्कः, पल्यङ्कः
मैथुनम् (नपुं.) – सम्भोगम्, रतम्, रतिम्, निधुवनम्, ग्राम्यधर्मः, व्यवायः।
मन्त्री (पुँ.) – सचिवः धीसचिवः, अमात्यः।
मित्रम् (नपुं.) – सुहृदः, वयस्यः, स्निग्धः, सवयाः, सखा, सुहृत्।
मूर्च्छा (स्त्री.) – कश्मलम्, मोहः।
मृतः (पुँ.) – प्रेतः, परेतः, संस्थितः, प्रमीतः, परासुः, प्राप्तपञ्चत्वः।
मेषः (पुँ.) – मेद्रः, उरभ्रः, उरणः, एडकः, ऊर्णायुः, वृष्णिः।
मौक्तिकम् (नपुं.) – मुक्ता, मरकतम्, हरिन्मणिः, अश्वगर्भः।
मायावी (पुँ.) – मायाकारः, प्रातिहारिकः, ऐन्द्रजालः।
मुहुर्मुहुः (अव्य.) – शश्वत्, असकृत्, पौनःपुन्येन, अभीक्ष्णम्।
मीनः (पुँ.) – मत्स्यः, शफरी, झषः, जलजीवनम्, अण्डजः,विसारः, शकुली।
मतभेदः (पुँ.) – विरोधः, असम्मतिः, वैमनस्यम्, असहमतिः मतद्वैधः।
मदिरा (स्त्री.) – आसवः, मधु, सोमरसः, मद्यम्, मध्वासवः, वारुणी, मध्विजा।
महात्मा (पुँ.) – महामनाः, महाशयः, महानुभावः, महापुरुषः।
मन्दाकिनी (स्त्री.) – विपद्गंगा, स्वर्णदी, सुरदीर्घिका, देवगङ्गा।

महिमा (पुँ.) – गरिमा, मामात्म्यम्, गौरम्, महत्ता।
मान्यः (पुँ.) – माननीयः, पूज्यः, पूजनीयः, सम्माननीयः, समादरणीयः।
मधुशाला (स्त्री.) – मदस्थानम्, पानम्, शुण्डा, आपानम्, पानगोष्ठिका।
मुग्धः (पुँ.) – तल्लीनः, मोहितः, आवसन्तः, लुब्धः, आकृष्टः।
मूर्खः (पुँ.) – मूढः, अज्ञानी, जडः, निर्बुद्धिः, अज्ञः, बालिशः।
मुनिः (पुँ.) – योगी, तापसः, तपस्वी, व्रती, साधुः
मेघः (पुँ.) – धाराधरः, घनः, जलधरः, वारिदः, जीमूतः, नीरदः, वारिधरः, पयोदः, पयोधरः, अम्बुदः, वारिवाहः, बलाहकः।
मण्डूकः (पुँ.) – दर्दुरः, शालूरः, वर्षाभू, वर्षाप्रियः, भेकः, प्लवः।
मयूरः (पुँ.) – केकी, कलापी, शिखी, शिखण्डी, ध्वजी, हरिः नीलकण्ठः, भुजगारिः, सारङ्गः, शिवसुतवाहनः।
मोक्षः (पुँ.) – मुक्तिः, निर्वाणम्, कैवल्यम्, अपवर्गः, परमपदम्, परमगतिः, परमधाम, सद्गतिः, अमृतत्वम्।

य

यमः (पुँ.) – सूर्यपुत्रः, जीवनपतिः, पितृपतिः, समवर्ती, अन्तकः, धर्मराजः, शमनः, परेतराट्, शमनः, वैवस्वतः, कीनासः, कृतान्तः, कालः, अन्तकः, जीवितेशः, मृत्युपतिः, यमराजः, नरदण्डधरः, यमुनाभ्राता, दण्डधरः, श्राद्धदेवः।
यमुना (स्त्री.) – कालिन्दी, अर्कजा, रवितनया, कृष्णा, कालगङ्गा, सूर्यसुता, भानुजा, तरणितनूजा, अर्कसुता, सूर्यतनया, शमनस्वसा।
याचना (स्त्री.) – निवेदनम्, प्रार्थना, विनयम्, विनतिः।
युवती (स्त्री.) – सुन्दरी, श्यामा, किशोरी, तरुणी, नवयौवना, सुवासिनी, स्नुषा, रमणी, यौवनवती, वनिता, वधूः, इच्छावती, मध्यमा, वामा, भामा, अभिसारिका।
यशः (नपुं.) – कीर्तिः, समज्या।
युवराजः (पुँ.) – कुमारः, भर्तृदारकः।
युवकः (पुँ.) – युवा, वयस्थः, तरुणः।
योनिः (स्त्री.) – उपस्थः, भगम्।
यज्ञः (पुँ.) – सवः, अध्वरः, यागः, क्रतुः, मखः।
यतिः (पुँ.) – यती, जितेन्द्रियः, निर्जितेन्द्रियग्रामः।
यज्ञोपवीतम् (नपुं.) – यज्ञोपवीतम्, उपवीतम्, यज्ञसूत्रम्।
युद्धम् (नपुं.) – आयोधनम्, जन्यम्, प्रधनम्, प्रविदारणम्, रणः, साम्परायिकम्, कलहः, विग्रहः, सम्प्रहारः, अभिसम्पातः, संस्फोटः, समाघातः, आहवः, समुदायः, समितिः, आजिः, तुमुलम्।
यवागूः (स्त्री.) – उष्णिका, श्राणा, विलेपी, तरला।
याचकः (पुँ.) – याचनकः, मार्गणः, वनीयकः, भिक्षुकः।

र

रामचन्द्रः (पुँ.) – रघुवीरः, राघवः, अवधेशः, सीतापतिः, रघुनन्दनः, पुरुषोत्तमः, आजानबाहुः,

रामः।

राधा (स्त्री.) – बृषभानुजा, राधिका, व्रजरानी, हरिप्रिया, व्रजेश्वरी।

राजा (पुँ.) – नृपः, नृपतिः, भूपः, महीपः, नरेशः, नरपतिः, नरेन्द्रः, सम्राट्, महीपतिः, भूस्वामी, भूपतिः, भूपालः, महीपालः।

रात्रिः (स्त्री.) – रजनी, निशा, निशीथः, यामिनी, विभावरी, शर्वरी, तमी, त्रियामा, तमिस्रा, विभा, क्षपा, तमस्विनी, क्षणदा, ज्यौत्स्नी।

रोगः (पुँ.) – रुजा, उपतापः, व्याधः, गदः, आमयः, रुग्णः, अस्वस्थः।

राक्षसः (पुँ.) – कौणपः, क्रव्यादः, अस्रपः, आशरः, रात्रिञ्चरः रात्रिचरः, कर्बुरः, निकषात्मजः, यातुधानः, पुण्यजनः, नैर्ऋतः, यातुः, रक्षसी।

राज्ञी (स्त्री.) – देवी, महिषी, भट्टिनी, साम्राज्ञी।

रोगी (पुँ.) – आतुरः, आमयावी, विकृतः, व्याधितः, अपटुः, अभ्यान्तः, अभ्यमितः।

रुधिरम् (नपुं.) – रक्तम्, लोहितम्, अस्रम्, शोणितम्, क्षतजम्।

रज्जुः (स्त्री.) – शुल्बम्, वटी, गुणः, वराटकम्।

ल

लक्ष्मणः (पुँ.) – शेषावतारः, शेषः, रामानुजः, सौमित्रः, अनन्तः

लक्ष्मीः (स्त्री.) – श्रीः, कमला, रमा, पद्मासना, इन्दिरा, समुद्रजा, हरिप्रिया, क्षीरोदतनया, भार्गवी, सिन्धुसुता, पद्मवासा, मा, लोकमाता, लोकजननी, पद्मालया, पद्मा।

लोचनम् (नपुं.) – लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षि, दृक्, दृष्टिः

लज्जा (स्त्री.) – व्रीडा, ह्री, त्रपा, मन्दाक्षम्।

लता (स्त्री.) – वल्ली, व्रततिः, वीरुत्, गुल्मिनी।

लिङ्गः (वि.) – उपस्थः, शिश्नः, मेढ्रः, मेहनम्, शेफः।

लवणम् (नपुं.) – सामुद्रम्, सैन्धवम्, अक्षीवम्, वशिरम्, शीतशिवम्, सिन्धुजम्, रौमकम्, माणिमन्थम्, खिडम्, रुचकम्, सौवर्चलम्, पाक्यम्, वसुकम्।

लोहः (पुँ.) – अयः, शस्त्रकम्, पिण्डम्, कालायसम्, अश्मसारः।

लोलुपः (पुँ.) – अभिलाषुकः, तृष्णजः, लोलुभः, कृपणः, गर्धनः, गृध्नुः, लुब्धः।

व

विविधः (पुँ.) – बहुविधः, नानारूपः, पृथग्विधः।

विज्ञः (पुँ.) – ज्ञः, अभिज्ञः, शास्त्रवित्, अन्तर्वाणिः।

व्याधः (पुँ.) – वागुरिकः, जालिकः, कौटिकः, मृगयुः, लुब्धकः, वैतंसिकः।

व्याघ्रः (पुँ.) – शार्दूलः, द्वीपी।

वनम् (नपुं.) – अरण्यम्, काननम्, अटवी, विपिनम्, कान्तारम्, वनम्, गहनम्, सत्वम्

वरः (पुँ.) – श्रेष्ठः, उत्तमः, मुख्यः, सर्वोपरिः, उत्कृष्टः, प्रधानम्।

वर्जितः (पुँ.) – निषिद्धः, बाधितः, प्रतिषेधितः, निषेधितः।

वायुः (पुँ.) – पवनः, समीरः, अनिलः, वातः, मारुतः समीरणः, गन्धवाहः, सदागतिः, श्वसनः, जगत्प्राणः, मारुतः, प्रकम्पनः।

विष्णुः (पुँ.) – गरुड़ध्वजः, अच्युतः, जनार्दनः, चक्रपाणिः, विश्वम्भरः, मुकुन्दः, नारायणः, हृषीकेशः, माधवः, केशवः, गोविन्दः, दामोदरः, लक्ष्मीपतिः, विधुः, विश्वरूपः, जलाशायी, वनमाली, उपेन्द्रः, पीताम्बरः, चतुर्भुजः, अधोक्षजः, शार्ङ्गिन्, मधुरिपुः।

विमलः (वि.) – स्वच्छः, निर्मलः, पवित्रः, पावनः, विशुद्धः।

विद्युत् (स्त्री.) – विद्युत्, **शम्पा**, ह्रादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित्, सौदामिनी, चञ्चला, चपला, क्षणप्रभा, घनवल्ली।

विवरः (पुँ.) – कुहरः, शुषिरः, बिलः, छिद्रः, रन्ध्रः वपा।

वानरः (पुँ.) – बलीमुखः, मर्कटकः, वनौकाः, हरिः, प्लवङ्गमः, प्लवङ्गः, प्लवगः, कपिः, कीशः, शाखामृगः, वानरः।

वृक्षः (पुँ.) – महीरुहः, शाखी, विटपी, पादपः, तरुः, अनोकहः, कुटः, सालः, पलाशी, द्रुः, द्रुमः, अगमः।

वृद्धः (पुँ.) – प्रवयाः, जीनः जीर्णः, स्थविरः, जरा।

वज्रम् (नपुं.) – ह्रादिनी, कुलिशम्, भिदुरम्, पविः, शतकोटिः, शम्बः, दम्भोलिः, अशनिः।

विह्वलः (पुँ.) – व्यग्रः, विक्षुब्धः, आकुलः, व्याकुलः।

वृथा (अव्य.) – निरर्थकः, व्यर्थः, निष्प्रयोजनम्, निष्प्रयोज्यम्।

वरुणः (पुँ.) – पाशी, पाशभृत्, यादसांपतिः, अप्पतिः, प्रचेताः।

वेश्या (स्त्री.) – मङ्गलमुखी, गणिका, वाराङ्गना, पिङ्गला।

वस्त्रम् (नपुं.) – आच्छादनम्, वासः, चेलम्, वसनम्, अंशुकम्, सुचेलकः, पटः, वराशिः, स्थूलशाटकः, दुकूलम्।

वीणा (स्त्री.) – वल्लकी, विपञ्ची, तन्त्री, परिवादिनी।

वाद्यम् (नपुं.) – वादित्रम्, आतोद्यम्

वेदः (पुँ.) – श्रुतिः, आम्नायः, त्रयी, निगमः।

वार्ता (स्त्री.) – प्रवृत्तिः, वृत्तान्तः, उदन्तः, आभाषणम्, आलापः, सुप्रलापः, सुवचनम्।

वैरम् (वि.) – विद्वेषः, विरोधः।

वीथी (स्त्री.) – रथ्या, प्रतोली, वीथिका।

वटः (पुँ.) – बहुपात्, न्यग्रोधः।

वृकः (पुँ.) – ईहामृगः, कोकः।

वमनम् (नपुं.) – वमथुः, वमिः, प्रच्छर्दिका।

वीर्यम् (नपुं.) – बीजम्, शुक्रम्, तेजः, रेतः।

विद्वान् (पुँ.) – दोषज्ञः, सुधी, कोविदः, बुधः, धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पण्डितः, कविः, धीमान्, सूरिः, कृती, कृष्टिः, विचक्षणः, दूरदर्शी, दीर्घदर्शी।

विवाहः (पुँ.) – उद्वाहः, परिणयः, उपयमः, उपयामः, पाणिग्रहणम्।

वत्सः (पुँ.) – तर्णकः, दम्यः, वत्सतरः, शकृत्करिः।

वृषभः (पुँ.) – बलीवर्दः, ऋषभः, वृषः, उक्षान्, भद्रः, सौरभेयः, जातोक्षः, अनड्वान, ककुड्मान्, गौः, शाक्वरः।

वणिक् (पुँ.) – आपणिकः, क्रयविक्रयिकः, विक्रेता, विक्रयिकः, वणिजः, नैगमः, सार्थवाहः, वैदेहकः।

वक्रम् (वि.) – अरालम्, ऊर्मिमत्, कुञ्चितम्, कुटिलम्।

श

शरीरम् (नपुं.) – गात्रम्, वपुः, संहननम्, वर्ष्मन्, विग्रहः, कायः, देहः, मूर्तिः, तनुः, तनूः।

शोभा (स्त्री.) – कान्तिः, द्युतिः, छविः, सौन्दर्यम्, रमणीयता, सुषमा

शरीरस्थस्य धातुः(पुँ.) – शुक्रम्, तेजः, रेतः, बीजम्, वीर्यम् इन्द्रियम्

शीघ्रम् (अव्य.) – त्वरितम्, क्षिप्रम्, द्रुतम्, लघुः, चपलम्, अविलम्बितम्, सत्वरम्, तूर्णम्, तरः, रयः, स्यदः, रंहः, जवः, आशु, झटिति, अञ्जसा, सपदि।

शुक्रः (पुँ.) – दैत्यगुरुः, काव्यः, उशना, भार्गवः, कविः।

शनिः (पुँ.) – शनैश्चरः, सौरिः।

श्वेतः (वि.) – शुक्लः, शुभ्रः, पाण्डरः, अवदातः, सितः, गौरः, धवलः अर्जुनः

श्यामः (पुँ.) – असितः, नीलः, श्यामलः, कालः, मेचकः

शापः (पुँ.) – आक्रोशः, दुरेषणा।

शब्दः (पुँ.) – ध्वनिः, ध्वानः, रवः, स्वनः, निर्घोषः, नादः, निनादः, क्वणः, संरावः, विरावः, आरवः, कल।

शिवः (पुँ.) – शम्भु, पशुपतिः, महेश्वरः, शङ्करः, चन्द्रशेखरः, हरः।

शिखरम् (नपुं.) – कूटः, सानुः, शृङ्गम्

श्येनः (पुँ.) – पत्री, शशादनः

शत्रुः (पुँ.) – अरिः, रिपुः, वैरी, अमित्रः, अरातिः, सपत्नः, अभिघाती।

शुण्ठी (स्त्री.) – महौषधम्, विश्वम्, नागरम्, विश्वमेषजम्।

शूद्रः (पुँ.) – अवरवर्णः, वृषलः, जघन्यजः।

शिल्पी (पुँ.) – कारुः, कुलकः, कुलश्रेष्ठी।

शान्तिः (स्त्री.) – शमनम्, शमः, शमथः।

शिरः (नपुं.) – शीर्षम्, मूर्धा, मस्तकम्, उत्तमाङ्गम्।

शृगालः (पुँ.) – शिवा, फेखः, जम्बुकः, फेरुः, क्रोष्टुः, वञ्चकः, मृगधूर्तकः, गोमायुः, भूरिमायः।

स

सरस्वती (स्त्री.) – ब्राह्मी, भारती, भाषा, गीः, वाक्, वाणी, वागेश्वरी, वीणावादिनी, शारदा, विद्यादेवी, विधात्री।

स्वर्गः (पुँ.) – स्वः, स्वर्गः, नाकः, द्यौः, त्रिदशालयः, सुरलोकः, दिवम्, त्रिविष्टपम्, त्रिदिवः, देवलोकः

सूर्यः (पुँ.) – आदित्यः, सविता, सहस्रकिरणः प्रद्योतनः, भास्करः, तिग्मांशुः, तरणिः, दिनमणिः, भास्वान्, विवस्वान्, हरिः, मार्तण्डः, तपनः, विकर्तनः, इनः, पूषन्, पतङ्गः, भगः, सूरः, गोपतिः, अर्यमान्, रविः, दिनकरः, अंशुमाली, प्रभाकरः, भानुः।

सिंहः (पुँ.) – मृगेन्द्रः, हर्यक्षः, केसरी, हरिः, पञ्चास्यः।
सूकरः (पुँ.) – वराहः, घृष्टिः, कोलः, पोत्री, किरः, किटिः, दण्ट्री, घोणी, स्तब्धरोमा, क्रोडः, भूदारः।
सखी (स्त्री.) – वयस्या, अलिः।
सोदरः (पुँ.) – सहजः, समानोदर्यः, सगर्भ्यः।
स्वास्थ्यम् (नपुं.) – अनामयम्, आरोग्यम्, निरामयम्, कल्यम्, उल्लाघम्।
स्तनः (पुँ.) – कुचः, चूचुकम्, वक्षः, उरः, उरोजः,उरम्।
स्नानम् (नपुं.) – मज्जनम्, आप्लावः, आप्लवः।
सभ्यः (पुँ.) – सभासद्, सामाजिकः, सभास्तारः
सज्जनः (पुँ.) – सभ्यः, साधुः, महाकुलः, आर्यः, कुलीनः।
संन्यासी (पुँ.) – भिक्षुः, परिव्राट्, कर्मन्दी, मर्करी, पाराशरी।
सेवकः (पुँ.) – अनुजीवी, अनुप्लवः, सहायः, अनुचरः, अभिसरः।
सैन्यम् (नपुं.) – बलम्, चक्रम्, चमूः, वरूथिनी, अनीकम्।
सर्षपः (पुँ.) – तन्तुकः, कृष्णिका, राजिका, आसुरी, सिद्धार्थः, कदम्बकः।
सुवर्णम् (नपुं.) – स्वर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेमम्, हाटकम्, तपनीयम्, शातकुम्भम्, कर्बुरम्, चामीकरम्, जातरूपम्, रुक्मम्, कार्तस्वरम्, जाम्बूनदम्।
स्वर्णकारः (पुँ.) – कलादः, रुक्मकारकः, नाडिन्धमः।
स्वतन्त्रः (पुँ.) – स्वच्छन्दः, निरवग्रहः, अपावृतः।
सरलः (वि.) – ऋजुः, प्रगुणः, अजिह्मः।
स्थूलम् (वि.) – पीनः, पीवरः।
सम्पूर्णम् (वि.) – पूर्णम्, सर्वम्, विश्वम्, अशेषम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, निखिलम्, अखिलम्, समग्रम्, सकलम्, अखण्डम्, निःशेषम्।
स्त्री (स्त्री.) – रामा, वामा, वामनेत्रा, नारी, भीरुः, भामिनी, कामिनी, योषी, योषित्, वासिता, वर्णिनी, सीमन्तिनी, अङ्गना, सुन्दरी, अबला, वधूः, वनिता, महिला, कान्ता, अङ्गना, रमणी, जाया, दाराः।
सर्पः (पुँ.) – पृदाकुः, चक्री, व्यालः, सरीसृपः, उरगः, पन्नगः, भोगी, जिह्मगः, पवनाशनः, काकोलः, फणी, अहिः, विषधरः, बिलेशयः, भुजङ्गः।
सुन्दरम् (वि.) – सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुषमा, साधु, शोभनम्, कान्तम्, मनोरमम्, रुच्यम्, मनोज्ञम्, मञ्जुः, मञ्जुलम्।
सुखम् (नपुं.) – प्रमोदः, प्रमदः, हर्षः, प्रीतिः उत्कर्षः, उद्धवः, सम्मदः, मुत्, आनन्दः, शर्मन्, जोषम्, शम्, सम्मोदः, शातम्।
सत्यम् (नपुं.) – ऋतम्, समीचीनम्, तथ्यम्, सम्यक्।
सभा (स्त्री.) – वासः, कुटी, शाला, परिषद्, समज्या, समितिः, सदः, आस्थानम्, गोष्ठी, संसद्।
सुगन्धः (पुँ.) – सुरभिः, घ्राणतर्पणः, इष्टगन्धः, सुगन्धिः, समाकर्षी, निर्हारी।
संशयः (पुँ.) – विचिकित्सा, सन्देहः, भ्रमः, द्वापरः।

सारङ्गः (पुँ.) – सिंहः, गजः, कामदेवः, मृगः, मयूरः, दीपः, नेत्रम् बादलः, वायुः,
सीता (स्त्री.) – भूमिजा, वैदेही, जनककिशोरी, जनकतनया, जानकी, रामप्रिया, जनकसुता।
सप्तपर्णः (पुँ.) – सप्तच्छदः, विषमच्छदः, शारदः, विशालत्वक्।
सुमेरुः (पुँ.) – मेरुः, सुरालयः, रत्नसानुः, हेमाद्रिः।
सततम् (नपुं.) – अनारतम्, अविरतम्, अनिशम्, नित्यम्, अजस्रम्, सन्ततम्, अश्रान्तम्।
समयः (पुँ.) – कालः, दिष्टः, अनेहस्, अनेहा।
सायम् (अव्य.) – सायः, दिनान्तः, दिवसपरिणामः, सन्ध्या, पितृप्रसूः।
स्तुतिः (स्त्री.) – स्तवः स्तोत्रम्, नुतिः।
स्वभावः (पुँ.) – निसर्गः, प्रकृतिः, संसिद्धिः, स्वरूपम्।
समुद्रः (पुँ.) – अब्धिः, अकूपारः, उदधिः, सिन्धुः, सागरः, अर्णवः, रत्नाकरः, जलनिधिः, पारावारः, अपांपतिः, सरित्पतिः, उदन्वान्, सरस्वान्।
सोपानम् (नपुं.) – आरोहणम्, अधिरोहणी, निश्रेणी।
सम्मार्जनी (स्त्री.) – मार्जनी, शोधनी
सह (अव्य.) – साकम्, सार्धम्, समम्, सत्रा।

ह

हरिणः (पुँ.) – मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, अजिनयोनिः।
हस्तः (पुँ.) – करः, पञ्चशाखः, शयः, पाणिः।
हर्षः (पुँ.) - प्रीति, प्रमदः, प्रमोदः, आमोदः, शातम् , सुखम् ।
हनुमान् (पुँ.) – पवनसुतः, पवनकुमारः महावीरः, रामदूतः, मारुततनयः, वज्राङ्गी, वज्राङ्गिः, मारुतिनन्दनः, आञ्जनेयः, कपिशः, पवनपुत्रः
हिमालयः (पुँ.) – हिमपतिः, नगराजः, शैलेन्द्रः, नगपतिः, हिमाद्रिः, हिमाचलः, गिरिराजः, हिमगिरिः।
हिमम् (नपुं.) – नीहारः, अवश्यायः, तुहिनम्, प्रालेयम्, हिमानी, हिमसंहतिः, मिहिका।
हंसः (पुँ.) – श्वेतगरुतः, चक्राङ्गः, सिताः, राजहंसः, धार्तराष्ट्रः, मल्लिकाख्यः, मानसौकाः।
हलम् (नपुं.) – सीरः, लाङ्गलम्, गोदारणम्।
हरेणुः (पुँ.) – कलायः, सटीनकः, खण्डिकः
हरिद्रा (स्त्री.) – काञ्चनी, पीता, वरवर्णिनी।
हिंस्रः (पुँ.) – हिंसकः, धातुकः, शरारुः।
ह्रस्वः (पुँ.) – वामनः, नीचः, न्यङ्, खर्वः।

❑❑

44. वाक्यांशानां कृते एकशब्दः (वाक्यांशों के लिए एकशब्द

- यः अन्तःकरणस्य वार्तां जानाति सः —**अन्तर्यामी**
- यत् पूर्वं कदापि न अभूत् तद् —**अभूतपूर्वम्**
- यत् पातुं न शक्यते तद् —**अपेयम्**
- यं खण्डयितुं न शक्यते सः —**अखण्डः**
- यं द्रष्टुं न शक्यते सः —**अदृश्यः**
- यः कदापि न म्रियते सः —**अमर्त्यः**
- यं जेतुं न शक्यते सः —**अजेयः**
- यस्मिन् आक्रमणं कर्तुं न शक्यते सः —**अनाक्रान्तः**
- यस्य शत्रुः न जायते सः —**अजातशत्रुः**
- यस्य समीपे किञ्चिदपि नास्ति सः —**अकिञ्चनः**
- यः किमपि न जानाति सः —**अज्ञः**
- यत् न शक्यते तद् —**अशक्यम्**
- यः अभिनयं करोति सः —**अभिनेता**
- यः स्वल्पं भाषते सः —**अल्पभाषी**
- यः अल्पं जानाति सः —**अल्पज्ञः**
- यस्य अन्तं नास्ति सः —**अनन्तः**
- यस्य कोऽपि नाथः नास्ति सः —**अनाथः**
- यत् सदृशं कोऽपि द्वितीयः (अन्यः) नास्ति सः —**अद्वितीयः**
- यस्य सीमा नास्ति सः —**असीमः**
- यत् दातुं न शक्यते तद् —**अदेयम्**
- यः व्यर्थं व्ययं करोति सः —**अपव्ययी**
- यस्य उपमा नास्ति सः —**अनुपमः**
- यः आहूतः नास्ति सः —**अनाहूतः**
- यः अनुगमनं करोति सः —**अनुगामी**
- रूपस्य योग्यम् —**अनुरूपम्**
- यः विचार्य कार्यं न करोति सः —**अविवेकी**
- यः अकस्मात् इतस्ततः अटित्वा आगच्छति सः —**आगन्तुकः**
- अक्षैः दीव्यति - **आक्षिकः**
- यः ईश्वरं मन्यते सः —**आस्तिकः**
- यः आदरयोग्यः अस्ति सः —**आदरणीयः**
- यः आलोचनां करोति सः —**आलोचकः**
- आदितः अन्तपर्यन्तम् —**आद्योपान्तम्**
- यः आकाशमार्गेण गमनं करोति सः —**आकाशगामी**
- मरणपर्यन्तम् —**आमरणम्**
- या आकाशात् श्रूयते सा वाणी —**आकाशवाणी**
- यस्य बाहू जानुपर्यन्तं सः —**आजानुबाहुः**
- उष्ट्राणां समूहः — **औष्ट्रकम्**
- अष्टानां समूह — **अष्टकम्**
- यः इतिहासं जानाति सः —**इतिहासज्ञः**
- यः स्वेच्छया कार्यं करोति सः —**इच्छाचारी**
- यः ऋणम् अर्पितवान् सः —**उऋणः**
- यः ऊर्ध्वं गच्छति सः —**ऊर्ध्वगामी**
- यः कार्यं करोति सः —**कार्यकर्ता**
- यः कृतम् उपकारं मन्यते सः —**कृतज्ञः**
- यः कृतम् उपकारं विस्मरति सः —**कृतघ्नः**
- यः काव्यं रचयति सः —**कविः**
- यः ग्रामे वसति सः — **ग्रामीणः**
- यः चक्रं धरति सः —**चक्रधारी/चक्रधरः**
- कर्तुम् इच्छा — **चिकीर्षा**
- यस्य शेखरे (शिरसि) चन्द्रः विराजते सः —**चन्द्रशेखरः**
- यत्र छात्राः निवसन्ति सः —**छात्रावासः**
- यः लघु लघु दोषान् अपि अन्विषति सः —**छिद्रान्वेषी**
- जीवितुम् इच्छा —**जिजीविषा**
- ज्ञातुम् इच्छा —**जिज्ञासा**
- जेतुम् इच्छा —**जिगीषा**
- यः इन्द्रियाणि जितवान् सः —**जितेन्द्रियः**
- यः जले जायते सः —**जलजः**
- यः जले चरति सः —**जलचरः**
- ज्ञातव्यम् / योग्यम् - **ज्ञातुं योग्यम्**
- यः टीकां करोति सः —**टीकाकारः**
- यः त्रीन् अपि कालान् जानाति सः —**त्रिकालज्ञः**
- यः गूढतत्त्वानि जानाति सः —**तत्त्वज्ञः**
- यः दूरपर्यन्तं पश्यति सः —**दूरदर्शी**
- यः पुनः जायते सः —**द्विजः**
- यत् काठिन्येन प्राप्यते तद् —**दुर्लभम्**
- यः द्वारं रक्षति सः —**द्वारपालः**
- यस्य दश आननानि सः —**दशाननः**
- यः भाषाद्वयं भाषते सः —**द्विभाषी**
- यः धनं ददाति सः —**धनदः**
- यः धनुः धरति सः —**धनुर्धरः**
- यस्य धर्मे निष्ठा सः —**धर्मनिष्ठः**
- यः ईश्वरं वेदं च न मन्यते सः —**नास्तिकः**
- नगरे भवः इति - **नागरिकः**
- यः कामनारहितः सः —**निष्कामः**
- यस्य मनसि दया नास्ति सः —**निर्दयी**
- यः भयं न करोति सः —**निर्भयः**
- यस्य आश्रयः नास्ति सः —**निराश्रयः**
- यस्य अक्षरज्ञानम् अपि नास्ति सः —**निरक्षरः**
- यस्य बलं नास्ति सः —**निर्बलः**
- यः रोगमुक्तः सः —**नीरोगः**
- यः दर्शने प्रियः सः —**प्रियदर्शी**

- यः विदेशे वसति सः **–प्रवासी**
- यः पुत्रस्य पुत्रः सः **–पौत्रः**
- या पुत्रस्य पुत्री सा **–पौत्री**
- यः परेषाम् उपकारं करोति सः **–परोपकारी**
- यः परान् उपदिशति सः **–परोपदेशकः**
- यः पितुः पिता सः **–पितामहः**
- यः पाकं करोति सः **–पाचकः**
- यः प्रियं वदति सः **–प्रियंवदः/प्रियवादी**
- या परपुरुषं प्रेम करोति सा **–परकीया**
- या पतिपरायणा स्त्री सा **–पतिव्रता**
- या पर्वतस्य पुत्री सा **–पार्वती**
- यः देशविदेशान् अटति सः **–पर्यटकः**
- यः केवलं फलं खादति सः **–फलाहारी**
- यः बहु जानाति सः **–बहुज्ञः**
- खादितुम् इच्छा **–बुभुक्षा**
- यः बहुभाषाः जानाति सः **–बहुभाषाविद्**
- यः भारते वसति सः **–भारतीयः**
- या क्रोधं करोति सा स्त्री **–भामिनी**
- यः भाग्ये विश्वसिति सः **–भाग्यवादी**
- यः भूगर्भविज्ञानं जानाति सः **–भूगर्भवेत्ता**
- मरणस्य इच्छा **–मुमूर्षा**
- मोक्षस्य इच्छा **–मुमुक्षा**
- यः मिथ्यां वदति सः **–मिथ्यावादी**
- यः मृत्युं जितवान् सः **–मृत्युञ्जयः**
- योद्धुम् इच्छा **–युयुत्सा**
- यः युगं निर्माति सः **–युगनिर्माता**
- यः युद्धे स्थिरः सः **–युधिष्ठिरः**
- यः वस्तु याचते सः **–याचकः**
- यत्र राजा निवसति सः **–राजप्रासादः**
- यः रक्षां करोति सः **–रक्षकः**
- लोके भवः इति **–लौकिकः**
- यः विशेषं जानाति सः **–विशेषज्ञः**
- यस्य पत्नी मृता सः **–विधुरः**
- यः वरं ददाति सः **–वरदाता**
- यः विरोधं करोति सः **–विरोधी**
- यः व्याकरणं जानाति सः **–वैयाकरणः**
- यः विज्ञानं जानाति सः **–वैज्ञानिकः**
- यस्य विवाहः जातः सः **–विवाहितः**
- यः अधिकं वदति सः **–वाचालः**
- यः शास्त्रं जानाति सः **–शास्त्रज्ञः**
- यः शत्रून् घ्नन्ति सः **–शत्रुघ्नः**
- यः सर्वत्र व्याप्तं सः **–सर्वव्यापी**
- यः सर्वान् समानं पश्यति सः **–समदर्शी**
- यः सर्वं जानाति सः **–सर्वज्ञः**
- यः सत्यं वदति सः **–सत्यवादी**
- यः सर्वेषां प्रियः अस्ति सः **–सर्वप्रियः**
- यः स्वेच्छया परेषां सेवां करोति सः**–स्वयंसेवकः**
- यः स्वयं पाकं कृत्वा खादति सः**–स्वयंपाकी**
- यः क्षन्तुं योग्यः सः **–क्षम्यः**

❑❑

45. संस्कृतगालिः (संस्कृत की गाली)

संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)	संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)
अकर्मण्यः (पुँ.)	निठल्ला, निकम्मा	**अप्रियवादी** (पुँ.)	बुरा बोलने वाला
अतिनिद्रः (पुँ.)	बहुत सोने वाला	**अतिरौद्रः** (पुँ.)	रोउना (बात बात में रोने वाला)
अधमः (पुँ.)	नीच, कमीना	**अविवेकी** (पुँ.)	बत्तमीज
असत्यसन्धः (पुँ.)	धोखेबाज, कमीना, झूठा	**अकिञ्चनः** (वि.)	दरिद्र, नितान्त निर्धन।
अप्रगल्भः (पुँ.)	कायर, चूतिया	**अनभिज्ञः** (पुँ.)	बकलोल (कुछ न जानने वाला)
असूयकः (पुँ.)	ईर्ष्यालु, निन्दक	**अवगुणी** (पुँ.)	गुणहीन
अविनयः (पुँ.)	अशिष्ट, अभद्र	**अप्रस्तुतप्रसङ्गी** (पुँ.)	असमय में बोलने वाला
अनार्यः (पुँ.)	नीच, अधम, कमीना।	**अन्यायी** (वि.)	अन्यायी
अविपक्वबुद्धिः (स्त्री.)	अधकचरा	**अपरिपक्वः** (वि.)	भोंदू
अत्याचारी (पुँ.)	धर्म के विपरीत आचरण करने वाला	**अशिष्टः** (वि.)	बेहूदा
अविनीतः (पुँ.)	उजड्ड, विनयशून्य	**अवधूतः** (पुँ.)	औघड़
अधर्मी (पुँ.)	दुष्ट, पापी	**अभिमानी** (वि.)	गर्वीला/घमंडी
		अपव्ययी (पुँ.)	व्यर्थ खर्चीला

संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)
अव्रतः (वि.)	गपोडशंख (बतछुट)
अपराधी (वि.)	मुजरिम
अदूरदर्शी (पुँ.)	बेवकूफ
अधार्मिकः (पुँ.)	अधार्मिक
अयोग्यः (वि.)	नालायक
अतिवादी (पुँ.)	गप्पी
अविद्वान् (पुँ.)	मूर्ख
अभद्रः (वि.)	कुद्रूपी/अपशकुनी
अनुत्साही (पुँ.)	उत्साहहीन
अवृत्तः (वि.)	चरित्रहीन
अज्ञः (वि.)	नासमझ
असभ्यः (वि.)	अश्लील
अशक्तः (वि.)	निर्बल (लेणार)
अन्धः (पुँ.)	आँधर
अप्रामाणिकः (वि.)	बेईमान
अनवधानः (वि.)	लापरवाह
अनाथः (पुँ.)	लावारिस
अस्थिरमतिः (स्त्री.)	डाँवाडोल
असूयकः (वि.)	निन्दक
अलीकमुग्धा (स्त्री.)	निर्लज्जा
अविनीता (स्त्री.)	विनयशून्या
असाध्वाचरणा (स्त्री.)	गलत आचरण वाली स्त्री
अपगतलज्जा/पुंश्चली (स्त्री.)	छिनार
असन्तुष्टा (स्त्री)	असंतुष्ट स्त्री
अतिकोपा (स्त्री.)	अतिक्रोधी स्त्री
अनङ्गपरवशा (स्त्री.)	काममोहिता
अहितकारिणी (स्त्री.)	अहितकारिणी
अनार्या (स्त्री.)	कमीनी
अपहर्त्ता (पुँ.)	किडनैपर
आततायी (पुँ.)	हत्यारा
आसक्तः (पुँ.)	आशिक
आतङ्की (पुँ.)	आतंकी
आतङ्कवादी (पुँ.)	हमलावर
आसक्तियुक्ता (स्त्री.)	आशिकी स्त्री
आग्रही (पुँ.)	जिद्दी
आखेटकः (वि.)	शिकार करने वाला
ईर्ष्यालुः (पुँ.)	ईष्या करने वाला
उत्कुपितलोचनः (पुँ.)	क्रोध करने वाला
उन्मत्तः (पुँ.)	बावला, पागल
उत्पाती (वि.)	उच्छिन्न करने वाला

संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)
उद्दण्डः (वि.)	उद्दण्ड
उपद्रवी (वि)	उपद्रवी
उच्छृङ्खलः (वि.)	उच्छृंखल
उत्तेजकः (वि.)	भड़काने वाला
उद्धतः (वि.)	अक्खड
उन्मादी (वि.)	दीवाना
उपालम्भकः (वि.)	उलाहना देने वाला
उद्वेगी (वि.)	खिसिऔना
उत्कोची (वि.)	घूसखोर
उदरम्भरिः (वि.)	पेटू (बहुभोजी)
उपहासकः (पुँ.)	मजाकिया
उज्झितधैर्या (स्त्री.)	धीरज खोने वाली स्त्री
उल्लसत्स्वभावा (स्त्री.)	अल्हड स्त्री
उत्पत्तिनिम्नगा (स्त्री.)	नीच कुल में उत्पन्न स्त्री
उद्धतमनस्कः (पुँ.)	अहंकारी, दम्भी
ऋक्षः (पुँ.)	रीछ
ऐन्द्रजालिकी (स्त्री.)	टोनही (जादू टोना वाली)
कदर्यः (पुँ.)	दरकमीना
कलङ्की (पुँ.)	कलंकी
कलहप्रियः (पुँ.)	झगडालू
कठिनहृदया (स्त्री.)	कर्कशा स्त्री
कदाचारी (पुँ.)	बुरे आचरण वाला
कायरः (पुँ.)	डरपोक
कामुकः (पुँ.)	कामी (लौड़ियाबाज)
कापुरुषः (पुँ.)	डरपोक
काणः (पुँ.)	काना
काममोहितः (पुँ.)	मेहरा
कुलकलङ्की/ कुलपांशनः (पुँ.)	जो अपने कुल के कलंक का कारण हो
कपटः (पुँ.)	मक्कार
कुदृष्टः (पुँ.)	बुरी नजर वाला
कुस्त्री (स्त्री.)	खोटी स्त्री
कुकर्मी (पुँ.)	कुकर्मी
कुत्सितः (पुँ.)	घृणित व्यक्ति
कुपात्रः (वि.)	बुरा व्यक्ति
कुलटा (स्त्री.)	व्यभिचारिणी स्त्री
कुरूपः (पुँ.)	कुद्रूपी (कोढ़ी)
कुपुत्रः (पुँ.)	कपूत
कुसङ्गकः (पुँ.)	बुरी संगत वाला
कुब्जः (पुँ.)	कुँबड़ा
कुधर्मी (पुँ.)	बेधर्मी

संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)	संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)
कुक्कुरशावकः (पुँ.)	कुत्ते का पिल्ला	**जिह्माक्षः** (पुँ.)	भैंगा
कुक्कुरः (पुँ.)	कुकुर	**जारजाया** (स्त्री.)	हरजायी
कुख्यातदुष्टः (पुँ.)	हरामी (हरामखोर)	**डाकिनी** (स्त्री.)	डाइन
कुलघ्नी (पुँ.)	कुलच्छिनी	**तस्करः** (पुँ.)	स्मगलर
कुलद्रोही (पुँ.)	कुलद्रोही	**तर्जकः** (पुँ.)	धमकाने वाला
क्रूरः (पुँ.)	क्रूर	**तन्द्रालुः** (पुँ.)	निद्रालू, आलसी
क्रूरकर्मी (पुँ.)	क्रूर कर्म करने वाला	**तान्त्रिकः** (पुँ.)	तान्त्रिक
कृपणः (पुँ.)	कंजूस	**तुन्दिलः** (पुँ.)	तोंदूँ (लेदहा)
कृतघ्नः (पुँ.)	एहसानफरामोश	**दर्पकः** (पुँ.)	घमण्डी
क्रोधी (पुँ.)	गुस्सैल	**दरिद्रः** (पुँ.)	दरिद्र
कोशचोरः (पुँ.)	जेबकतरा	**दम्भी** (पुँ.)	धोखेबाज
कौतुकविष्टा (स्त्री.)	भद्दा मजाक करने वाली	**दन्तुरः** (पुँ.)	दँतखोबड़ा
		दस्युः (पुँ.)	डाकू
खल्वाटः (पुँ.)	टकला	**दानवः** (पुँ.)	दानव
खलजनप्रिया (स्त्री.)	दुष्ट स्त्री	**दिग्भ्रान्तः** (पुँ.)	दिशाहीन, बकलोल
खञ्जः (पुँ.)	लँगड़ा	**दीर्घनिद्रालुः** (पुँ.)	अधिक देर तक सोने वाला
खादिता (पुँ.)	खवैया (कौरहा)	**दीनः** (पुँ.)	दीन
गर्दभः (पुँ.)	गदहा	**द्विरेता** (पुँ.)	दोगला
गुप्तचरः (पुँ.)	गुप्तचर	**दुर्मतिः** (पुँ.)	बुद्धिहीन
ग्राम्यः (पुँ.)	देहाती	**दुर्हृद्** (पुँ.)	तुच्छ विचारों वाला
ग्रामसिंहः (पुँ.)	कुत्ता	**दुरात्मा** (पुँ.)	लफंगा
घातकः (पुँ.)	जल्लाद	**दुर्हृदयः** (पुँ.)	दिल का खोटा
चपलः (पुँ.)	नटखट	**दुष्टः** (पुँ.)	बदमास
चण्डिका (स्त्री.)	अतिक्रोध करने वाली स्त्री	**दुर्वृषः** (पुँ.)	अडियल-बैल
चञ्चला (स्त्री.)	चंचलस्त्री	**दुर्जनः** (पुँ.)	उपद्रवी, खल
चपला (स्त्री.)	चालाक स्त्री	**दुष्कुलीनः** (पुँ.)	नीच जाति में उत्पन्न
चाण्डालः (पुँ.)	चण्डाल	**दुराचारी** (पुँ.)	गुण्डा
चाटुकारः (पुँ.)	चापलूस	**दुष्प्रजाः** (स्त्री., बहु.)	बुरी सन्तान वाला
चारणः (पुँ.)	भाँड (भँडुआ)	**दुराग्रही** (पुँ.)	जिद्दी (अडियल)
चुम्बकः (पुँ.)	चूमने वाला (कामी)	**दुःशीलः** (पुँ.)	बदमाश, गुण्डा
चैतन्यरहिता (स्त्री.)	गँवारू स्त्री	**दुःसाक्षी** (पुँ.)	झूँठा गवाह
छली (पुँ.)	उचक्का, ठग	**दुष्टात्मा** (पुँ.)	उपद्रवी (नटखट)
छिन्नकर्णः (पुँ.)	कनकटा	**दुर्विनीतः** (पुँ.)	अक्खडी
छुछुन्दरः (पुँ.)	छछूँदर	**दुष्कर्मी** (पुँ.)	बुरे कर्म करने वाला
जन्मजातमूर्खः (पुँ.)	पैदाइसी लण्ठ	**दुर्विनोदी** (पुँ.)	भद्दा मजाकिया (बेहूदा)
जल्पकः (पुँ.)	गप्पी	**दुर्बुद्धिः** (पुँ.)	बुद्धू
जम्बुकः (पुँ.)	नीच मनुष्य	**दुश्चरित्रः** (पुँ.)	बुरे चरित्र वाला
जाल्मः (पुँ.)	लुच्चा	**दुर्वचनः** (पुँ.)	गालीबाज
जारजः (पुँ.)	हरामी	**दुर्बलाङ्गः** (पुँ.)	पतरसुट्टा
जारजातः (पुँ.)	हरामजादा	**दुर्व्यसनी** (पुँ.)	नशेडी
जिह्वाकटुः (पुँ.)	दुर्वचनी (जिभुला)	**दुराश्रयी** (पुँ.)	दुष्टसंगी
जिह्मः (पुँ.)	धोखेबाज (बेईमान)	**दुष्कृतपरायणा** (स्त्री.)	गलतकार्य करने वाली

संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)
दुष्टा (स्त्री.)	दुष्टा
दुर्विनीता (स्त्री.)	असभ्य स्त्री
दुर्मेधा (स्त्री.)	बेवकूफ स्त्री
दुर्विदग्धः (पुँ.)	अनाड़ी, नौसिखुआ
दुर्विधः (पुँ.)	कमीना
दुर्वृत्तः (पुँ.)	बदमास
दुर्वचः (पुँ.)	गाली देने वाला
देशद्रोही (पुँ.)	देशद्रोही
द्वेषी (पुँ.)	ईर्ष्यालु
दोषी (पुँ.)	दोषी
दुर्जारः (पुँ.)	दहिजार
दुरभिमानी (पुँ.)	घमण्डी
दुराग्रही (पुँ.)	हठी, जिद्दी
दुराशयी (पुँ.)	बुरी नीति वाला
दुर्नामकः (पुँ.)	बदनाम
दुर्दान्तः (पुँ.)	उच्छृंखल
दुर्धीः, दुर्बुद्धिः (वि.)	बेवकूफ
दुर्भगः, दुर्भाग्यः (वि.)	अभागा
दुर्मदः (वि.)	दीवाना
दुर्मुखः (वि.)	बदसूरत
दुर्लालितः (वि.)	लाड प्यार से बिगड़ा बालक
दुर्जारनप्ता (पुँ.)	दहिजार के नाती
द्यूतकारः (पुँ.)	जुआड़ी
धर्मदूषकः (पुँ.)	धर्म से द्रोह करने वाला
धर्मद्रोही (पुँ.)	धर्मद्रोही
धूर्तः (पुँ.)	मक्कार, शठ
धृष्टः (पुँ.)	ढीठ
नराधमः (पुँ.)	अतिकमीना, निकृष्ट
नपुंसकः (पुँ.)	हिजड़ा
नग्नः (पुँ.)	नंगा
नास्तिकः (पुँ.)	अविश्वासी
निशाचरः (पुँ.)	राक्षस
निर्लज्जः (वि.)	बेशरम
निर्दयी (वि.)	निर्दयी
निर्दयः (वि.)	बेरहम
निर्गुणः (वि.)	निकम्मा
निन्दकः (पुँ.)	निन्दक
निष्ठुरः (पुँ.)	बेरहम
निर्बलः (स्त्री.)	बलहीन
निरक्षरः (पुँ.)	अनपढ़
निस्तेजः (पुँ.)	तेजविहीन (निःशक्त)
निकृष्टः (वि.)	घटिया
निर्धनः (वि.)	निर्धन

संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)
निरर्थकः (वि.)	निकम्मा
निश्चेतना (स्त्री.)	बेहोश स्त्री
नीचः (वि.)	कमीना
नृशंसः (पुँ.)	क्रूर, उपद्रवी
नैपुण्यहीनः (पुँ.)	कमीना
पङ्गुः (पुँ.)	लँगड़ा
पशुचारकः (पुँ.)	चरवाहा
पक्षपाती (पुँ.)	पक्षपाती
पराजेयः (वि.)	हारने वाला
पतितपादा (पुँ.)	भ्रष्ट स्त्री
पलायिता (पुँ.)	भगोडा
पुंश्चलीयः (पुँ.)	रंडी का बेटा
पामरः (पुँ.)	गँवार
पापिष्ठः (वि.)	अधम, पापी
पापी (पुँ.)	पापी
पापलः (पुँ.)	पाप कमाने वाला
पाखण्डी (पुँ.)	ढोंगी
पापिनि (स्त्री.)	पापिनी
पापा (स्त्री.)	पाप कर्म करने वाली स्त्री
पाषाणहृदया (स्त्री.)	निर्दयी स्त्री
प्रमत्तः (पुँ.)	पागल, लापरवाह
प्रमादी/प्रमादकः (पुँ.)	गरियार
प्रमत्तचित्तः (पुँ.)	लापरवाही, बेखबर
पिशाचः (वि.)	पिशाच
पिशुनः (पुँ.)	चुगुलखोर
पिशाचिनी (स्त्री.)	पिशाचिनी
पीडकः (पुँ.)	जल्लाद (खूँखार)
बधिरः (वि.)	बहरा
बलात्कारी (पुँ.)	बलात्कारी
बर्बरः (पुँ.)	बुर्बक
बलहीनः (पुँ.)	निर्बल
ब्रह्मघ्ना (स्त्री.)	ब्राह्मण की हत्यारिन
बहुविकारा (स्त्री.)	रोगग्रस्ता स्त्री
बहुभोजी (पुँ.)	भुक्खड़
बहुभाषी (पुँ.)	वाचाल (मुखर)
भक्षकः (पुँ.)	भोजनभट्ट
भल्लूकः (पुँ.)	भालू
भाग्यहीनः (पुँ.)	अभागा
भ्रामकः (पुँ.)	घुमन्तू (घुमक्कड़)
भिक्षुकः (पुँ.)	भिखारी
भीरुः (पुँ.)	डरपोक
मद्यपः (पुँ.)	नशेड़ी
मन्दमतिः (स्त्री.)	भोंदू

संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)
मत्सारिणी (स्त्री.)	डाह करने वाली स्त्री
मदनान्धः (वि.)	अय्याश
मदननिश्चेतना (स्त्री.)	काममोहिता
मदमत्तचित्ता (स्त्री.)	नशे में चूर रहने वाली
महिषः (पुँ.)	भैंसा
मदोन्मत्तः (पुँ.)	शराबखोर (शराबी)
मायावी (पुँ.)	कपटी
म्लेच्छः (पुँ.)	मलिच्छ
मिथ्याभाषी (पुँ.)	झूठा (लबरा)
मुण्डितः (पुँ.)	मुण्डा
मूर्खः (पुँ.)	मूर्ख
मूढः (पुँ.)	गँवार, जड
मूकः (पुँ.)	गूँगा
मूढसत्त्वः (पुँ.)	दीवाना
मेषः (पुँ.)	भेड़
मौनी (पुँ.)	चुप्पा
यज्ञघ्नः (पुँ.)	यज्ञ नष्ट करने वाला
यज्ञविघ्नकरी (स्त्री.)	यज्ञ में बाधा डालने वाली
यायावरः (पुँ.)	बंजारा
यौवनोन्मत्ता (स्त्री.)	जवानी में पागल स्त्री
रक्तलोचनः (पुँ.)	क्रोध से लाल आँखों वाला
रहस्यभेदी (पुँ.)	भेदिया
रण्डा (स्त्री.)	रण्डी (फूहडस्त्री)
रसिकः (पुँ.)	रङ्गीला
राक्षसः (पुँ.)	राक्षस
राक्षसाधमः (पुँ.)	नीच राक्षस
राष्ट्रद्रोही (पुँ.)	राष्ट्रद्रोही
रुग्णनयना (स्त्री.)	बीमार नेत्रों वाली
रुधिराशनः (पुँ.)	खून चूसने वाला
रुक्षः (पुँ.)	रूखा
लम्पटः (पुँ.)	मेहरा/लफंगा
लज्जालुः (पुँ.)	शर्मीला
लुण्ठकः (पुँ.)	लुटेरा
लोलुपः (पुँ.)	लालची
लोभी (पुँ.)	लालची
वञ्चकः (पुँ.)	धोखेबाज
वन्यः (पुँ.)	जंगली
वर्णसङ्करः (पुँ.)	नाजायज औलाद
वाचालः (पुँ.)	झक्की (लपरहा)
वानरः (पुँ.)	बन्दर
विदूषकः (पुँ.)	जोकर, हँसोड
विरोधी (पुँ.)	बैरी

संस्कृत	ग्राम्यभाषा (हिन्दी)
विधुरः (पुँ.)	रँडुआ
विस्मरणशीलः (पुँ.)	भुलक्कड़
विरूपः (वि.)	बदसूरत
विवादी (वि.)	लणंका
विश्वासघातकः (पुँ.)	धोखेबाज
विद्रोही (वि.)	विद्रोही
विलासी (पुँ.)	अय्याश
विकत्थनः (पुँ.)	लफ्फ़ाज (गप्पी)
वृकः (पुँ.)	भेड़िया
वृषभः (पुँ.)	बैल
व्यग्रः (पुँ.)	उतावला
व्याधः (पुँ.)	बहेलिया
व्यभिचारिणी (स्त्री.)	गलत आचरण वाली स्त्री
वेश्या (स्त्री.)	रण्डी
वैशाखनन्दनः (पुँ.)	गदहा
विकलः (पुँ.)	बइकल
शठः (पुँ.)	शठ, बेइमान
शीघ्रकोपी (पुँ.)	गुस्सैल
शृगालः (पुँ.)	सियार
शुनकः (पुँ.)	कुत्ता
शून्यहृदया (स्त्री.)	हृदयहीन स्त्री
शरीरकषः (पुँ.)	सर्कसबाज
सङ्कोची (पुँ.)	संकोची
संहारकः (पुँ.)	विनाशक
संशयात्मा (पुँ.)	शक्की
सूकरः (पुँ.)	सुअर
स्वार्थी (पुँ.)	स्वार्थी
स्वप्नालापी (पुँ.)	स्वप्न में बात करने वाला
स्वेच्छाचारी (पुँ.)	मनमौजी
स्खलितचरणा (स्त्री.)	लड़खड़ायी स्त्री
सर्वभक्षी (पुँ.)	सबकुछ खाने वाला
हठी (पुँ.)	हठ करने वाला, अडियल
हतोत्साही (पुँ.)	सुस्त
हन्ता (पुँ.)	कातिल, हत्यारा
हरकः (पुँ.)	छीनने वाला
हिंसकः (पुँ.)	खूँखार (जल्लाद)
क्षत्रियाधमः (पुँ.)	नीच क्षत्रिय
क्षिप्तचित्तः (पुँ.)	बइकल (बावला)
क्षुभितेन्द्रियः (पुँ.)	क्रुद्ध इन्द्रियों वाला
क्षुद्रः (पुँ.)	ओछा
क्षुद्रबुद्धिः (पुँ.)	कमीना (ओछा)

❑❑❑